पशुपन्छी डायरी
२०७३

पशुपन्छी डायरी २०७३

नेपाल सरकार
पशुपन्छी विकास मन्त्रालय
पशु सेवा विभाग
उच्च पहाड कृषि व्यवसाय तथा जीविकोपार्जन सुधार
(हिमाली) आयोजना

हिमाली आयोजनाको सहयोगमा सञ्चालित केहि उप-आयोजनाहरूको झलक

पशुपन्छी डायरी २०७३

नेपाल सरकार

पशुपन्छी विकास मन्त्रालय

पशु सेवा विभाग

उच्च पहाड कृषि व्यवसाय तथा जीविकोपार्जन सुधार आयोजना

(High Mountain Agribusiness and Livelihood Improvement Project)

आयोजना व्यवस्थापन कार्यालय

हरिहर भवन, ललितपुर

व्यक्तिगत विवरण

नाम (Name) : .....

ठेगाना (Address).....

फोन (Phone No.): .....

फ्याक्स नं. (Fax No.): .....

मोबाईल (Mobile No):.....

ईमेल (E-mail) : .....

कार्यालय (Office):.....

पद (Designation).....

कार्यालयको ठेगाना (Office Address): .....

फोन (Phone No): .....

फ्याक्स (Fax No.).....

ईमेल (E-mail) :.....

वेव साइट (Website):.....

रक्त समुह (Blood Group) .....

नागरिकता नं. (Citizenship No .) .....

कर्मचारी संकेत नं.(Citroll No.) .....

क.सं.कोष नं (K.S.F. No.) .....

जीवन बिमा पोलिसी नं. (Life Insurance Policy No) .....

ना.ल.को.प.प.नं. (N.L.F .No:) .....

कर्मचारी पान नं .....

विषय : सूची

विवरण		पेज न.
१. नेपालको पशुपन्छी तथा कृषि तथ्यांक		१
२. विभिन्न कार्यालयको फोन, फ्याक्स, इमेल र वेभसाईट		८
२.१	मन्त्रालयहरु	८
२.२	संवैधानिक निकायहरु	१०
२.३	पशुपन्छी विकास मन्त्रालय	१२
२.४	पशु सेवा विभाग तथा अन्तर्गतका निकायहरु	१३
२.५	जिल्ला पशु सेवा कार्यालयहरु	२०
२.६	कृषि तथा पशु सेवासँग सम्बन्धित बोर्ड/संस्थान/कम्पनी/समिति बोर्ड	२५
२.७	कृषि विकास मन्त्रालय	३३
२.८	कृषि विकास मन्त्रालय/कृषि विभाग तथा अन्तर्गतका निकायहरु	३५
२.९	जिल्ला कृषि विकास कार्यालयहरु	४९
२.१०	खाद्य प्रविधि तथा गुण नियन्त्रण विभाग तथा अन्तर्गतका निकायहरु	५५
२.११	नेपाल कृषि अनुसन्धान परिषद	५७
२.१२	नेपाल सरकारका विभागहरु	६३
२.१३	नेपाल सरकारका क्षेत्रीय प्रशासन कार्यालयहरु	६७
२.१४	जिल्ला प्रशासन कार्यालयका टेलिफोनहरु	६८
२.१५	प्रमुख टेलिभिजन प्रसारण संस्थाहरु	७०
२.१६	प्रमुख राष्ट्रिय दैनिक पत्रिकाहरुको विवरण	७१
२.१७	कृषि तथा पशु सेवा सम्बन्धि पत्रिका/म्यागिजन	७२
२.१८	कृषि तथा पशु सेवा सम्बन्धि रडियो	७३
२.१९	कृषि तथा पशुसेवा सम्बन्धि पत्रकार/प्रकाशन तथा प्रसारण गृहहरुको संस्थाहरु	७३
२.२०	सूचना प्रविधि मार्फत कृषि तथा पशु सेवा प्रविधिमा कार्यरत संस्थाहरु	७३
२.२१	NATIONAL/INTERTIONAL NON-GOVERNMENTAL ORGANIZATIONS	७४
३.	पशु सेवासँग सम्बन्धित नीति तथा ऐन नियमहरु	७७
४.	तेह्रौ योजनाको आधारपत्रमा उल्लेखित कृषि तथा पशु सेवा क्षेत्रका नीतिहरु	७९
५.	पशुपन्छी विकास मन्त्रालयका प्रतिवद्धताहरु-२०७२	८५

६. बाली तथा पशुपन्छी बीमा ९३
७. पशुपन्छी बजार प्रवर्द्धन तथा कार्यक्रम बारे संक्षिप्त परिचय ९८
८. प्लाष्टिक पोखरी निर्माण १००
९. पशु नश्ल १०२
९.१ गाईका जातहरु १०२
९.२ भैसीका जात १०८
९.३ बाख्राका जातहरु ११०
९.४ भेडाका जातहरु ११४
९.५ बंगुरका जातहरु ११९
९.६ कखुराका जातहरु १२९
९.७ पशु नश्ल सुधार राष्ट्रिय अभियान कार्यक्रम तथा कृत्रिम गर्भाधान कार्यक्रम १३६
९.८ पशु आहार विकास राष्ट्रिय अभियान कार्यक्रम (फरेज मिसन) १४३
९.९ युवा लक्षित विशेष पशु उत्पादन कार्यक्रम १४४
९.१० पशु आनुवांशिक श्रोत, संरक्षण, संबर्द्धन तथा उपयोग कार्यक्रम १५३
९.११ व्यवसायिक बाख्रा प्रवर्द्धन राष्ट्रिय अभियान (Goat Mission) कार्यक्रम १५५
१०. नेपालमा पाइने मुख्य आहाराहरु १५७
११. घाँसे वाली १६४
११.१ विभिन्न घाँसे वालीका सिफारिस जातहरु १६६
११.२ कबुलियती बनमा घाँस बिकास कार्यक्रम १८१
१२. पशु स्वास्थ्य १८४
१२.१ गाईभैसीहरुमा लाग्ने प्रमुख रोगहरु १८५
१२.२ कुखुराका प्रमुख रोगहरु १९२
१२.३ नेपालमा पालिएका भेडा बाख्राका प्रमुख रोगहरु १९६
१२.४ बंगुरको प्रमुख रोगहरु १९७
१२.५ पशुपन्छीवाट मानिसमा सर्न सक्ने रोगहरु १९८
१२.६ पशुहरुको लागि केही घरेलु उपचारहरु २१०
१२.७ पशुपन्छी फार्ममा जैविक सुरक्षा/ बायोसेक्युरिटी तथा यसको महत्व २१३
१२.८ नेपाल राजपत्रमा प्रकाशित सुचिकृत रोगहरु (Notifiable diseases) २१५
१२.९ प्रमुख रोगहरुको प्रयोगशालामा रोग निदानका लागि आवश्यक नमुनाहरु २१६

१२.१० नेपालमा उत्पादित रेविज (नेजा च्याव) भ्याक्सीन वारे जानकारी २१७
१२.११ कुखुराको सिफारिस खोप तालिका २१८
१२.१२ पशुहरुको खोप तालिका २१९
१२.१३ खोप लगाएता पनि पशु पंक्षीमा रोग किन लाग्छ ? २२०
१२.१४ खोप संचय तथा ढुवानी गर्दा विचार गर्नु पर्ने केही कुराहरु २२१
१२.१५ कुखुरामा खोप लगाउँदा विचार पुऱ्याउनु पर्ने कुराहरु २२२
१२.१६ उत्पादित खोपहरुको नाम, खोप लगाइने पशु पंक्षी तथा उपलब्ध मात्रा २२२
१३.माटो २२४
१३.१ विभिन्न पि.एच.तथा विभिन्न बनोट (Texture) भएको माटोमा कृषि चूनको प्रयोग २२४
१३.२ माटो तथा रासायनिक मल विश्लेषण गर्दा प्रति नमुना लाग्ने शुल्क २२५
१४. मत्स्यपालन २२७
१५. बाली संरक्षण २३४
१५.१ नेपालमा प्रतिवन्धित विषादीहरु २३४
१५.२ पञ्जिकृत विषादीहरुको सामान्य नाम तथा विषादी बालीमा प्रयोग गरिसकेपछि बाली टिप्न वा कटानी गर्नका लागि पर्खनु पर्ने प्रतिक्षा अवधि २३५
१५.३ एकीकृत शत्रु जीव व्यवस्थापन कार्यक्रम (आइ.पि.एम) २३९
१६. व्यवसायिक किट २४५
१६.१ मौरीपालन २४५
१७. खाद्य प्रविधि तथा गुण नियन्त्रण २४८
१८. SOME IMPORTANT FORMULAE २५०
१९. पशुपन्छी जन्य उत्पादनको सरकारी मूल्य सूची २५२
२०. मत्स्य विकास सेवा शुल्क २५५
२१. पशुपन्छी विकास मन्त्रालय अन्तर्गतको (हिमाली) आयोजना २५६
२२. केहि महत्वपूर्ण जानकारीहरु २६०

टिपोट

१. नेपालको पशुपन्छी तथा कृषि तथ्यांक

नेपालको पशुपन्छी तथ्यांक
पशुजन्य तथ्यांकको तुलनात्मक स्थिति (२०६९/७०-२०७१/७२)

क) पशु संख्या

क्र.सं.	विवरण	२०६९/७०	२०७०/७१	२०७१/७२
१	गाई	७२७४५४५	७४१८८९४	७२४१७४३
२	भैसी	५२४२२८८	५१४२९१०	५१६७७३७
३	भेडा	८०९५०४	७८९१८०	७८९२९२
४	बाखा	९७८५५४२	१०१७९३२१	१०२५१५६९
५	बंगुर	११६०२५०	१२२५०३५	१२०३२३०
६	कुखुरा	४७९५६०७८	४५७१९३७७	५०१९५२८५
७	हाँस	३७५९७४	३९०२०९	३९०२८७
८	दूध दिने गाई	१०२५६६७	१०२०१७५	१०२५९४७
९	दूध दिने भैसी	१३७०१२०	१३०४६८६	१३४५१६४
१०	फूल पार्ने कुखुरा	८२३३०९१	८०३१६१६	८४१२७२८
११	फूल पार्ने हाँस	१७४७१८	१७९४४७	१७९४८०
१२	खरायो	१५३५०	२५४३७	२५८७२
१३	घोडा	४९२००	४९४२६	५२६५५
१४	याक/चौरी	६९८५५	६१०४५	७०९७८

ख) पशुजन्य उत्पादन

क्र.सं.	विवरण	२०६९/७०	२०७०/७१	२०७१/७२
१	**दूध उत्पादन (मे.टन)**	**१६८०८१२**	**१७०००७३**	**१७२४८२३**
१.१	गाई	४९२३७९	५३२३००	५५७६६९
१.२	भैसी	११८८४३३	११६७७७३	११६७१५४
२	**मासु उत्पादन (मे.टन)**	**२९५१६७**	**२९८२४४**	**३०३४०१**
२.१	राँगा/भैसी	१७५१३२	१७३९०६	१७४०१२
२.२	भेडा	२७२१	२६५६	२६५८
२.३	बोका/खसी	५५५७८	५९०५३	६०९०६
२.४	बंगुर	१८७०९	१९२६९	२०१३५
२.५	कुखुरा	४२८१०	४३१३३	४५४५८
२.६	हाँस	२१७	२२७	२३२
३.	**फुल उत्पादन (हजार)**	**८८७२४०**	**८७२९१८**	**८७९५०१**
३.१	कुखुरा	८७४१९४	८५९५१५	८६५९४७
३.२	हाँस	१३०४६	१३४०३	१३५५४
४	**ऊन उत्पादन (के.जी.)**	**५८७८३४**	**५८६८४८**	**५६८७२९**

पशु बिमा सम्बन्धि बिबरण

पशु					
महिना	कूल बीमांक	बीमा शुल्क	कूल बीमा शूल्क	अनूदान	दाबी रकम
साउन	१२३,३२०,०००।००	४,९४५,५७०।४४	५,५८८,४९४।६०	४,००९,८५५।७५	२,८१२,५००।००
भदौ	१३०,२३४,०००।००	६,४७६,११२।५०	७,३१८,००७।१३	५,४८८,५०५।१२	२,८२०,७२२।००
असोज	११५,८५३,५००।००	५,८१२,०९९।७८	६,५६७,६७२।७५	४,९२५,७५४।७२	१,७२७,५००।००
कार्तिक	११९,५५९,४९९।००	५,८९३,१९९।७३	६,६५९,३१५।६९	४,९९४,४८६।५३	३,१८३,८४५।००
मंसिर	११२,१६७,०००।००	५,६०५,३००।४४	६,३३३,९८९।५०	४,७५०,४९१।४०	४,५३३,८५०।००
पुस	२१५,२९२,६००।००	१०,७३४,४१९।७३	१२,१२९,८९४।२९	९,०९७,४२०।७५	४,७९७,९२५।००
माघ	१७१,७४१,९००।००	८,५२०,२९३।५०	९,६२७,९३१।६५	७,२२०,९४८।४४	५,८२६,२५०।००
फागुन	२१४,८४८,०००।००	१०,५३५,३००।००	११,९०४,८८९।००	८,९२८,६६६।७९	५,२११,१९२।००
चैत्र	२९६,१९३,९५०।००	१४,५९७,९०५।५०	१६,४९५,६३३।२२	१२,३७१,७२४।९४	४,०२२,२०८।००
बैशाख	१८२,९७४,९००।००	९,०४०,३३१।००	१०,२१५,५७४।०३	७,६६१,६८०।५६	३,२०५,८३६।००
जेठ	३७२,८८६,५२०।००	१८,५६८,६५५।००	२०,९८२,५८०।१५	१५,७३६,९३५।१७	१०,७२५,३१४।००
असार	४२२,६२८२००।००	२०,९६४,२२७।५०	२३,६८९,५७७।०८	१७,७६७१८२।८५	१०,५६१,४४९।००
जम्मा	२४७७७०६९।००	१२१,६९३,४१५।१२	१३७,५१३,५५९।०९	१०२९५३६५३।०२	५९४२८९१।००

स्रोत: राष्ट्रिय बिमा समिति, कुपण्डोल

(कूल पशु संख्या: गाई गोरू: १८०७४, भैंसी : ३४६०, बाखा :८९४३, बंगुर : ४४४३८, खच्चड : ४९ स्रोत: क्षे.प.से.नि.)

पन्छी बिमा सम्बन्धि बिबरण

पन्छी					
महिना	कूल बीमांक	बीमा शुल्क	कूल बीमा शूल्क	अनूदान	दाबी रकम
साउन	३००,०००.००	१८,०००.००	२०,३४०.००	१५,२५५.००	-
भदौ	४,८००,०००.००	२८८,०००.००	३२५,४४०.००	२४४,०८०.००	८३,१६०.००
असोज	८,१४९,९००.००	४३८,९९४.००	४९६,०६३.२२	३७२,०४७.४१	-
कार्तिक	१२,८००,०००.००	७६८,०००.००	८६७,८४०.००	६५०,८८०.००	-
मंसिर	२,५१९,३६०.००	८७,१३१.००	९८,४५८.०३	७३,८४३.५२	-
पुस	६००,०००.००	१५,०००.००	१६,९५०.००	१२,७१२.५०	-
माघ	२८३,३९४,०००.००	५,७५४,९२५.००	६,५०३,०६५.२५	४,८७७,२९८.९४	२४,५६८.००
फागुन	१३,७४०,९२२.००	६३१,४००.००	७१३,४८२.०३	५३५,१११.३०	-
चैत्र	१३,८५५,३३१.००	२९२,४७१.५०	३३०,४९२.८०	२४७,८६९.६१	-
बैशाख	२३,१०२,४७२.८४	८६३,६८५.१२	९७५,९६४.१८	७३१,९७२.८९	३०,४८०.६७
जेठ	३०,६८३,१५२.५०	१,२७४,७५८.५१	१,४४०,४७७.१२	१,०८०,३५७.८४	
असार	३९३,९४५,१३८.३४	१०,४३२,३६५.१३	११,७८८,५७२.६३	८,८४१,४२९.०१	३५८,२०८.६७
जम्मा	३९३९४५१३८.३४	१०,४३२,३६५.१३	११,७८८,५७२.६३	८,८४१,४२९.०१	३५८,२०८.६७

स्रोतः राष्ट्रिय बिमा समिति, कुपण्डोल

(पन्छी संख्या:८००० स्रोत:क्षे.प.से.नि.)

नेपालको कृषि तथ्यांक

कुल क्षेत्रफल

क्र.सं.	क्षेत्र	क्षेत्रफल (वर्ग कि. मी.)
१	हिमाली क्षेत्र	५१८१७
२	पहाडी क्षेत्र	६१३४५
३	तराई क्षेत्र	३४०१९
कूल		१४७१८१

भू-उपयोग (००० हेक्टर)

क्र.सं.	क्षेत्र	क्षेत्रफल (००० हेक्टर)
१	खेती गरिएको जमिन	३०९१
२	खेती नगरिएको खेती योग्य जमिन	१०३०
३	वन जंगल (झाडी १५६० हे. सहित)	५८२८
४	चरन खर्क	१७६६
५	पानी	३८३
६	अन्य	२६२०
कूल		१४७१८

दलहन बाली

क्षेत्रफल : हेक्टर, उत्पादन : मे. टनमा

बाली	२०६९/७०		२०७०/७१		२०७१/७२	
	क्षेत्रफल	उत्पादन	क्षेत्रफल	उत्पादन	क्षेत्रफल	उत्पादन
मुसुरो	२०६५२२	२२६९३१	२०५९३९	२२६८३०	२०४४७५	२२७४९२
चना	९७८२	९६९६	९३४१	९३८०	९२७४	९४०८

रहर	१७४५९	१६४५९	१७००६	१६४१५	१६८८५	१६४६२
मास	२५२२७	२१३६४	२३३१२	१९३८३	२३१४७	१९४३९
खेसरी	११५१७	१३९३६	११४९५	१४१०३	११४१३	१४१४४
गहत	६३६२	५४४५	६२३३	५६६२	६१८८	५६७८
भटमास	२४९३४	२९२२१	२३७५७	२८२३७	२३५८८	२८३१९
अन्य	३१६३३	३३६९२	३०६४४	३२८१७	३०४२७	३२९१३
जम्मा :	**३३३४३६**	**३५६७४४**	**३२७७२७**	**३५२८२७**	**३२५३९७**	**३५३८५५**

अन्य बालीहरु

क्षेत्रफल : हेक्टर, उत्पादन : मे. टनमा

बाली	**२०६९/७०**		**२०७०/७१**		**२०७१/७२**	
	क्षेत्रफल	**उत्पादन**	**क्षेत्रफल**	**उत्पादन**	**क्षेत्रफल**	**उत्पादन**
फलफुल	१०१४८०	९३८७३१	११०८६	९६५०४४	११०८०२	९९२७०३
तरकारी	२४६३९२	३३०१६८४	२४५९३२	३४२१०३५	२६६९३७	३५८००८५
चिया	१९०३६	२०५८८	१९२७१	२१३९४	१९२७१	२१३९४
कफी	१७५०	३६६	१९११	४२९.४	२३८१	४६३.६
खुर्सानी	६६८०	२७९४८	८०३३	३५६६८	७६७९.५	४०१७१.८
अलैंची	११४३४	५७५३	११५०१	५२२५	१२४५८.४	५१६५.८
अदुवा	१९३७६	२३५०३३	२४२२६	२७६१५०	२३८२५.६	२४२५४६.९
लसुन	५९०४	४०७५७	६४६९	४५०३५	७११९.३	४४७२२.७
बेसार	४३७६	३५७२५	७३१०	६७६३१	७८७६.६	७१८११.८
रेशम किरा	१५३०	३७.६		३८.५		
मह		१६२५		१६५०		
माछा		५७५२०		६५७७०		६९५००
च्याउ		१६५०		१६७५		

कृषि सामाग्री वितरण

क्र.सं.	सामाग्री	२०६९/७०	२०७०/७१	२०७१/७२
१	रासायनिक मल (कृषि सामाग्री कम्पनी) (ग्रसमा)	१७६९६३	२३२१८९	२९८६७७.१७
१.१	उन्नत बिउ विजन विक्री वितरण (बिउ विजन कम्पनी)	३७४७	७२९०	९५४०.२१५

कूल ग्राहस्थ उत्पादन प्रचलित मूल्यमा (मूल्यः रु दश लाख)

क्र.सं.	क्षेत्र	२०६९/७०		२०७०/७१		२०७१/७२	
		मूल्य	प्रतिशत	मूल्य	प्रतिशत	मूल्य	प्रतिशत
१	कृषि तथा वन	५४८९६८	३४.३३	५८३६९२	३२.६१	६११७०५	२८.७९
२	मत्स्य	६६१७	०.४१	८६५९	०.४८	९२६१	०.४४
३	गैह्र कृषि	१०४३५८७	६५.२६	१३३६१६६	६६.९१	१५०३६८४	७०.७७
कूल		१५९९१७२	१००	१९२८५१७	१००	२१२४६५०	१००

२. विभिन्न कार्यालयको फोन, फ्याक्स, इमेल र वेभसाईट

कार्यालय	फोन	ईमेल/वेभसाईट
राष्ट्रपतिको कार्यालय	४४१६०५६: ४४१६३१७: ४४१७१७५	mail@presidentofnepal.gov.np www.presidentofnepal.gov.np
उपराष्ट्रपतिको कार्यालय	४२२८२९१: ४२१२०४०: ४२२८११२	
प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रीपरिषदको कार्यालय	४२११०२५ ४२११०००	info@nepal.gov.np www.opmcm.gov.np

२.१ मन्त्रालयहरु

बिवरण	फोन	फ्याक्स
शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालय	४२११०८९, ४२१११८९	४२१११८६
	ईमेलः info@peace.gov.np	
	वेवसाईड : www.peace.gov.np	
अर्थ मन्त्रालय	४२११४६१, ४२११३३२	४२१११६४
	ईमेलः moev@mof.gov.np	
	वेवसाईट : www.mof.gov.np	
भौतिक पूर्वाधार तथा यातायात	४२११७८२, ४२११९३१	४२११७२०
	ईमेलः	
	वेवसाईट : www.mopit.gov.np	
सहरी विकास मन्त्रालय	४२११६७३	४२११८७३
	ईमेलः info@moud.gov.np	
	वेवसाईड : www.moud.gov.np	
उद्योग मन्त्रालय	४२११५७९, ४२११६८६	४२११६१९
	ईमेलः info@moi.gov.np	
	वेवसाईट : www.moi.gov.np	
आपूर्ति मन्त्रालय	४२११६३१	४२१११६७
	ईमेलः info@mos.gov.np	
	वेवसाईट : www.mos.gov.np	
वाणिज्य मन्त्रालय	४२११५४६	४२१११६७
	ईमेलः	
	वेवसाईट : www.moc.gov.np	

कृषि बिकास मन्त्रालय	४२११९०५, ४२११९५०	४२११९३५
	ईमेलः memoad@moad.gov.np	
	वेवसाईट : www.moad.gov.np	
पशुपन्छी विकास मन्त्रालय	४२११८३२	
	ईमेलः info@mold.gov.np	
	वेवसाईट : www.mold.gov.np	
गृह मन्त्रालय	४२११२२९, ४२११२४७	४२११२८६, ४२११२४६
	वेवसाईट : www.moha.gov.np	
श्रम तथा रोजगार मन्त्रालय	४२११८८९, ४२११९९१	४२११८७७
	ईमेलः info@mole.gov.np	
	वेवसाईट : www.mole.gov.np	
संस्कृति, पर्यटन तथा नागरिक उड्डयन मन्त्रालय	४२११६६९, ४२११८४६	४२११७५८
	ईमेलः info@tourism.gov.np	
	वेवसाईट : www.tourism.gov.np	
भुमिसुधार तथा व्यवस्था मन्त्रालय	४२११६६६, ४२११७६०	४२११७०८
	ईमेलः info@ molrm.gov.np	
	वेवसाईट : www.molrm.gov.np	
परराष्ट्र मन्त्रालय	४२००१८२, ४२००१८३	४२०००६१
	ईमेलः info@mofa.gov.np	
	वेवसाईट : www.mofa.gov.np	
महिला बालबालिका तथा समाज कल्याण मन्त्रालय	४२०००८२, ४२००१६४	४२००११६
	ईमेलः mail@mowcsw.gov.np	
	वेवसाईट : www.mowcsw.gov.np	
रक्षा मन्त्रालय	४२११२८९	४२११२९४
	ईमेल : info@mod.gov.np	
	वेवसाईट : www.mod.gov.np	
बन तथा भू-संरक्षण मन्त्रालय	४२११५६७, ४२११७०३	४२११८६८
	ईमेल : info@mfsc.gov.np	
	वेवसाईट : www.mfsc.gov.np	
युवा तथा खेलकुद मन्त्रालय	४२००५४२, ४२००५४०	४२००५५२
	ईमेल : info@moys.gov.np	
	वेवसाईट : www.moys.gov.np	
शिक्षा मन्त्रालय	४२००३४०, ४२००३९०	४२००३७५
	ईमेलः info@moe.gov.np	
	वेवसाईट : www.moe.gov.np	
सूचना तथा संचार मन्त्रालय	४२११५५६	४२११७२९
	ईमेलः info@ moic.gov.np	
	वेवसाईट : www.moic.gov.np	
सामान्य प्रसाशन मन्त्रालय	४२००३६८, ४२००३६७	४२००२३८
	ईमेलः info@moga.gov.np	
	वेवसाईट : www.moga.gov.np	

संघीय मामिला तथा स्थानीय विकास मन्त्रालय	४२००३०९	
	ईमेलः info@mofald.gov.np	
	वेवसाईट : www.mofald.gov.np	
स्वास्थ्य मन्त्रालय	४२६२५४३, ४२६२८०२	
	ईमेलः info@mohp.gov.np	
	वेवसाईट : mohp.gov.np	
जनसंख्या तथा वातावरण मन्त्रालय	४२११६४१/४२११५८६	४२११९५४
	ईमेलः info@mope.gov.np	
	वेवसाईट : www.mope.gov.np	
उर्जा मन्त्रालय	४२११५१६	४२११५१०
	ईमेलः info@moen.gov.np	
	वेवसाईट :www.moen.gov.np	
सिंचाई मन्त्रालय	४२११४२६	४२०००२६
	ईमेलः info@moir.gov.np	
	वेवसाईट :www.moir.gov.np	
बिज्ञान, प्रविधि तथा वातावरण मन्त्रालय	४२११६४१, ४२११७७८	
	ईमेलः info@moste.gov.np	
	वेवसाईट : www.moste.gov.np	
कानून, न्याय तथा संसदीय मामिला मन्त्रालय	४२११९७४/४२११९८७	४२११६८४
	ईमेलः Infolaw@moljpa.gov.np	
	वेवसाईट : www.moljpa.gov.np	
खानेपानी तथा सरसफाई मन्त्रालय	४२११६९३, ४२००५५६	४२००५५६
	ईमेलः info@mowss.gov.np	
	वेवसाईट : www.mowss.gov.np	
सहकारी तथा गरिबी निवारण मन्त्रालय	४२११८६०, ४२०००५५	४२११७५४
	ईमेलः	
	वेवसाईट : www.mocpa.gov.np	

२.२ सवैधानिक निकायहरु

सर्वोच्च अदालत

	फोन	फ्याक्स	ईमेल/वेभसाईट
प्रधान न्यायाधीश	४२६२५४६	४२६२८७९	info@supremecourt.gov.np www.supremecourt.gov.np
रजिष्ट्रार	४२६२८९५, Ext २१०१		info@supremecourt.gov.np www.supremecourt.gov.np

संसद

सभामुख	४२२८४५९		
उपसभामुख	४२२०३२७		
महासचिव	४२२८०२१		

अख्तियार दूरुपयोग अनुसन्धान आयोग

प्रमुख आयुक्त	४४२९६८८	४४४०१०४: ४४४०१२८	akhtiyar@ntc.net.np www.ciaa.gov.np
सचिव	४४३२७०८		

निर्वाचन आयोग

कार्यालय	४२३३४९७		info@election.gov.np www.election.gov.np
प्रमुख आयुक्त		४२२५५८०	
सचिव			election@mos.com.np

महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय

महान्यायाधिवक्ता	४२६२३९४	४२६२५८२ ४२१८०५१	www.attorneygeneral.gov.np
नायब महान्यायाधिवक्ता	४२६२६९४		info@attorneygeneral.gov.np

महालेखा परीक्षकको कार्यालय

महा लेखापरीक्षक	४२६२९५८	४२६२७९८	www.oagnep.gov.np
उप-महा लेखापरीक्षक	४२६२६८२		infoag@most.gov.np

लोकसेवा आयोग

अध्यक्ष	४४१०९१०	४७७१४९०	www.psc.gov.np
सचिव	४७७१५१३		info@psc.gov.np

राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग

अध्यक्ष	५५२५६५९ ५०१००१५	५५४७९७३	www.nhrcnepal.org nhrc@nhrcnepal.org

राष्ट्रिय योजना आयोगको सचिवालय

उपाध्यक्ष	४२२९०७०		
सदस्य सचिव	४२२५८७९		

२.३ पशुपन्छी विकास मन्त्रालय

	फोन	फ्याक्स	ईमेल/वेभसाईट
मन्त्री	४२११८३२		www.mold.gov.np
राज्य मन्त्री	४२११४७४		
सचिव	४२११७०६	४२११४८०	
महाशाखाहरु			
योजना/अनुगमन/ मूल्यांकन महाशाखा	४२११४७७	४२११९३५	planning@mold.gov.np
निति/पशुस्वास्थ्य/ नियमन महाशाखा	४२११४७८		policy@mold.gov.np
पशु उत्पादन तथा व्यवसाय प्रबर्द्धन महाशाखा	४२११४७८		production@mold.gov.np
प्रशासन/आन्तरिक व्यवस्थापन महाशाखा	४२११४७६, ४२११४७७		admin@mold.gov.np

२.४ पशु सेवा विभाग तथा अन्तरगतका निकायहरु

	फोन	फ्याक्स	ईमेल/वेभसाईट
महा-निर्देशक	५५२२०५६, ५५४९५६७	५५४२९१५	info@dls.gov.np, www.dls.gov.np
उपमहा-निर्देशक योजना	५५२१६१०	५५४२९१५	planning@dls.gov.np
उपमहा-निर्देशक प्रशासन	५५५३९६, ५५५२१६०	५५४२९१५	
बजेट तथा कार्यक्रम शाखा	५५२५४७८	५५४२९१५	budgets@dls.gov.np
अनुगमन तथा मूल्याङकन शाखा	५५३०९४४	५५४२९१५	monitering@dls.gov.np
वैदेशिक सहयोग समन्वय शाखा	५५२५४७८	५५४२९१५	foreign@dls.gov.np
तथ्याङ्क शाखा	५५२५४७८	५५४२९१५	stat@dls.gov.np
आर्थिक प्रशासन शाखा	५५२५७३३	५५४२९१५	finance@dls.gov.np
प्रशासन शाखा	५५२५४७९, ५५४४७२६	५५४२९१५	admin@dls.gov.np
ऐन नियम शाखा	५५४५७६४	५५४२९१६	acts@dls.gov.np

पशु सेवा विभाग अन्तर्गतका आयोजनाहरु

कार्यालय	फोन	फ्याक्स	ईमेल/वेभसाईट
उच्च पहाड कृषि व्यवसाय तथा जीविकोपार्जन सुधार आयोजना, (HIMALI), आयोजना व्यवस्थापन कार्यालय, हरिहर भवन, ललितपुर	०१-५५२५८३१, ५५२८६६०: ०१-५५३१००६, ५५३१००७: टोल फ्रि नं. १६६००११५५००	०१५५२८६७०	info@himali.gov.np www.himali.gov.np
कार्यक्रम लागु भएका जिल्लाहरु : संखुवासभा, सोलुखुम्बु, दोलखा, रसुवा, मनाङ, मुस्ताङ, डोल्पा, जुम्ला, मुगु र हुम्ला			

कार्यक्रम निर्देशनालयहरु

क्र.सं.	कार्यालय	फोन	फ्याक्स	ईमेल/वेभसाईट
१	पशु स्वास्थ्य निर्देशनालय, त्रिपुरेश्वर,काठमाण्डौं	४२६११६५, ४२६१५६९: टोल फ्री : १६६००१४२६६९०४	४२६१५२१	ahd@healthnet.org.np ahd@wlink.com.np www.ahd.gov.np
२	पशु उत्पादन निर्देशनालय, हरिहर भवन, ललितपुर	५५२२०३१: ५५४२९१४	५५४२०१६	info@dolp.gov.np; www.dolp.gov.np
३	पशु सेवा तालिम तथा प्रसार निर्देशनालय, हरिहर भवन,ललितपुर	५५२२०५९: ५५४६६४९	५५४६६४९	info@dlstraining.gov.np www.dlstraining.gov.np
४	पशुपन्छी बजार प्रबर्द्धन निर्देशनालय, हरिहर भवन,ललितपुर	५५५४११०: ५५५४११२	५५४२८०७	info@dlmp.gov.np www.dlmp.gov.np

क्षेत्रीय पशु सेवा निर्देशनालयहरु

क्र.सं.	कार्यालय	फोन	फ्याक्स	ईमेल/वेभसाईट
१	पूर्वाञ्चल, विराटनगर	०२१-४७०९२४	०२१-४७१००१	erdls@dls.gov.np
२	मध्यमाञ्चल, हरिहर भवन	०१-५५२२०५७, ५०१००८२	०१-५५४५३९८	crdls@dls.gov.np
३	पश्चिमाञ्चल, पोखरा	०६१-५२०४५४	०६१-५२७५५८५	wrdls@dls.gov.np
४	मध्यपश्चिमाञ्चल, सुर्खेत	०८३-५२०९३७		mwrdls@dls.gov.np
५	सुदूरपश्चिमाञ्चल, दिपायल	०९४-४४०१४६ ०९४-४४०१३२	०९४-४४००६३	rdlsdipayal@yahoo.com

क्षेत्रीय पशु रोग अन्वेषण प्रयोगशालाहरु

क्र.सं.	कार्यालय	फोन	फ्याक्स	ईमेल/वेभसाईट
१	विराटनगर, मोरङ	०२१-४७००२७	०२१-४७०२०८	sanjayayadav160@hotmail.com
२	जनकपुर	०४१-५२१७२४	०४१-५२१७२४	bhaktirvl@gmail.com
३	पोखरा	०६१-५२०४१९	०६१-५२५८६३	rvlpokhara@gmail.com
४	सुर्खेत	०८३-५२०२५०	०८३-५२३७६२	npskt@gmail.com
५	धनगढी, कैलाली	०९१-५२६०१५	०९१-५२२१८२	rvldhn@yahoo.com

क्षेत्रीय पशु सेवा तालिम केन्द्रहरु

क्र.सं.	कार्यालय	फोन	फ्याक्स	ईमेल/वेभसाईट
१	दुहबी, सुनसरी	०२५-५४०७०८	०२५५४०७०८	edrtc@dls.gov.np
२	जनकपुर, धनुषा	०४१-५२०३४२	०४१-५२०३४२	cdrtc@dls.gov.np
३	पोखरा, कास्की	०६१-५२४१९५	०६१-५२४१९५	wdrtc@dls.gov.np
४	नेपालगंज, बाँके	०८१-५२०३०४	०८१-५२०३०४	mwdrtc@dls.gov.np
५	धनगढी, कैलाली	०९९-५२१९३९	०९९-५२१९३९	fwdrtc@dls.gov.np

पशु प्रजनन केन्द्रहरु

क्र.सं.	कार्यालय	फोन	फ्याक्स	ईमेल/वेभसाईट
१	नेपालगंज, बाँके	०८१-५२१०२०	०८१५२१०२०	breed_banke@dls.gov.np
२	लाहान, सिराहा	०३३-५६०२७३	०३३५६०२७३	breed_siraha@dls.gov.np

पशु क्वारेन्टीन कार्यालय तथा चेकपोष्टहरु

क्र.सं.	कार्यालय	फोन	फ्याक्स	ईमेल/वेभसाईट
१	पशु क्वारेन्टीन कार्यालय, झापा क) कार्यालय काकडभिट्टा, झापा ख) चेकपोष्ट, पशुपति नगर ग) चेकपोष्ट, गौरीगंज	०२३-५६२१४८	०२३-५६२१४८	quarantine_jhapa@dls.gov.np: pashupatinagar@dls.gov.np: gaurigunj@dls.gov.np
२	पशु क्वारेन्टीन कार्यालय, विराटनगर क). चेकपोष्ट, रानी ख). चेकपोष्ट, भन्टाबारी ग). चेकपोष्ट, माडर	०२१-४३५५०१	०२१-४३५५०१	quarantine_moranga@dls.gov.np: ranir@dls.gov.np: sunasri@dls.gov.np: madar@dls.gov.np
३	पशु क्वारेन्टीन कार्यालय, जनकपुर क). चेकपोष्ट, जठरी ख). चेकपोष्ट, भिट्ठामोड, महोत्तरी ग). चेकपोष्ट, मलंगवा	०४१-५२६९२६: ०४१-५२०२२८: ०४६-५२०४३६		quarantine_dhanusa@dls.gov.np: jathhi@dls.gov.np: bhittamaode@dls.gov.np: malangawa@dls.gov.np
४	पशु क्वारेन्टीन कार्यालय, विरगंज, पर्सा क). चेकपोष्ट, औरीया ख). चेकपोष्ट, रौतहट ग). चेकपोष्ट, पथलैया घ). चेकपोष्ट, जितपुर	०५१-५२८५२०: ०५१-५२८९७०: ०५३-५२०४०४: ०५६-५२०९८३		quarantine_pasra@dls.gov.np: aurahiya@dls.gov.np: rautahat@dls.gov.np: bara@dls.gov.np: jitpur@dls.gov.np

५	पशु क्वारेन्टीन कार्यालय, भैरहवा, रुपन्देही क). चेकपोष्ट, बेलहिया ख). चेकपोष्ट, कृष्णनगर ग). चेकपोष्ट, त्रिवेणी	०७१-५२०३०६: ०७१-५२३०१३: ०७६-५२०५७६	०७१-५२०३०६	quarantine_rupandehi@dls.gov.np: belhiya@dla.gov.np: krishnanagar@dls.gov.np: triveni@dls.gov.np
६	पशु क्वारेन्टीन कार्यालय, नेपालगंज क). चेकपोष्ट, नेपालगंज ख). चेकपोष्ट, गुलरिया	०८१-५२६९५४: ०८१-५२२१२४: ०८१-५२०४९१		aqbnepalganj@dls.gov.np: nepalgunj@dls.gov.np: gulriya@dls.gov.np
७	पशु क्वारेन्टीन कार्यालय, गड्डाचौकी क). गड्डाचौकी, कन्चनपुर ख). चेकपोष्ट, धनगढी ग). चेकपोष्ट, दार्चुला	०९९-४०२१३३: ०९९-४०२०७३: ०९१-५२००१४: ०९३-४२०२०६	०९९-४०२१३३	quarantine_kanchanpur@dls.gov.np: dhangadi@dls.gov.np: darchula@dls.gov.np:
८	पशु क्वारेन्टीन कार्यालय, काठमाण्डौं क). चेकपोष्ट तातोपानी ख). चेकपोष्ट, त्रि.ह.बि., काठमाण्डौं ग). चेकपोष्ट, रामनगर	०१-४४८७३५६: ०११-४८०२१८: ०१-४४६८१५६	०१-४४८७३५६	tatopani@dls.gov.np: kathmandu@dls.gov.np: ramnagar@dls.gov.np:

पशु विकास फार्महरु

क्र.सं.	कार्यालय	फोन	फ्याक्स	ईमेल/वेभसाईट
१	बाखा विकास फार्म, बुढीतोला, कैलाली	०९१-५२९३४२	०९१-५२९३४२	gdfbuditola@gmail.com
२	बाखा विकास फार्म, चितलांग, मकवानपुर	०५७-५४०४१४		chitlanggoat@gmail.com
३	पशु विकास फार्म, जिरी	०४९-४०००६६	०४९-४०००६६	dlsjiri@gmail.com
४	भेडा विकास फार्म, पानसयखोला, नुवाकोट	०१०-५६०४६२	०१०-५६०४६२	
५	याक विकास फार्म, स्याङबोचे, सोलुखुम्बु	०३८-५४०१२३	०३८-५४०१२३	ydfsolukhumbu@dls.gov.np
६	चरन तथा घाँसेबाली बिउ बृद्धि फार्म, जनकपुर, धनुषा	०४१-५२०१९०	०४१-५२०१९०	info@charandhanusa.gov.np
७	चरन तथा घाँसेबाली बिउ बृद्धि फार्म, रंजितपुर, सर्लाही	०४६-५०११०८: ०४६-५०११७६	०४६-५०११०८	charansarlahi@dls.gov.np
८	चरन तथा घाँसेबाली बिउ बृद्धि फार्म, गौघाट, बाँके	०८१-५२०२८७	०८१-५२०२८७	
९	पशु विकास फार्म, लामापाटन, पोखरा	०६१-४३०४८९	०६१-४३०४८९	adfkaski@dls.gov.np
१०	कुखुरा विकास फार्म, खजुरा, बाँके	०८१-६२१२१८, ६२४२४५	०८१-६२१२४५	hdfbanke@dls.gov.np
११	राइजोवियम तथा बिउ विजन प्रयोगशाला, धनुषा	०४१-५२१६८६	०४१-५२१६८६	seeddhanusa@dls.gov.np
१२	नारायणहिटी पशु विकास फार्म, काठमाण्डौं	०१-४४४३८५१	०१-५५४२०१६	adfkathmandu@dls.gov.np

राष्ट्रिय/केन्द्रिय प्रयोगशालाहरु

क्र.सं.	कार्यालय	फोन	फ्याक्स	ईमेल/वेभसाईट
१	केन्द्रिय जैविक उत्पादन प्रयोगशाला,त्रिपुरेश्वर	०१-४४५२३४८	०१-४२१५७०३	info@cbpl.gov.np
२	राष्ट्रिय पंक्षी रोग अन्वेषण प्रयोगशाला, चितवन	०५६-५२७५४१	०५६-५२७५४१	nalchitwan@gmail.com
३	राष्ट्रिय खोरेत रोग तथा महामारी रोग प्रयोगशाला, बुढानिलकण्ठ	०१-४३७०६५७	०१-४३७०६५७	nfmdnepal@gmail.com: www.nfmd.gov.np
४	केन्द्रिय पशु रोग अन्वेषण प्रयोगशाला, त्रिपुरेश्वर	०१-४२१२१४३	०१-४२६१८६७	cvl@cvl.gov.np: www.cvl.gov.np
५	रेविज भ्याक्सीन उत्पादन प्रयोगशाला, त्रिपुरेश्वर	०१-४२६९१४८: ०१-४२५११२३		www.rvpl.gov.np
६	लाइभस्टक गुण व्यवस्थापन प्रयोगशाला, हरिहर भवन, ललितपुर	०१-५०१००५९	०१-५५४२०१६	lqmlab_hariharbhawan@ dls.gov.np

राष्ट्रिय/केन्द्रिय कार्यालयहरु

क्र.सं.	कार्यालय	फोन	फ्याक्स	ईमेल/वेभसाईट
१	राष्ट्रिय चरन तथा पशु आहारा केन्द्र, हरिहर भवन, ललितपुर	०१-५०१००५६	०१-५०१००६३	info@npafc.gov.np; www.npafc.gov.np
२	केन्द्रिय पशु चिकित्सालय, त्रिपुरेश्वर	०१-४२६१३८२		
३	भेटेरीनरी गुणस्तर तथा औषधी व्यवस्थापन कार्यालय, त्रिपुरेश्वर	०१-४४६८२४३	०१-४२१२१७७	www.vsdao.gov.np

४	केन्द्रिय पशु क्वारेन्टाईन कार्यालय, हरिहर भवन, ललितपुर	०१-५५२७७३८: ०१-५५३८६२२	०१-५५३८६२२	caqoktm@gmail: www.caqo.gov.np
५	भेटेरीनरी ईपिडेमियोलोजी केन्द्र, त्रिपुरेश्वर	०१-४२५३४१९	०१-४२५०७१७	vetepi@ntc.net.np
६	भेटेरीनरी जनस्वास्थ्य कार्यालय, त्रिपुरेश्वर	०१-४२१२३७६	०१-४२५०७१७	vpho@vpho.gov.np
७	केन्द्रिय गाई भैसी प्रबर्द्धन कार्यालय, ललितपुर	०१-५५३८९०२	०१-५५३८९०२	ccbpo@dls.gov.np
८	केन्द्रिय भेडा बाखा प्रबर्द्धन कार्यालय, हरिहर भवन, ललितपुर	०१-५५५४९०६	०१-५५५४९०६	info@sheepgoat.gov.np
९	केन्द्रिय बंगुर, कुखुरा प्रबर्द्धन कार्यालय, हरिहर भवन, ललितपुर	०१-५५४३०९०	०१-५५४३०९०	pigpoultry@dls.gov.np
१०	राष्ट्रिय पशु प्रजनन केन्द्र, पोखरा, कास्की	०६१-६२२२८४	०६१-४३२६३३	info@nlbc.gov.np

२.५ जिल्ला पशु सेवा कार्यालयहरु

क्र.सं.	जिल्ला	जिल्ला कोड नं.	फोन नं.	फ्याक्स	ईमेल/वेभसाईट
१	ताप्लेजुङ	०२४	४६०१७६		dlso_taplejung@dls.gov.np
२	पाँचथर	०२४	५२०१२७, ५२०४६९		dlso_panchthar@dls.gov.np
३	ईलाम	०२७	५२००४३		dlso_ilam@dls.gov.np
४	झापा	०२३	५२००८७		dlso_jhapa@dls.gov.np
५	संखुवासभा	०२९	५६०१५९		dlso_sankhuwasabha@dls.gov.np

६	तेह्रथुम	०२६	४६०१२७		dlso_terhathum@dls.gov.np
७	धनकुटा	०२३	५२०२८३, ५२०२८०		dlso_dhankuta@dls.gov.np
८	भोजपुर	०२९	४२०१२९		dlso_bhojpur@dls.gov.np
९	मोरङ	०२१	४७१९५८		dlso_morang@dls.gov.np
१०	सुनसरी	०२५	५६०१६२		dlso_sunsari@dls.gov.np
११	सोलुखुम्बु	०३८	५२०१०३		dlso_solukhumbu@dls.gov.np
१२	ओखलढुङ्गा	०३७	५२०२१०		dlso_okhaldhunga@dls.gov.np
१३	खोटाङ	०३६	४२०१०७		dlso_khotang@dls.gov.np
१४	उदयपुर	०३५	४२०१२९		dlso_udayapur@dls.gov.np
१५	सप्तरी	०३१	५२०३०८, ५२०१४२		dlso_saptari@dls.gov.np
१६	सिराहा	०३३	५२०००८, ५२००५८		dlso_siraha@dls.gov.np
१७	दोलखा	०४९	४२१११५	४२१७४०	dlsodolakha@gmail.com
१८	रामेछाप	०४८	५४००३२	५४०४४८३	thapagb2011@hotmail.com
१९	सिन्धुली	०४७	५२०१८५	५२०४२२	dlso_sdl070@yahoo.com
२०	धनुषा	०४१	५२०१७९	५२०१७९	dr.shbhusah@yahoo.com
२१	महोत्तरी	०४४	५२००७३	५२००७३	rabindravet@hotmail.com
२२	सर्लाही	०४६	५२०१४५	५२०१४५	dlsosarlahi@yahoo.com
२३	रसुवा	०१०	५४०१२९	५४०१२९	dsedai@yahoo.com
२४	धादिङ	०१०	५२०१०७	५२०९६३	vegatdebendra@yahoo.com

२५	नुवाकोट	०१०	५६००१२	५६१३६७	dnzsus00@gmail.com
२६	सिन्धुपाल्चोक	०११	६२०११५	६२०३४७	dlsosindhupalchowk@yahoo.com
२७	काभ्रेपलाञ्चोक	०११	४९०२६६	४९०२६६	adhikariratna66@yahoo.com
२८	काठमाण्डौं	०१	४३७५२५१	४३७५२४७	maharjanr99@gmail.com
२९	भक्तपुर	०१	६६१५०९४	६६१००२२	dlsobhaktapur26@gmail.com
३०	ललितपुर	०१	५००४०६	५५४७३७७	karunavet@hotmail.com
३१	चितवन	०५६	५२५०९७	४२०१७६	dlsochitwan@gmail.com
३२	मकवानपुर	०५७	५२०७२८	४१२५७१	prakashvet@yahoo.com
३३	पर्सा	०५१	५२२५५१	४२५५४१	dlsoparsa@yahoo.com
३४	बारा	०५३	५५००४१	५५०१७३	dlsobara777@gmail.com
३५	रौतहट	०५५	५२०१२५	५२०१२५	dlsorautahat@gmail.com
३६	गोरखा	०६४	४२०२७३		dlso_gorkha@dls.gov.np
३७	तनहुँ	०६५	५६०२०५	५६०१३०	dlso_tanahu@dls.gov.np
३८	मनाङ	०६६	४४०११३		dlso_manang@dls.gov.np
३९	लमजुङ	०६६	५२०१३१, ५२१२३१		dlso_lamjung@dls.gov.np
४०	कास्की	०६१	५२००८२		dlso_kaski@dls.gov.np
४१	स्याङजा	०६३	४२०१०८		dlso_syangja@dls.gov.np
४२	पर्वत	०६७	४२०१२३		dlso_parwat@dls.gov.np
४३	म्याग्दी	०६९	५२०१२१	५२०१२१	dlso_myagdi@dls.gov.np

४४	मुस्ताङ	०६९	४२०१२१		dlso_mustang@dls.gov.np
४५	बाग्लुङ	०६८	५२०१२१	५२०१२१	dlso_baglung@dls.gov.np
४६	गुल्मी	०७९	५२०२२७	५२०२२७	dlso_gulmi@dls.gov.np
४७	अर्घाखाँची	०७७	४२००६२, ४२००७२	४२००७२	dlso_arghakhanchi@dls.gov.np
४८	पाल्पा	०७५	५२०१४५	५२०१४५	dlso_palpa@dls.gov.np
४९	नवलपरासी	०७८	५२०१४९, ५२०८८७	५२०८८७	dlso_nawalparasi@dls.gov.np
५०	रुपन्देही	०७१	५२०२०६		dlso_rupandehi@dls.gov.np
५१	कपिलवस्तु	०७६	५६००२१		dlso_kapilvastu@dls.gov.np
५२	रुकुम	०८८	५३००१०	५३००१०	dlso_rukum@dls.gov.np dlsorukum@yahoo.com
५३	रोल्पा	०८६	४४००५६	४४००५६	dlso_rolpa@dls.gov.np dlsorolpa@yahoo.com
५४	सल्यान	०८८	५२००६२	५२००६२	dlso_salyan@dls.gov.np dlsosalyan@yahoo.com
५५	प्युठान	०८६	४२००१४	४२००७०	dlso_pyuthan@dls.gov.np pyuthandlso@yahoo.com
५६	दाङ	०८२	५६००२१	५६३३०४	dlso_dang@dls.gov.np dlsodang@yahoo.com
५७	दैलेख	०८९	४२०१४८	४२०५८५	dlso_dailekh@dls.gov.np dlsodailekh148@gmail.com
५८	जाजरकोट	०८९	४३००३०	४३००३०	dlso_jajarkot@dls.gov.np dlsojajarkot@gmail.com

५९	सुर्खेत	०८३	५२०२८८	५२३६४७	dlso_surkhet@dls.gov.np dlsosurkhet@yahoo.com
६०	बाँके	०८१	५२०२५४	५२०२५४	dlso_banke@dls.gov.np dlsobanke@gmail.com
६१	बर्दिया	०८४	४२१०८२	४२०२२९	dlso_bardiya@dls.gov.np dlso_bardiya@yahoo.com
६२	जुम्ला	०८७	५२००२८	५२००२८	dlso_jumla@dls.gov.np dlsojumla@yahoo.com
६३	डोल्पा	०८७	५५००५२	५५००५२	dlso_dolpa@dls.gov.np dolpadlso@gmail.com
६४	कालिकोट	०८७	४४००२३	४४००२७	dlso_kalikot@dls.gov.np dlsokalikot@yahoo.com
६५	मुगु	०८७	४६००७६	४६००७६	dlso_mugu@dls.gov.np dlsomugu@yahoo.com
६६	हुम्ला	०८७	६८००१०	६८००१०	dlso_humla@dls.gov.np dlsohumla@yahoo.com
६७	बझाङ	०९२	४२१०५०	४२१०५०	bajhangdlso@yahoo.com
६८	बाजुरा	०९७	५४१०६४	५४१००१	dlsobajura@gmail.com
६९	डोटी	०९४	४२०११४	४२०११४	dlsodoti@gmail.com
७०	अछाम	०९७	६२०१०२	६२०१०२	dlsomangalsen@gmail.com
७१	कैलाली	०९१	५०२११४	५२४८६७	dlso_kailali@dls.gov.np
७२	दार्चुला	०९३	४२०१०४	४२०००४	darchuladlso@yahoo.com

७३	डडेलधुरा	०९६	४१०११४	४१०१०२	dlsodadeldhura@yahoo.com
७४	बैतेडी	०९५	४००००६	४००००६	dlsopatan.baitadi@yahoo.com
७५	कञ्चनपुर	०९९	५२११७६	५२५६५७	dlso_kanchanpur@gmail.com

२.६ कृषि तथा पशु सेवासँग सम्बन्धित बोर्ड/संस्थान/कम्पनी/समिति बोर्ड

कृषि सँग सम्बन्धित बोर्ड/संस्थान/कम्पनी/समिति बोर्ड

क्र.सं.	कार्यालय	फोन	फ्याक्स	ईमेल/वेभसाईट
१	राष्ट्रिय दुग्ध विकास बोर्ड, हरिहर भवन, ललितपुर,	०१-५५४४७४७: ०१-५५४२७४१: ०१-५५४२५४००	०१-५५३२०९६	www.nddb.gov.np
२	राष्ट्रिय चिया तथा कफी विकास बोर्ड, नयाँ बानेश्वर काठमाण्डौं	०१-४४९९७८६: ०१-४४९०३७१: ०१-४४९५७९२	०१-४४९७९४१	ntcboard@wlink.com.np; www.teacoffeeb.gov.np
	क्षेत्रिय कार्यालय, विर्तामोड, झापा	०२३-५४०५९२	०२३-५४०५९२	
	क्षेत्रिय कार्यालय, पोखरा, कास्की	०६१-५५०४२२		
	चिया विस्तार योजना, फिक्कल, ईलाम	०२७-५४०१५८		
	चिया विस्तार योजना, जिसविरे, ईलाम	०२७-६९०१४६		
	चिया विस्तार योजना, हिले, धनकुटा	०२७-६९०१४६		
	चिया विस्तार योजना, रानीपौवा, नुवाकोट	०१०-६२११३२३		

	चिया विस्तार योजना, सोल्मा, तेह्रथुम	०२६-६८००८६		
	चिया विस्तार योजना, लालीखर्क, पाँचथर	०२४-६९०३०८		

दुग्ध विकास संस्थान

क्र.सं.	कार्यालय	फोन	फ्याक्स	ईमेल/वेभसाईट
१	केन्द्रिय, कार्यालय	०१-४४११७१०, ४४१४८४१: ०१-४४१०४८९, ४४१२६९६: ०१-४४१३६९६, ४४२८६६५: ०१-४०२४०२९	०१-४४१७२१५	info@dairydev.com.np; www.dairydev.com.np

दुग्ध विकास संस्थान अन्तर्गतका आयोजनाहरु

१	काठमाण्डौं दुग्ध वितरण आयोजना, बालाजु	०१-४३५००३९: ०१-४३५००९२: ०१-४३५०१८१: ०१-४३५५०२४: ०१-४३५५०२५	०१-४३५००३९	kmss@dairydev.com.np
२	दुग्ध पदार्थ विक्रि वितरण आयोजना, लैनचौर	०१-४४३२६२४: ०१-४४११३९७		mpss@dairydev.com.np
३	बिराटनगर दुग्ध वितरण आयोजना, कंचनबारी, बिराटनगर	०२१-४२०१०५: ०२१-४२००४०: ०२१-४२०२२६	०२१-४२१०५९	bmss@dairydev.com.np

४	जनकपुर दुग्ध वितरण आयोजना, ढल्केबर, धनुषा	०४१-५६००२०: ०४१-५६००१९५: ०४१-५६००१९६	०४१-५६००२०	jmss@dairydev.com.np
५	हेटौंडा दुग्ध वितरण आयोजना, हेटौंडा, मकवानपुर	०५७-४१२८१२: ०५७-४१२४७९: ०५७-४१२०९४: ०५७-४१२०८०	०५७-४१२८१२	hmss@dairydev.com.np
६	लुम्बिनी दुग्ध वितरण आयोजना, हेटौंडा, बुटवल, रुपन्देही	०७१-५४०५४३: ०७१-५४१५४३	०७१-५४०५४३	lmss@dairydev.com.np
७	नेपालगंज दुग्ध वितरण आयोजना, कोहलपुर, बाँके	०८१-५४००८३	०८१-५४००८३	nmss@dairydev.com.np
८	धनगढी दुग्ध वितरण आयोजना, अत्तरिया, कैलाली	०९१-५५१२९३	०९१-५५११८६	dmss@dairydev.com.np

दुग्ध विकास संस्थान अन्तर्गतका चिज उत्पादन केन्द्रहरु

१	नगरकोट चिज कारखाना	०१-६६८००७४		
२	पशुपतिनगर चिज उत्पादन केन्द्र	०२७-५५००४२		
३	गोसाँईकुण्ड चिज उत्पादन केन्द्र	०१०-५४०२११		
४	राँके चिज उत्पादन केन्द्र	०२४-५२९१०२		
५	जिरी चिज उत्पादन केन्द्र	०४९-५२०१९०		

कृषि सामाग्री कम्पनी लिमिटेड

क्र.सं.		फोन	फ्याक्स	ईमेल/वेभसाईट
	प्रबन्ध संचालक, संचालक समिति	०१-४२७९७१५	०१-४२७८७९०	
	प्रबन्धक, खरिद व्यवस्था महाशाखा	०१-४२७४८१९	०१-४२७४८१९	
	प्रबन्धक, वितरण व्यवस्था महाशाखा	०१-४२७९९६२	०१-४२७९९६२	
	का.मु.प्रबन्धक, जनशक्ति व्य. तथा सा. से.	०१-४२७९३६१	०१-४२७९३६१	
	का. मु. प्रबन्धक, आर्थिक महाशाखा	०१-४२७९७१९	०१-४२७९७१९	
	का. मु. प्रबन्धक, योजना तथा अनुगमन	०१-४२७९३६१		
	उप प्रबन्धक ओ. ले. प. शाखा	०१-४३०२१०३		

कृषि सामाग्री कम्पनी लिमिटेड अन्तर्गतका क्षेत्रिय कार्यालयहरु

क्र.सं.	कार्यालय	फोन	फ्याक्स	ईमेल/वेभसाईट
क).	**पूर्वाञ्चल क्षेत्रिय कार्यालय, बिराटनगर**	०२१-५२५४२८		
१	शाखा कार्यालय, धनकुटा	०२६-५२०२४९		
२	शाखा कार्यालय, विर्तामोड	०२३-५४०००५		
३	उपशाखा कार्यालय, ईलाम	०२७-५२००१७		
४	शाखा कार्यालय, इटहरी	०२५-५८३२३१		
५	शाखा कार्यालय, लहान	०३३-५६०२८४		
६	उपशाखा कार्यालय, राजविराज	०३१-५२०२९७		

७	उपशाखा कार्यालय, गाईघाट	०३५-४२०१०३		
ख).	**मध्यमाञ्चल क्षेत्रिय कार्यालय, विरगंज**	०५१-५२२०३०		
१	मुख्य शाखा, काठमाण्डौं	०१-४२७९७२१		
२	शाखा कार्यालय, जनकपुर	०४१-५२०४०७		
३	शाखा कार्यालय, धुलिखेल	०११-४९०३०६		
४	उपशाखा कार्यालय, ढल्केबर	०४१-५६०००८		
५	उपशाखा कार्यालय, हेटौंडा	०५७-५२०३८६		
६	शाखा कार्यालय, भरतपुर	०५६-५२०११३		
७	शाखा कार्यालय, त्रिशुली	०१०-५६०११४		
८	उपशाखा कार्यालय, मलंगवा, सर्लाही	०४६-५२०११०		
९	उपशाखा कार्यालय, चन्द्रनिगाहपुर	०५५-५४०२२५		
१०	उपशाखा कार्यालय, गजुरी	०१०-६९०५८४		
११	उपशाखा कार्यालय, सिन्धुली	०४७-५२०११७		
१२	उपशाखा कार्यालय, कलैया	०५३-५५००२२		
ग).	**परिश्चमाञ्चल क्षेत्रिय कार्यालय, भैरहवा**	०७१-५२०१४०		
१	शाखा कार्यालय, पोखरा	०६१-५२०४१६		
२	उपशाखा कार्यालय, दमौली	०६५-५६०१९३		
३	उपशाखा कार्यालय, परासी	०८७-५२०१२०		
४	उपशाखा कार्यालय, पर्वत	०७६-४२०१४३		

५	उपशाखा कार्यालय, बहादुरगंज	०७६-५२००४९		
६	उपशाखा कार्यालय, पाल्पा	०७५-५२०१३८		
७	उपशाखा कार्यालय, स्याङजा	०६३-४२०१३६		
८	उपशाखा कार्यालय, तौलिहवा	०७६-५६००२२		
९	उपशाखा कार्यालय, कावासोती	०७८-५४०९२२		
घ).	**मध्यपश्चिमाञ्चल क्षे. का., नेपालगंज**	०८१-५२०३४२		
१	उपशाखा कार्यालय, सुर्खेत	०८३-५२०२८२		
२	उपशाखा कार्यालय, दाङ, घोराही	०८२-५६००४०		
३	उपशाखा कार्यालय, गुलरिया	०८४-४२०१०८		
४	उपशाखा कार्यालय, लमही, दाङ	०८२-५४०१२०		
५	उपशाखा कार्यालय, तुलसीपुर, दाङ	०८२-५२००१०		
ङ).	**सूदुर परिश्चमाञ्चल क्षे. का., धनगढी**	०९१-५२१३१०		
१	उपशाखा कार्यालय, महेन्द्रनगर	०९९-५२१३४३		
२	उपशाखा कार्यालय, डोटी, दिपायल	०९४-४४०२८०		

राष्ट्रिय बीउ विजन कम्पनी लिमिटेड

क्र.सं.		**फोन**	**फ्याक्स**	**ईमेल/वेभसाईट**
	प्रबन्ध संचालक	०१-४२७९५८७	०१-४२७८१६८४	nscltd@ntc.net.np; www.nscl.org.np

	नायव प्रबन्धक संचालक	०१-४२७९५८७	०१-४२७८१६८४	
	प्रमुख, आर्थिक महाशाखा	०१-४२७९२०७	०१-४२७८१६८४	
	प्रमुख, योजना तथा प्रशासन महाशाखा	०१-४२७८४५३	०१-४२७८१६८४	
	प्रमुख, अनुगमन इकाई तथा आ.ले.प. शाखा	०१-४२७९२०७	०१-४२७८१६८४	
	प्रमुख, बजार व्यवस्थापन महाशाखा	०१-४२७९२०७	०१-४२७८१६८४	
	प्रमुख, उत्पादन व्यवस्थापन महाशाखा	०१-४२७९२०७	०१-४२७८१६८४	

जिल्ला स्थित राष्ट्रिय बीउ विजन कम्पनी लिमिटेड अन्तर्गतका मुख्य शाखा तथा शाखा कार्यालयहरु

क्र.सं.	कार्यालय	फोन	फ्याक्स	ईमेल/वेभसाईट
१	केन्द्रिय कार्यालय, काठमाण्डौं	०१-४२७९५८७: ०१-४२७९२०७	०१-४२७९५८७	nscltd@ntc.net.np, www.nscl.org.np
२	मुख्यशाखा कार्यालय, ईटहरी	०२५-५८१०२२	०२५-५८१०२२	nsclitahari@gmail.com
३	मुख्यशाखा कार्यालय, हेटौंडा	०५७-४२१४५७	०५७-४२१४५७	bhr.nscltd@gmail.com
४	मुख्यशाखा कार्यालय, भैरहवा	०७१-५२०६२३	०७१-५२०६२३	
५	शाखा कार्यालय, जनकपुर	०४१-५२०१४७	०४१-५२०१४७	
६	शाखा कार्यालय, नेपालगंज	०८१-५२०२२२	०८१-५२०२२२	
७	शाखा कार्यालय, धनगढी	०९१-५२१४१०	०९१-५२१४१०	
८	बीउ विजन उत्पादन फार्म, झुम्का,सुनसरी	०२५-५६२१५२	०२५-५६२१५२	

समिति

क्र.सं.	कार्यालय	फोन	फ्याक्स	ईमेल/वेभसाईट
१	कालिमाटी फलफूल तथा तरकारी थोक बजार विकास समिति, काठमाण्डौं	०१-५१२३०८६: ०१-५१२३१९१: ०१-५१२३०३१: ०१-५१२३१०६: ०१-५१२३१०८: ०१-५१२३०९१	०१-५१२३०९०	info@kalimatimarket.com.np, www.kalimatimarket.com.np
२	कपास विकास समिति			
३	चन्द्र डाँगी बीउ विजन तथा दुग्ध विकास समिति, चन्द्र डाँगी, झापा	०२३-५२९५४४		
४	नेपाल उखु तथा चिनी विकास समिति,बारा	९८५५०२६४९७		

कृषि उपज बजार संचालक समितिहरु

क्र.सं.	स्थान	फोन	फ्याक्स	ईमेल/वेभसाईट
१	बिर्तामोड, झापा	०२३-५४०००२		
२	धरान, सुनसरी	०२५-५२२९३४		
३	पोखरा, कास्की	०७९-५३०७५५		
४	लालबन्दी, सर्लाही	०४६-५०१०४७		
५	नवलपुर, सर्लाही	०४६-५७०२२८		

६	ढल्केबर, धनुषा	०४१-५६००५८		
७	सिन्धुलीगढी, सिन्धुली	०४७-५२०४५४		
८	बर्दिबास, महोत्तरी	०४४-५३०१७९		

अध्ययन संस्थानहरु

क्र.सं.	स्थान	फोन	फ्याक्स	ईमेल/वेभसाईट
१	कृषि तथा पशु विज्ञान अध्ययन संस्थान, रामपुर, चितवन	०५६-५८१००२, ०३ ०५६-५८११४१: ०५६-५९११४१	०५६-५९१०२१	admin@iaas.edu.np www.iaas.edu.np
२	हिमालयन कलेज अफ एग्रीकल्चर साईन्सेस एण्ड टेक्नोलोजी, काठमाण्डौं	०१-४२०३३४१		hicast@wlink.com.np www.hicast.edu.np
३	प्राविधिक शिक्षा तथा व्यवसायिक तालिम परिषद, सानोठिमी, भक्तपुर	०१-६६३१४५८, ५९ ०१-६६३०४०८: ०१-६६३००६९	०१-६६३०२९४	ctevet@admin-wlink.com.np www.ctevt.org.np

२.७ कृषि विकास मन्त्रालय

	फोन	फ्याक्स	ईमेल
मन्त्री	४२११९२९		
सचिव	४२११८०८	४२११९३५	
योजना महाशाखा	४२११६६५	४२११९३५	

बजेट तथा कार्यक्रम शाखा			
मावन संशाधन विकास शाखा			
कृषि सहकारी तथा ग्रामिण विकास शाखा			
दैवी प्रकोप तथा राहत व्यवस्थापन शाखा			
अनुगमन, मूल्यांकन तथा तथ्याङ्क महाशाखा	४२११९१५	४२१११९३५	
कार्यक्रम अनुगमन तथा मूल्यांकन शाखा			
वैदेशिक आयोजना अनुगमन तथा मूल्यांकन शाखा			
बोर्ड, संस्थान, समिति, परिषद अनुगमन शाखा			
कृषि रणनिति अनुगमन तथा विश्लेषण शाखा			
कृषि तथ्याङ्क शाखा			
कृषि भौगोलिक सूचना तथा सूचना प्रविधि शाखा			
खाद्य सुरक्षा कृषि व्यवसाय प्रबर्द्धन तथा वातावरण महाशाखा	४२११९४०	४२११९३५	
अन्तराष्ट्रिय व्यापार प्रबर्द्धन शाखा			
कृषि सामाग्री व्यवस्था शाखा			
कृषि व्यवसाय प्रबद्धन शाखा	४२११६८७		
खाद्य तथा पोषण सुरक्षा शाखा			
वातावरण तथा जलवायु शाखा			
लैङ्गिक समानता तथा सामाजिक समावेशीकरण शाखा			
कृषि जैविक विविधता शाखा			

प्रशासन महाशाखा	४२११९३२	४२११८३९, ४२११९३५	
कर्मचारी प्रशासन शाखा			
आन्तरिक व्यवस्थापन शाखा			
ऐन, नियम परामर्श शाखा			
आर्थिक प्रशासन शाखा			
नीति तथा अन्तराष्ट्रिय सहयोग समन्वय महाशाखा	४२११६८७	४२११९३५	
कृषि नीति अनुसन्धान तथा विश्लेषण शाखा			
कृषि विकास रणनिति तथा समन्वय शाखा			
द्विपक्षीय लगानी, वैदेशिक सहायता तथा समन्वय शाखा			
बहुपक्षीय वैदेशिक सहायता लगानी समन्वय शाखा			

२.८ कृषि विकास मन्त्रालय/कृषि विभाग तथा अन्तरगतका निकायहरु

कार्यालय	फोन	फ्याक्स	ईमेल/वेभसाईट
कृषि सूचना तथा सञ्चार केन्द्र, (AICC), हरिहर भवन, ललितपुर	५५२५६१७: ५५२२२४८	५५२२२५८	agroinfo@wlink.com.np www.aicc.gov.np
बिउ विजन गुणस्तर नियन्त्रण केन्द्र, (SQCC), हरिहर भवन, ललितपुर	५५२१३५९: ५५३४२५८	५५२६२७६	sqcc@vianet.com.np www.sqcc.gov.np
राष्ट्रिय कृषि अनुसन्धान तथा विकास कोष (NARDF), सिंहदरबार प्लाजा	४२६५०८१	४२१६८०४	enquiries@nardf.org.np www.nardf.org.np

कृषि विकास मन्त्रालय अन्तर्गतका आयोजनाहरु

कार्यालय	फोन	फ्याक्स	ईमेल/वेभसाईट
व्यवसायिक कृषि तथा व्यापार आयोजना, (PACT), सल्लाघारी, काठमाण्डौ	४०१७७६५: ४०१७७६७	४३७३२३६	mail@pact.gov.np www.pactc.gov.np
कार्यक्रम लागु भएका जिल्लाहरु : नेपालका ७५ वटै जिल्लामा संचालन			
प्रिस्ट, (PRIST), विराटनगर	०२१-४७१०७	०२१-४७१०७	pristbiratnagar@gmail.com
प्रिस्ट, (PRIST), एकान्तकुना	०१-५५२०७४६: ०१-५५२०४४१	०१-५५२०४४१	pristkathmandur@gmail.com
प्रिस्ट, (PRIST), पोखरा	०६१-५२३१४०	०६१-५२३१४०	pristpokhara@gmail.com
प्रिस्ट, (PRIST), सुर्खेत	०८३-५२३४४२	०८३-५२३२२४	pactpristmwdr@gmail.com
प्रिस्ट, (PRIST), डोटी	०९४-४४०४२२	०९४४४०४२२	pactprist.fwdr@yahoo.com
उच्चमूल्य कृषि वस्तु विकास आयोजना, (HVAP), आयोजना व्यवस्थापन कार्यालय सुर्खेत	०८३-५२००३८: ०८३-५२५५८४ टलफ्रि:१६६०८३५२४४४	०८३-५२५४०३	info@hvapt.gov.np hvapnepal@gmail.com www.hvap.gov.np
किसानका लागी उन्नत बिउ विजन कार्यक्रम, (KUBK), कार्यक्रम व्यवस्थापन कार्यालय, रुपन्देही सम्पर्क कार्यालय : कुमारीपाटी, ललितपुर	०७१-४२०२४४: ०१-५५२२०६७	०७१-४२०२४५	info@hvapt.gov.np hvapnepal@gmail.com www.hvap.gov.np
कार्यक्रम लागु भएका जिल्लाहरु : पश्चिमाञ्चल : गुल्मी र अर्घाखाँची मध्म-पश्चिमाञ्चल : रुकम, रोल्पा, सल्यान र प्यूठान			

कृषि तथा खाद्य सुरक्षा आयोजना, (AFSP), आयोजना व्यवस्थापन कार्यालय गैरीधारा	०१-४००४०७५	०१-४००४०७५	nafspmoad@gmail.com www.afsp.gov.np
कार्यक्रम लागु भएका जिल्लाहरु : सुदुर पश्चिमाञ्चल र मध्म-पश्चिमाञ्चल विकास क्षेत्रका तराइका पाँच जिल्ला बाहेक १९ मध्यपहाडी र उच्च पहाडी जिल्लाहरु			
जलवायु प्रकोप समुत्थान निर्माण आयोजना	०१-४२११८३२	०१-४२११९३५	ppcr-amis@gmail.com www.amis.gov.np

कृषि विभाग

	फोन	फ्याक्स	ईमेल/वेभसाईट
महा-निर्देशक	५५२१३२३	५५२४०९३	info@doanepal.gov.np www.doanepal.gov.np
उपमहा-निर्देशक (अ/मू/व्य)	५०१०१२४		
उपमहा-निर्देशक (योजना तथा जनशक्ति)	५५२११२७		
उपमहा-निर्देशक (प्र.वि.तथा समन्वय)	५५२१३५६		
प्रविधि विस्तार शाखा	५५२१३५६		
प्रविधि समन्वय शाखा			
दैवी प्रकोप तथा राहत व्यवस्थापन शाखा			
कृषि वन समन्वय शाखा			
जैविक विविधता तथा कृषि सामाग्री व्यवस्थापन शाखा			
योजना शाखा	५५२४२२९		doaplaning@yahoo.com

छात्रवृत्ति शाखा	५५२२४४९		
अनुगमन तथा मूल्याङकन शाखा	४४२४२२६		anugaman@yahoo.com
वैदेशिक सहयोग समन्वय शाखा			
तथ्याङ्क व्यवस्थापन शाखा			
आर्थिक प्रशासन शाखा	५५२१०९१		
प्रशासन शाखा	५५२१६४८		

कृषि विभाग अन्तर्गतका आयोजनाहरु

कार्यालय	फोन	फ्याक्स	ईमेल/वेभसाईट
कृषि विकास आयोजना, (JADP), नक्टाभिज जनकपुर	०४१-६२०८३४		
कार्यक्रम लागु भएका जिल्लाहरु : धनुषा, महोत्तरी, सर्लाही, सिरहा, सप्तरी र सुनसरी			
सिंचाई तथा जलश्रोत व्यवस्थापन आयोजना, (IWRMP)	०१-५५५३५३३: ०१-५५५३५३२	०१५५४९२८५	iwrmp@wlink.com.np www.iwrmp.gov.np
कार्यक्रम लागु भएका जिल्लाहरु : पर्वाञ्चल : (झापा, सुनसरी) मध्यमाञ्चल : (बारा, पर्सा) पश्चिमाञ्चल, मध्यपश्चिमाञ्चल तथा सूदुरपश्चिमाञ्चल विकास क्षेत्रका सबै जिल्लाहरु			
साना तथा मझौला कृषक आयस्तर बृद्धि आयोजना, (RISMFP), आयोजना व्यवस्थापन कार्यालय नेपालगंज सम्पर्क कार्यालय : हरिहर भवन, ललितपुर	०८१-५२२२१९: ०१-५०१०२२१: ०१-५५४९५४५	०८१५२८३०६: ०१-५०१०२२१	info@rismfp.gov.np rismfpliaso@gmail.com www.rismfp.gov.np
कार्यक्रम लागु भएका जिल्लाहरु : मध्यपश्चिमाञ्चल (बाँके, बर्दिया, दाङ्ग, सुर्खेत र दैलेख) तथा सूदुरपश्चिमाञ्चल (कैलाली, डोटी, डडेलधुरा, बैतडी र दार्चुला)			

कार्यक्रम निर्देशनालय तथा अन्तर्गतका कार्यालयहरु

क्र.सं	कार्यालय	फोन	फ्याक्स	ईमेल/वेभसाईट
१	कृषि प्रसार निर्देशनालय, हरिहर भवन, ललितपुर	५५२४९१४ ५५२३६०२	५०१००२७	info@agriextension.gov.np; www.agriextension.gov.np
२	बाली विकास निर्देशनालय, हरिहर भवन, ललितपुर	५५२८१२९	५०१०१४१	cddnepal2013@gmail.com; www.cddnepal.gov.np
	राष्ट्रिय औद्योगिक बाली विकास कार्यक्रम, हरिहर भवन, ललितपुर	५०१०२०६ ५५३०९५०	५०३०९५०	nicdep@ntc.net.np
३	माटो व्यवस्थापन निर्देशनालय, हरिहर भवन, ललितपुर	५५२०३१४	५५५३७९१	smdhariharbhawan2013@ gmail.com, www.doasoil.gov.np
४	फलफुल विकास निर्देशनालय, किर्तिपुर, काठमाण्डौ	४३३१६१९	४३३०७७१	fdd.gov@gmail.com;www.fdd.gov.np
	राष्ट्रिय सुन्तला जात बाली विकास कार्यक्रम , किर्तिपुर, काठमाण्डौ	४३३६६०९	४३३०८७०	ncdp.gov.np@gmail.com; www.ncdp.gov.np
	कफी तथा चिया विकास शाखा, किर्तिपुर,	४३३१३८२	४३३०७७१	
५	तरकारी विकास निर्देशनालय, खुमलटार	५५२३७०१	५५४०९९३	vdd.gov.np@gmail.com; www.vdd.gov.np
	राष्ट्रिय आलु बाली विकास कार्यक्रम, खुमलटार	५५२६२४९	५५२५५१३	info@npdp.gov.np; www.npdp.gov.np
	राष्ट्रिय मसला बाली विकास कार्यक्रम, खुमलटार	५५२०३४६	५५२१६१९	nscdpkhumal@gmail.com

६	मत्स्य विकास निर्देशनालय, बालाजु काठमाण्डौं	४३५०८३३: ४३८५६४६	४३५०८३३	dofnepal@gmail.com: www.dof.gov.np
	राष्ट्रिय प्राकृतिक तथा कृत्रिम जलाशय मत्स्य विकास कार्यक्रम, बालाजु काठमाण्डौं	४३५०६६२: ४३८०५६१	४३५०८३३	nifadp15@hotmail.com
	केन्द्रिय मत्स्य प्रयोगशाला, बालाजु काठमाण्डौं	४३५०६०९ ४३८५८५४	४३५०८३४	cfl@mail.com.np
७	कृषि व्यवसाय प्रबर्द्धन तथा बजार विकास निर्देशनालय, हरिहर भवन, ललितपुर	५५२२४३९: ५५२४२२८: ५५२१५४७	५५२४२२७	adpmdd@yahoo.com: www.agribiz.gov.np
	कृषि व्यवसाय प्रबर्द्धन कार्यक्रम, हरिहर भवन, ललितपुर	५०१०२९३: ५०१००२६		agribizpromotionnepal@ gmail.com
	बजार अनुसन्धान तथा तथ्याङ्क व्यवस्थापन कार्यक्रम, हरिहर भवन, ललितपुर	५५२४२३०		mrsp@agribiz.gov.np: www.agribiz.gov.np
	कृषि वस्तु निर्यात प्रबर्द्धन कार्यक्रम, हरिहर भवन, ललितपुर	५५५२९७१: ५०१०१०८	५०१०१०८	aceppnepal@gmail.com: www.acepp.gov.np
८	कृषि तालिम निर्देशनालय, हरिहर भवन, ललितपुर	५५२२०३२: ५५२२०४२ ५५२५१९१	५५२५१९०	dat.govnp@gmail.com: www.dat.gov.np
९	बाली संरक्षण निर्देशनालय, हरिहर भवन, ललितपुर	५५२१५९७२ ५५३५८४४	५०१०११२ ५५३५८४५	pddplanning@gmail.com: www.pddnepal.gov.np

	राष्ट्रिय प्लान्ट क्वारेन्टीन कार्यक्रम, हरिहर भवन, ललितपुर	५५२४३५२ ५५५३७९८	५५५३७९८	info@npqnepal.gov.np: chief@npqnepal.gov.np: www.npqnepal.gov.np
	विषादी पञ्जिकरण तथा व्यवस्थापन शाखा कार्यक्रम, हरिहर भवन, ललितपुर	५५४१६०१: ५०१०१११	५५४१६०१	ww.prmd.gov.np
१०	पोष्टहार्भेष्ट व्यवस्थापन निर्देशनालय, श्रीमहल, ललितपुर	५५२११५११ ५५५०२२६	५५५०२२	postharvestnepal@gmail.com: www.phmd.gov.np
११	व्यवसायिक कीट विकास निर्देशनालय, हरिहर भवन, ललितपुर	५५२४२२५: ५०१००९०	५५२४२२५: ५५४६८७०	info@doiednepal.gov.np: www.doiednepal.gov.np
१२	कृषि ईन्जिनियरिङ्ग निर्देशनालय, हरिहर भवन, ललितपुर	५५२२०८२	५०१००८८	info@doaengg.gov.np: www.doaengg.gov.np

क्षेत्रीय निर्देशनालयहरु

क्र.सं.	कार्यालय	फोन	फ्याक्स	ईमेल/वेभसाईट
१	पूर्वाञ्चल, विराटनगर	०२१-४७०२५८: ०२१-४७०१५८	०२१-४७०१५८	radagribrt@gmail.com
२	मध्यमाञ्चल, हरिहर भवन	०२१-५५२११४५: ०२१-४७०१५८	०१-५५२८७४९	info@crad.gov.np: www.crad.gov.np
३	पश्चिमाञ्चल, पोखरा	०६१-५२०२७३: ०६१-५४०८९५	०६१-५२०२६३	radpokhara@yahoo.com: www.radpokhara.gov.np

४	मध्यपश्चिमाञ्चल, सुर्खेत	०८३-५२००८२: ०८३-५२०२७२, ७३	०८३-५२०२७३	rad_skt@yahoo.com
५	सुदूरपश्चिमाञ्चल, दिपायल	०९४-४४०१८७: ०९४-४४००१०	०९४-४४०४१४	radpdipayal@yahoo.com: www.raddipayal.gov.np

क्षेत्रीय तालिम केन्द्रहरु

क्र.सं.	कार्यालय	फोन	फ्याक्स	ईमेल/वेभसाईट
१	झुम्का, सुनसरी	०२५-५६२००४	०२५-५६२०२२	ratc.jhumka@gmail.com: www.ratc.jhumka.gov.np
२	नक्टाझिज, धनुषा	०४१-६२०८९०		ratc.naktajhij@yahoo.com: www.ratc.naktajhij.gov.np
३	पोखरा, कास्की	०६१-५२५४४८: ०६१-५४०८९५	०६१-५२५४४८	ratc.pokhara@yahoo.com: www.ratc.pokhara.gov.np
४	खजुरा, बाँके	०८१-६२१२२८	०८१-५६०२४३	ratc.khujara@yahoo.com: www.ratc_khujara.gov.np
५	सुन्दरपुर, कञ्चनपुर	०९९-६९०२४३		ratc.sundarpur@yahoo.com: www.ratc.sundarpur.gov.np

क्षेत्रीय बिउ विजन प्रयोगशालाहरु

क्र.सं.	कार्यालय	फोन	फ्याक्स	ईमेल/वेभसाईट
१	झुम्का, सुनसरी	०२५-५६२१२४	०२५-५६२१२४	rstljhumkamail@gmail.com
२	हेटौंडा, मकावानपुर	०५७-४१२५५१	०५७-४१२५५१	seedlabhetauda@yahoo.com
३	भैरहवा, रुपन्देही	०७१-५२१७६९	०७१-५२१७६९	bhairahawaseedlab@gmail.com
४	खजुरा, बाँके	०८१-६२१२३४		khajuraseedlab@yahoo.com
५	सुन्दरपुर, कञ्चनपुर	०९९-६९१६१५	०९९-५२०५८४	rstlseed@yahoo.com

क्षेत्रीय माटो परिक्षण प्रयोगशालाहरु

क्र.सं.	कार्यालय	फोन	फ्याक्स	ईमेल/वेभसाईट
१	झुम्का, सुनसरी	०२५-५६२०९९	०२५-५६२०९९	
२	हेटौंडा, मकावानपुर	०५७-४१२५३५	०५७-41२५३५	rstl_hetauda@yahoo.com
३	पोखरा, कास्की	०६१-४६०१८७	०६१-४६०१८७	soillab.pokhara@yahoo.com
४	खजुरा, बाँके	०८१-६२१२३६	०८१-६२१२३६	banka_soil@yahoo.com
५	सुन्दरपुर, कञ्चनपुर	०९९-६९०६८९		rstlseed@yahoo.com
६	सुरुङ्गा, झापा	०२३-५५००६४		rstlseed@yahoo.com

क्षेत्रीय बाली संरक्षण प्रयोगशालाहरु

क्र.सं.	कार्यालय	फोन	फ्याक्स	ईमेल/वेभसाईट
१	विराटनगर, मोरङ	०२१-४७०७३२	०२१-४७०७३२	rpplbiratnagar@gmail.com

२	हरिहर भवन, ललितपुर	०१-५५३६४६२	०१-५५३६४६२	
३	पोखरा पार्दी, कास्की	०६१-४६१५४५	०६१-४६१५४५	rppl.pokhara@gmail.com
४	खजुरा, बाँके	०८१-६२१२१६	०८१-६२१२१६	rpplkhajura@gmail.com
५	सुन्दरपुर, कञ्चनपुर	०९९-६९०९२५		

फलफूल विकास केन्द्रहरु

क्र.सं.	कार्यालय	फोन	फ्याक्स	ईमेल/वेभसाईट
१	केन्द्रिय वागवानी केन्द्र, किर्तिपुर, काठमाण्डौं	०१-४३३०४०४: ०१-४३३०७७१	०१-४३३०७७१	
२	सुन्तलाजात फलफूल विकास केन्द्र, पाल्पा	०७५-५०१४७		cdcpalpa@yahoo.com
३	उष्ण प्रदेशिय वागवानी केन्द्र, नवलपुर, सर्लाही	०४६-५०११०१	०४६-५०११०१	tropicalhorticulture@yahoo.com
४	वागवानी केन्द्र, सोलुखुम्बु	०३८-५२०११६		bagbaniphaplu@gmail.com
५	शितोष्ण फलफूल रुटस्टक विकास केन्द्र, बोच, दोलखा	०४९-४२१२३४		boanch.gov@gmail.com
६	सुख्खा फलफूल विकास केन्द्र, सतबाँझ, बैतडी	०९५-६९०५७१		dfdcbaitadi@yahoo.com
७	शितोष्ण वागवानी विकास केन्द्र, बोच, मुस्ताङ	०६९-४०००३४		thdc.marpha@gmail.com

८	पुष्प विकास केन्द्र, गोदावरी, ललितपुर	०१-५५६०५६०		
९	उपोष्ण प्रदेशीय वागवानी विकास केन्द्र, त्रिशुली, नुवाकोट	०१०-५६००६८: ०१०-५६००६९		
१०	शितोष्ण वागवानी नर्सरी केन्द्र, दामन, मकवानपुर	०५७-६२०४४९		
११	कफी विकास केन्द्र, आँपचौर, गुल्मी	०७९-६९११९६		coffeegulmi@gmail.com
१३	उष्ण प्रदेशिय वागवानी केन्द्र, जनकपुर	०४१-५२०२४७		

तरकारी विकास केन्द्रहरु

क्र.सं.	कार्यालय	फोन	फ्याक्स	ईमेल/वेभसाईट
१	केन्द्रिय तरकारी बिउ उत्पादन केन्द्र, खुमलटार, ललितपुर	०१-५५२३१४१: ०१-४३३०७७१		
२	समशितोष्ण तरकारी बिउ उत्पादन केन्द्र, चाँपा, रुकुम	०८८-४९०१०७		
३	तरकारी बिउ उत्पादन केन्द्र, डडेलधुरा	०९६-४२०१७५		
४	न्यूक्लियस बिउ आलु केन्द्र, सिन्धुपाल्चोक	०११-६६३११३		
५	शितोष्ण तरकारी बिउ उत्पादन केन्द्र, जुफाल, डोल्पा	०८७-६९०४३५		
६	कन्दमुल तरकारी विकास केन्द्र, सिन्धुली	०४७-५२०१२२		
७	मसलाबाली विकास केन्द्र, पाँचखाल, काभ्रे	०११-६६३०३४		

८	अलैंची विकास केन्द्र, फिक्कल, ईलाम	०२७-५४०१३२		alaichibikash033@gmail.com
९	आलु बाली विकास केन्द्र, दार्मा, हुम्ला			
१०	वागवानी विकास केन्द्र, जौबारी, ईलाम	०२७-६९१४०५		

मत्स्य विकास केन्द्रहरु

क्र.सं.	कार्यालय	फोन	फ्याक्स	ईमेल/वेभसाईट
१	फत्तेपुर, सप्तरी	०३१-५५००९२: ०३१-५५०२१८		fdcfattepur2029@gmail.com
२	लाहान, सिरहा	०३३-५६०५१४		
३	इन्द्रसरोवर, कुलेखानी	०५७-६२०२३७		rfdckhulekhani@hotmail.com
४	हेटौंडा, मकवानपुर	०५७-५२०५६७		
५	भण्डारा, चितवन	०५६-५५००८५		
६	भैरहवा, रुपन्देही	०७१-४२९१४८	०७१-४२९३१६	fdcbhairahawa@yahoo.com
७	महादेबपुरी, बाँके	०८४-४०००२७		
८	धनगढी, गेटा, कैलाली	०९१-५७५१२०: ०९१-५७५०३७:	०९१-५७५११९	fdckailali@gmail.com
९	चिसापानी मत्स्य विकास केन्द्र, मिर्मी, स्याङजा	०६३-४०३००६		
१०	मत्स्य विकास तथा तालिम केन्द्र, जनकपुर	०४१-५२०१५६: ०४१-५२०३९६	०४१-५२०३९६	fdtc@gmail.com

क्षेत्रीय प्लान्ट क्वारेन्टीन कार्यालय तथा चेकपोष्टहरु

क्र.सं.	कार्यालय	फोन	फ्याक्स	ईमेल/वेभसाईट
१	क्षेत्रीय प्लान्ट क्वारेन्टीन कार्यालय, काँकडभिट्टा, झापा	०२३-५६५०५७	०२३-५६५०५७	kakarvitta@npqnepal.gov.np
२	क्षेत्रीय प्लान्ट क्वारेन्टीन कार्यालय, विरगंज	०५१-५२२९९६	०५१-५२२९९६	birjung@npqnepal.gov.np
३	क्षेत्रीय प्लान्ट क्वारेन्टीन कार्यालय, भैरहवा	०७१-४१८०१२	०७१-४१८०१२	bhairahawa@npqnepal.gov.np
४	क्षेत्रीय प्लान्ट क्वारेन्टीन कार्यालय, नेपालगन्ज	०८१-४१२००७	०८१-४१२००७	nepaljung@npqnepal.gov.np
५	क्षेत्रीय प्लान्ट क्वारेन्टीन कार्यालय, गड्डाचौकी, कञ्चनपुर	०९९-४०२०७५	०९९-४०२०७५	gaddachauki@npqnepal.gov.np
६	प्लान्ट क्वारेन्टीन चेकपोष्ट, बिराटनगर, मोरङ	०२१-४३५३०९	०२१-४३५३०९	biratnagar@npqnepal.gov.np
७	प्लान्ट क्वारेन्टीन चेकपोष्ट, भण्टाबारी, सुनसरी	०२५-४६००४३	०२५-४६०४३	bhantabari@npqnepal.gov.np
८	प्लान्ट क्वारेन्टीन चेकपोष्ट, जलेश्वर, महोत्तरी	०४४-५२०२२३: ९८०७०६६१७१	०४४-५२०२२३	jaleshwor@npqnepal.gov.np
९	प्लान्ट क्वारेन्टीन चेकपोष्ट, मलङगवा, सर्लाही	०४६-५२१५१२	०४६-५२१५१२	jaleshwor@npqnepal.gov.np

१०	प्लान्ट क्वारेन्टीन चेकपोष्ट, एयरपोर्ट, काठमाण्डौं	०१-४११२३८१	०१-४११२३८१	airportktm@npqnepal.gov.np
११	प्लान्ट क्वारेन्टीन चेकपोष्ट, तातोपानी, सिन्धुपाल्चोक	०११-४८०१५१	०११-४८०१५१	tatopani@npqnepal.gov.np
१२	प्लान्ट क्वारेन्टीन चेकपोष्ट, टिमुरे, रसुवा	०१०-६९२४९४	०१०-६९२४९४	timurerasuwa@npqnepal.gov.np
१३	प्लान्ट क्वारेन्टीन चेकपोष्ट, कृष्णनगर, कपिलवस्तु	०७६-५२०८४५		krishnanagar@npqnepal.gov.np
१४	प्लान्ट क्वारेन्टीन चेकपोष्ट, लोमान्थाङ, मुस्ताङ	९७५६७०३०६१		lomangthang@npqnepal.gov.np
१५	प्लान्ट क्वारेन्टीन चेकपोष्ट, झुलाघाट, बैतडी	०९९-५२५३९८	०९९-५२५३९८	jhulaghat@npqnepal.gov.np

रेशम खेती विकास कार्यालयहरु

क्र.सं.	कार्यालय	फोन	फ्याक्स	ईमेल/वेभसाईट
१	रेशम प्रशोधन केन्द्र, इटहरी, सुनसरी	०२५-५८०८४३	०२५-५८१३०९	
२	रेशम प्रशोधन कार्यक्रम, धनकुटा	०२६-५२०२९४		
३	किम्बु नर्सरी व्यवस्थापन केन्द्र, भण्डारा, चितवन	०५६-५५००९१		

४	प्रजनन पिंढी बीजकोया श्रोत केन्द्र, धुनीबेसी, धादिङ	०१०-४०११११: ०१०-४०११११०: ९८५११९७९११	०१०-४०११११	pssc.dhunibesi@gmail.com: www.seridhading.gov.np
५	प्रजनन पिंढी बीजकोया श्रोत केन्द्र, बन्दीपुर तनहुँ	०६५-५२०१०४		
६	रेशम विकास कार्यक्रम, पोखरा	०६१-५२२०२९	०६१-५२२०२९	
७	रेशम विकास कार्यक्रम, स्याङजा	०६३-४४०१०३	०६३-४४०१०३	
८	व्यवसायिक ग्रेनेज केन्द्र, चितापोल, भक्तपुर	०१-६५४०८२४		
९	रेशम खेती विकास शाखा, खोपासी, काभ्रे	०११-४१००२५	०११-४१००२५	khopasisericulture2032@ gmail.com

२.९ जिल्ला कृषि विकास कार्यालयहरु

क्र.सं.	जिल्ला	जिल्ला कोड	फोन नं.	टोल फ्रि. नं.	फ्याक्स	ईमेल/वेभसाईट
१	ताप्लेजुङ	०२४	४६०१३०		४६०६९९	dadotpj@gmail.com; www.dadotaplejung.gov.np
२	पाँचथर	०२४	५२०१३०: ५२०४६८	१६६०२४५२०००	५२०१३०	dado5thar@gmail.com; www.dadopanchthat.gov.np
३	ईलाम	०२७	५२००४७	१६६०२७५२००	५२००४६	dadoilam@gmail.com;

						www.dadoilam.gov.np
४	झापा	०२३	४५५०५६: ४५५५४६	१६६०२३४५५५५	४५५५४६	dadojhapa@hotmail.com
५	संखुवासभा	०२९	५६०१३०: ५६०४८७	१६६०२९५६५५५	५६०४८७	dado7412@gmail.com
६	तेह्रथुम	०२६	४६०१३०: ४६०५१५	१६६०२६४६०००	४६०१३०	dadotthum@gmail.com
७	धनकुटा	०२३	५२०४७८: ५२०२२६		५२०२२६	dado_dhankuta@yahoo.com
८	भोजपुर	०२९	४२०१३०: ४२०६३०	१६६०२९४२१११	४२०१३०	dadobhojpur@gmail.com
९	मोरङ	०२१	५२१३५८: ५२६५६८		५२६५६८	dadomorang@yahoo.com; www.dadomorang.gov.np
१०	सुनसरी	०२५	५६०१२४: ५६०१०६	१६६०२५५६०००	५६०१०६	dadosunsari3@gmail.com
११	सोलुखुम्बु	०३८	५२०१३०: ५२००१५	१६६०३८५२०००		dadosolu@yahoo.com; dadosolu@gmail.com
१२	ओखलढुङ्गा	०३७	५२०१३०: ५२०६०६	१६६०३७५२०००	५२०६०६	dadoakhal@yahoo.com; www.dadookhaldhunga.gov.np
१३	खोटाङ	०३६	४२०१३०:	१६६०३६४२५५५	४२०१३०	dadokhotang@gmail.com

			४२०६२९			
१४	उदयपुर	०३५	४२०१३०: ४२०२६३	१६६०३५४२१३०	४२०२६३	dadoudayapur@gmail.com; www.dadoudayapur.gov.np
१५	सप्तरी	०३१	५२००५०		५२००५०	dadosaptari@gmail.com
१६	सिराहा	०३३	५२००५०: ५२००४९		५२००४९	dadosiraha@yahoo.com
१७	दोलखा	०४९	४२११३०	१६६०४९४२१११	४२११३०	krishidolakha@gmail.com
१८	रामेछाप	०४८	५४००६३	१६६०१०५२४१९	५४०३०८	ramechapdado@gmail.com
१९	सिन्धुली	०४७	५२०१६६	१६६०४७५२०००	५२०१६६	dadosindhuli@gmail.com
२०	धनुषा	०४१	५२३७३९	१६६०४१५२२२२	५२२८३९	dadodhanusha@gmail.com
२१	महोत्तरी	०४४	५२०१०३		५२०९६४	
२२	सर्लाही	०४६	५२०१३०	१६६०४६५२०००	५२००३०	dadosarlahi@yahoo.com
२३	रसुवा	०१०	५४०१६३	१६६०१०५४०००	५४०१२८	dadorasuwa@gmail.com
२४	धादिङ	०१०	५२०१२८	१६६०१५२४१९	५२०४१९	dadodhading@gmail.com
२५	नुवाकोट	०१०	५६०१२८	१६६०१०५६६६६	५६०२१६	dadonuwakot@gmail.com
२६	सिन्धुपाल्चोक	०११	६२०१२५	१६६०११६२०००	६२०३७०	dadosindhu@gmail.com; www.dadosindhupalchowk.gov.np
२७	काभ्रेपलाञ्चोक	०११	४९०२०१	१६६०४८५४३३३	४९०२०१	dadokavre@gmail.com
२८	काठमाण्डौं	०१	४८२३६९७	१६६००१८४३८१		agrikath@gmail.com
२९	भक्तपुर	०१	५०९२०५४	१६६००१९२२१७	५०९२२१७	bktdado@gmail.com

३०	ललितपुर	०१	५५३४५७३: ५५३४६१६	१६६००१३४६१६	५५३४६१६	dadolalitpur@gmail.com
३१	चितवन	०५६	५२०११५: ५२६२२६	१६६०५६५२११५	५२२५३४	dadochitwan@gmail.com
३२	मकवानपुर	०५७	५२११०४	१६६००५७५२२२	५२०४६६	dadomakawanpur@gmail.com
३३	पर्सा	०५१	५२२३०४	१६६०५१५२०००	५२१८७९	dadoparsa@yahoo.com
३४	बारा	०५३	५५००१७	१६६०५३५५०००	५५१२१७: ५५०७५९	dado.bara@yahoo.com
३५	रौतहट	०५५	५२०००१	१६६०५५५२१११	५२०३७०	dadorautahat@gmail.com
३६	गोरखा	०६४	४२०११३	१६६०६४४२११३	४२१५९४	gorkhadado@yahoo.com
३७	तनहुँ	०६५	५६०१३०	१६६०६५५६१३०	५६०१३०	dadotanahun@yahoo.com
३८	मनाङ	०६६	४४०२१३	१६६०६६४४१११	४४०२१३	dadomanang@yahoo.com
३९	लमजुङ	०६६	५२०१३०: ५२०१००	१६६०६६५२०१३	५२०३१५	dadolamjung@gmail.com
४०	कास्की	०६१	४६१०७४: ४६१२५०	१६६०६१५२०००	४६१०७४	dadokaski@yahoo.com
४१	स्याङजा	०६३	४२०१३०	१६६०६३४२०००	४२०१३०	dadosyangja@yahoo.com
४२	पर्वत	०६७	४२०१३०: ४२०५२३	१६६०६७४२१३०	४२०५२३	dadoparbat@yahoo.com
४३	म्याग्दी	०६९	५२०१३०:	१६६०६९५२०००	५२०६३०	dadomyagdi@gmail.com

			५२०६३०			
४४	मुस्ताङ	०६९	४४०१३०	१६६०६९४४०००	४४०१३०	dadomustang@gmail.com
४५	बाग्लुङ	०६८	५२०१३०: ५२०२९०	१६६०६८५२०००	५२०११९	dadobaglung@gmail.com
४६	गुल्मी	०७९	५२०१२६	१६६०७९५२०००	५२०४३३	dadogulmi@gmail.com
४७	अर्घाखाँची	०७७	४४०५३३	१६६०७७४२०००	४२०१२६	dadoarghakhanchi@gmail.com
४८	पाल्पा	०७५	५२०१४४	१६६०७५५२०००	५२०२९४	dadopalpa@gmail.com
४९	नवलपरासी	०७८	५२०१२६: ५२०१०६	१६६०७८५२१०६	५२०१०६	dadonawalparasi@gmail.com
५०	रुपन्देही	०७१	५२०२०१	१६६०७१५२०००	५२०९१७	dadorup@gmail.com
५१	कपिलवस्तु	०७६	५६००२३	१६६०७६५६०००	५६००६३	dadokapilvastu@yahoo.com
५२	रुकुम	०८८	५३००१९		५३००१९	dadorukum@gmail.com; www.dadorukum.gov.np
५३	रोल्पा	०८६	४४०११८		४४०११८	dadorolpa@yahoo.com
५४	सल्यान	०८८	५२०२०५	१६६०८८५२०००	५२०१३०	dadosalyan@gmail.com; www.dadosalyan.gov.np
५५	प्युठान	०८६	४२०१०९	१६६०८६४२०००	४२००५२	dadopyuthan@yahoo.com
५६	दाङ	०८२	५६००२५	१६६०८२५६३३३	५६०१३०	dadodang@gmail.com; www.dadodang.gov.np
५७	दैलेख	०८९	४२०१४५	१६६०८९४२०००	४२०१८६	dado.dailekh@gmail.com;

						www.dado.dailekh.gov.np
५८	जाजरकोट	०८९	४३०१२५		४३०३०५	dadojajarkot121@gmail.com
५९	सुर्खेत	०८३	५२०३०५: ५२०२८१	१६६०८३५२०००	५२५७३०	dado_skt@yahoo.com; www.dadosurkhet.gov.np
६०	बाँके	०८१	५२००२७	१६६०८१५२०००	५२०२२५	dadobanke@gmail.com; www.dadobanke.gov.np
६१	बर्दिया	०८४	४२०१०७	१६६०८४४२०००	४२०९४६	dado_bardiya@yahoo.com; www.dadobardiya.gov.np
६२	जुम्ला	०८७	५२००२७	१६६०८९५२०००	५२००२७	dadojumla2013@gmail.com
६३	डोल्पा	०८७	५५००९९		५५००९९	dadodolpa55@gmail.com
६४	कालिकोट	०८७	४४०११८	१६६०८७४४४४४	४४०११८	dadokalikot@gmail..com; www.dadokalikot.gov.np
६५	मुगु	०८७	४६००८६	१६६०८७४६१११	४६००८६	dadomugu.gov.np@gmail.com
६६	हुम्ला	०८७	६८००११	१६६०८७६८०००	६८००११	dadohumla@gmail.com
६७	बझाङ	०९२	४२१०४५		४२१०४५	dado.bajhang@yahoo.com
६८	बाजुरा	०९७	५४१०१४: ५४२२१४		५४१०१४	bajuradado@yahoo.com
६९	डोटी	०९४	४२०१२६		४२०१२६	dadodoti80@gmail.com
७०	अछाम	०९७	६२०१८७		६२०१४१	dadoacham@rocketmail.com
७१	कैलाली	०९१	५२११२४	१६६०९१५२११२	५२१२२७	dadokailai@gmail.com

७२	दार्चुला	०९३	४२०४४७	१६६०९३४२०००	४२०१४१	dadodarchula@yahoo.com
७३	डडेलधुरा	०९६	४२०६८१		४२०४८१	dadodadeldhura@yahoo.com; www.dadodadeldhura.gov.np
७४	बैतेडी	०९५	५२०१५४		४२००५४	dadobaitadi2027@gmail.com
७५	कञ्चनपुर	०९९	५२२१८३: ५२१२५२	१६६०९९५२०००	५२२१८३	dadokanchanpur@gmail.com; www.dadokanchapur.gov.np

२.१० खाद्य प्रविधि तथा गुण नियन्त्रण विभाग तथा अन्तरगतका निकायहरु

क्र.सं.	कार्यालय	फोन	फ्याक्स	ईमेल/वेभसाईट
१	खाद्य प्रविधि तथा गुण नियन्त्रण विभाग, महानिर्देशक	०१-४२६२७४१: ०१-४२६२७३९	०१-४२६२३३७	dgdftqc@mail.com.np; www.ndtqc.gov.np
२	उप-महानिर्देशक, (खाद्य गुण नियन्त्रण महाशाखा)	०१-४२६२४३०		dftqc@mail.com.np
३	उप-महानिर्देशक, (खाद्य प्र.वि. तथा ता महाशाखा)	०१-४२६२७३९		dftqc@mail.com.np
४	उप-महानिर्देशक, (खाद्य प्रविधि प्रयोगशाला)	०१-४२५८७५३		dftqc@mail.com.np
५	एस.पि.एस. इनक्वाइरी प्वाईन्ट	०१-४२५६९४७		spsnepal@ntc.net.np; www.spsenquiry.gov.np

क्षेत्रीय खाद्य प्रविधि तथा गुण नियन्त्रण कार्यालयहरु

क्र.सं.	कार्यालय	फोन	फ्याक्स	ईमेल/वेभसाईट
१	पूर्वाञ्चल, विराटनगर, मोरङ	०२१-५२१२२१		
२	मध्यमाञ्चल, हेटौंडा, मकवानपुर	०५७-५२९३१९	०५७-५२६५४०	rftcohtd@gmail.com
३	पश्चिमाञ्चल, भैरहवा, रुपन्देही	०७१-५२०१५७		
४	मध्यपश्चिमाञ्चल, नेपालगंज, बाँके	०८१-५२१५३७		
५	सुदूरपश्चिमाञ्चल, धनगढी, कैलाली	०९१-५२२९७२		rfpqc@ntc.net.np

खाद्य क्वारेन्टाइन प्रयोगशालाहरु

क्र.सं.	कार्यालय	फोन	फ्याक्स	ईमेल/वेभसाईट
१	काकडभिट्टा, झापा	०२३-५६२९६५		
२	विरगंज, पर्सा	०५१-५३४१६९		
३	तातोपानी, सिन्धुपाल्चोक			
४	महेन्द्रनगर, कञ्चनपुर	०९९-५२२३७९		

स्याउ प्रशोधन केन्द्र

क्र.सं.	कार्यालय	फोन	फ्याक्स	ईमेल/वेभसाईट
१	जुम्ला	०८७-५२००४३		

२.११ नेपाल कृषि अनुसन्धान परिषद

क्र.सं.		फोन	फ्याक्स	ईमेल/वेभसाईट
१	कार्यकारी निर्देशक	०१-४२५६८३७: ०१-४२६२६५०	०१-४२६२५००	ednarc@ntc.net.np www.narc.gov.np
२	निर्देशक, योजना तथा समन्वय	०१-४२६२५६७		pcnarc@ntc.net.np
३	निर्देशक, बाली तथा बागवानी अनुसन्धान	०१-४२६२४४०		chdnarc@ntc.net.np
४	निर्देशक, पशु तथा मत्स्य अनुसन्धान	०१-४२६२५७०		livefish@ntc.net.np
५	निर्देशक, कर्मचारी प्रशासन शाखा	०१-४२६२५०४		
६	निर्देशक, आर्थिक प्रशासन शाखा	०१-४२६२५८५		fadnarc@ntc.net.np
७	प्रमुख, योजना महाशाखा	०१-४२६२७९९		hirakaji@gmail.com
८	संचार, प्रकाशन तथा अभिलेख शाखा	०१-५५२३०४१	०१-५५२११९७	cpdd@narc.gov.np
९	सामाजिक, आर्थिक तथा कृषि अनुसन्धान नीति महाशाखा	०१-५५४०८१८		sarpod@narc.gov.np
१०	बाह्य अनुसन्धान शाखा	०१-५५४०८१७	०१-५५२७६९५	ord@narc.gov.np
११	कृषि वातावरण महाशाखा	०१-५५३५९८१		env@narc.gov.np
१२	कृषि ईन्जिनियरिङ महाशाखा, खुमलटार, ललितपुर	०१-५५२१३०७	०१-५५२७३५१	aed.narc@mail.com
१३	राष्ट्रिय कृषि आनुवंशिक श्रोत केन्द्र, खुमलटार,	०१-५००३१२५	०१-५००३३३१	nagrc2010@yahoo.com

बाली तथा वागवानी कार्यक्रम

क्र.सं.	कार्यालय	फोन	फ्याक्स	ईमेल/वेभसाईट
१	धान बाली अनुसन्धान कार्यक्रम, वनिनिया, धनुषा	०४१-६२०८९५: ०४१-६२०१८४		nrrpjnk@yahoo.com
२	मकै बाली अनुसन्धान कार्यक्रम, रामपुर, चितवन	०५६-५९१००१		nmrprampur2005@yahoo.com
३	राष्ट्रिय गहुँ बाली अनुसन्धान कार्यक्रम, भैरहवा, रुपेन्देही	०७१-५२०२२६: ०७१-५२२१९६: ०७१-५२०४३१	०७१-५२१९०५	nwrp.bhairahawa@gmail.com
४	कोशेबाली अनुसन्धान कार्यक्रम, रामपुर, चितवन	०५६-५९१००९		nglrp.rampur@hotmail.com
५	तेलबाली अनुसन्धान कार्यक्रम, नवलपुर, सर्लाही	०४६-५७०००२		norp_nawalpur@yahoo.com
६	पहाडीबाली अनुसन्धान कार्यक्रम, काब्रे, दोलखा	०४९-६९००३७		hcrpkabre@ntc.net.np
७	राष्ट्रिय उखु बाली अनुसन्धान कार्यक्रम, जीतपुर, बारा	०५१-६९०४८९		srpnarc@gmail.com
८	आलु बाली अनुसन्धान कार्यक्रम, खुमलटार,	०१-५५२२११४		prp@narc.gov.np
९	अदुवा बाली अनुसन्धान कार्यक्रम, सल्यान	०८८-४१०००३,४		ngrp.narc@gmail.com
१०	सुन्तला जात अनुसन्धान कार्यक्रम, धनकुटा	०२६-५२००५५		citrus@ntc.net.np
११	जुट बाली अनुसन्धान कार्यक्रम, इटहरी, सुनसरी	०२५-५८००१८	०२५-५८६७९५	juteitahari@yahoo.com: bpchdhry@yahoo.com
१२	राष्ट्रिय व्यवसायिक कृषि अनुसन्धान कार्यक्रम, पाखीबास, धनकुटा	०२६-५४०३८१		nicdep@ntc.net.np

पशु तथा मत्स्य अनुसन्धान कार्यक्रम

क्र.सं.	कार्यालय	फोन	फ्याक्स	ईमेल/वेभसाईट
१	गाई भैंसी अनुसन्धान कार्यक्रम, खुमलटार, ललितपुर	०१-५५२१४२३		brp@narc.gov.np
२	बंगुर तथा कुखुरा अनुसन्धान कार्यक्रम, खुमलटार, ललितपुर	०१-५५२१६५०		sarp@narc.gov.np
३	भेडाबाखा अनुसन्धान कार्यक्रम, जुम्ला	०८७-५२०१४०		

राष्ट्रिय कृषि अनुसन्धान प्रतिष्ठान, खुमलटार, ललितपुर

क्र.सं.	निर्देशक	फोन	फ्याक्स	ईमेल/वेभसाईट
१	बाली विज्ञान महाशाखा	०१-५५२५७०६	०१-५५४०८१३	
२	बाली रोग विज्ञान महाशाखा	०१-५५२३१४३: ०१-५५३२६७२		agronomy@narc.gov.np
३	कीट विज्ञान महाशाखा	०१-५५२११४१: ०१-५५३६२२४		ento@narc.gov.np
४	माटो विज्ञान महाशाखा	०१-५५२११४९: ०१-५५२३१६१	०१-५५२११९७	ssd@narc.gov.np; matobigyan@gmail.com
५	कृषि ईन्जिनियरिङ महाशाखा	०१-५५२४३५१: ०१-५५२१३०७		aednarc@wlink.com.np
६	कृषि वनस्पती महाशाखा	०१-५५२१६१४: ०१-५५२१६१५	०१-५५४५४८५	abdnarc@gmail.com

७	वागवानी अनुसन्धान महाशाखा	०१-५५४१९४४		hrdn@narc.gov.np
८	खाद्य अनुसन्धान महाशाखा	०१-५५४४४५९		fru@narc.gov.np; frd.narc@gmail.com
९	जैविक प्रविधि महाशाखा	०१-५५३९६५८	०१-५५३३०३१	biotech@narc.gov.np
१०	व्यवसायिक बाली महाशाखा	०१-५५४५९२१		ccdnarc@gmail.com
११	कृषि वातावरण अनुसन्धान महाशाखा		०१-५५५०८९१	env.narc@gmail.com; env@narc.gov.np
१२	बीउ विज्ञान प्रविधि महाशाखा	०१-५५२३०४०	०१-५५२६९३९	seedtech@wlink.com.np; sstd@ntc.net.np

राष्ट्रिय पशु विज्ञान अनुसन्धान प्रतिष्ठान, खुमलटार, ललितपुर

क्र.सं.	निर्देशक	फोन	फ्याक्स	ईमेल/वेभसाईट
१	निर्देशक	०१-५५२४०४०: ०१-५५४९३००	०१-५५२११९७	nasri@narc.gov.np
२	पशु स्वास्थय अनुसन्धान महाशाखा, खुमलटार प्रमुख	०१-५५५१८५५: ०१-५५५१२९२		
३	पशु आहारा महाशाखा, खुमलटार प्रमुख	०१-५५२३०३९: ०१-५५०७९५:	०१-५५२११९७	aand@narc.gov.np
४	पशु प्रजनन् महाशाखा, खुमलटार प्रमुख	०१-५५२३१६०: ०१-५५४०५११	०१-५५३२९२२	biodiversitynarcanbdn@wlink.com.np

५	चरन तथा घाँसेबाली अनुसन्धान महाशाखा	०१-५५४२९०३: ०१-५५२३०३८		pfrdl@wlink.com.np
६	मत्स्य अनुसन्धान महाशाखा, गोदावरी	०१-५५६०१५५: ०१-५५६०५६३	०१-५५६०१४६	frd@wlink.com.np

क्षेत्रीय कृषि अनुसन्धान केन्द्र र अन्तर्गतका कार्यलयहरु

१). क्षेत्रीय कृषि अनुसन्धान केन्द्र, खजुरा, बाँके

क्र.सं.		फोन	फ्याक्स	ईमेल/वेभसाईट
१	क्षेत्रीय निर्देशक	०८१-५६०२६७		rarskhajura@gmail.com
२	कृषि अनुसन्धान केन्द्र, सुर्खेत	०८३-६२०१२३		
३	कृषि अनुसन्धान केन्द्र, विजयनगर, जुम्ला	०८७-५२००२३: ०८७-६९०१५९		
४	वागवानी अनुसन्धान केन्द्र, किमुगाँउ, दैलेख			
५	वागवानी अनुसन्धान केन्द्र, राजीकोट, जुम्ला	०८७-६९००२८		hrsrajikot@gmail.com

२). क्षेत्रीय कृषि अनुसन्धान केन्द्र, लुम्ले

क्र.सं.		फोन	फ्याक्स	ईमेल/वेभसाईट
१	क्षेत्रीय निर्देशक	०६१-६२२१७४: ०६१-६२२३९९	०६१-५२२६५३	rarslimle@yahoo.com
२	कृषि अनुसन्धान केन्द्र (मत्स्य), वैदाम, पोखरा	०६१-५२२००४: ०६१-५२२६५३		fishres@fewamail.com.np
३	मत्स्य अनुसन्धान केन्द्र, वेगनास, पोखरा, कास्की	०६१-५६००८९		fishres@fewanet.com.np

४	वागवानी अनुसन्धान केन्द्र, मालेपाटन, पोखरा	०६१-५२०२२०: ०६१-५२०३८५		arsmalepatan@gmail.com
५	बाखा अनुसन्धान केन्द्र, बन्दिपुर, तनहुँ	०६५-६२०१६२		
६	कफी अनुसन्धान कार्यक्रम, बलेटक्सार, गुल्मी	०७९-६९२५१४		crp.gulmi@gmail.com

३). क्षेत्रीय कृषि अनुसन्धान केन्द्र, परवानीपुर

क्र.सं.		फोन	फ्याक्स	ईमेल/वेभसाईट
१	क्षेत्रीय निर्देशक	०५१-६२०३७६, ७९		raspar@yahoo.com
२	चरन तथा घाँसबाली अनुसन्धान केन्द्र, धुन्चे, रसुवा	०१०-५४०१३७: ०१०-५४०१३८		
३	कृषि औजार अनुसन्धान केन्द्र, रानीघाट, विरगंज,	०५१-५२२२३०		
४	मत्स्य अनुसन्धान केन्द्र, त्रिशुली, नुवाकोट	०१०-५६०२२६		asala@mos.com.np
५	कृषि अनुसन्धान केन्द्र, बेलचापी, धनुषा	०४१-५४००२३		
६	राष्ट्रिय उखु बाली अनुसन्धान कार्यक्रम, जितपुर,	०५१-५४००२३		
७	मत्स्य अनुसन्धान केन्द्र, धुन्चे, रसुवा			

४). क्षेत्रीय कृषि अनुसन्धान केन्द्र, तरहरा, सुनसरी

१	क्षेत्रीय निर्देशक	०२५-४०५०९८: ०२५-४०५१०३	०२५-४०५०९८	rarst@sailing.com.np
२	कृषि अनुसन्धान केन्द्र, पाखिबास, धनकुटा	०२६-६२०५०३: ०२६-६२०५०४	०२६-५४०३८१	arspakh@gmail.com

३	कृषि अनुसन्धान केन्द्र (मत्स्य), तरहरा, सुनसरी	०२५-५८०५१०		
४	राष्ट्रिय भैंसी अनुसन्धान कार्यक्रम, तरहरा, सुनसरी	०२५-६९२५१४		
५	कृषि अनुसन्धान केन्द्र,जौवारी, इलाम			

५). क्षेत्रीय कृषि अनुसन्धान केन्द्र, भागेतडा, डोटी

१	कृषि अनुसन्धान केन्द्र, भागेतडा, डोटी	०९४-४४०१६२	०९४-४१२१६२	arsddoti@gmail.com

२.१२ नेपाल सरकारका विभागहरु

क्र.सं.	कार्यालय	फोन	फ्याक्स	ईमेल/वेभसाईट
१	अध्यागमन विभाग, कालिकास्थान	०१-४४३३९३४	०१-४४२९६६०	www.immi.gov.np
२	उद्योग विभाग, त्रिपुरेश्वर	०१-४२६१२०३: ०१-४२६१३०२	०१-४२६१११२	info@doin.gov.np; www..doin.gov.np
३	शहरी विकास तथा भवन निर्माण विभाग, बबरमहल	०१-४२६२९६९: ०१-४२६२५३५		info@dubdc.gov.np; www.dubdc.gov.np
४	औषधी व्यवस्था विभाग, बिजुलीबजार	०१-४७८०२२७	०१-४७८०५७२	director@dda.gov.np; www.dda.gov.np
५	आन्तरिक राजस्व विभाग, लाजिम्पाट	०१-४४१०३४०: ०१-४४१५८०२	०१-४४११७८८	hq@ird.gov.np; www.ird.gov.np
६	भन्सार विभाग	०१-४२५९७९३	०१-४२५९८०८	cscl@customs.gov.np; www.customs.gov.np
७	राजस्व अनुसन्धान विभाग, हरिहर भवन	०१-४२५९७९३	०१-४२५९८०८	info@dri.gov.np; www.dri.gov.np

८	राजस्व प्रशासन तालिम केन्द्र, हरिहर भवन	०१-५५२३१७०: ०१-५५२३१७१		mail@ratc.gov.np; www.ratc.gov.np
९	कारागार व्यवस्था विभाग, डिल्लीबजार	०१-४४४४५५२	०१-४४४४५५३	info@dopm.gov.np; www.dopm.gov.np
१०	केन्द्रिय तथ्यांक विभाग, थापाथली	०१-४२२९४०६: ०१-४२४५९४७	०१-४२२७७२०	info@cbs.gov.np; www.cbs.gov.np
११	खानेपानी तथा ढल निकास विभाग, पानीपोखरी	०१-४४१३७४४: ०१-४४१८२५३	०१-४२१९८०२	info@dwss.gov.np; www.dwss.gov.np
१२	खानी तथा भूगर्भ विभाग, लाजिम्पाट	०१-४४१४७४०		info@dmgnepal.gov.np; www.dmgnepal.gov.np
१३	घरेलु तथा साना उद्योग विभाग, त्रिपुरेश्वर	०१-४२५९८४६: ०१-४५९८४२२	०१-४२५९७४७	dcsi@dcsi.gov.np; www.dcsi.gov.np
१४	जल तथा मौसम विज्ञान विभाग, बबरमहल	०१-४२५५९२०: ०१-४२६२३७४	०१-४२५४८९०	dg@dhm.gov.np; www.dhm.gov.np
१५	जल उत्पन्न प्रकोप नियन्त्रण विभाग	०१-५५३५५०२: ०१-५५३५४०७	०१-५५२३५२८	dwidp@ntc.net.np; www.dwidp.gov.np
१६	नापी विभाग, मिनभवन	०१-४४८२७१३		www.topography.gov.np
१७	भूमिसुधार व्यवस्था विभाग, बबरमहल	०१-४२२००२८: ०१-४२२३०४९	०१-४२३०५८५	info@dolrm.gov.np; www.dolrm.gov.np
१८	निजामती किताबखाना, हरिहर भवन	०१-५०१०२९८: ०१-५०१०१३८	०१-५०१०१४९	info@pis.gov.np; www.pis.gov.np

१९	शिक्षा विभाग, सानोठिमी	०१-६६३१९७२		www.doe.gov.np
२०	पाठ्यक्रम विकास केन्द्र, सानोठिमी	०१-६६३००८८	०१-६६३०७९७	www.moescdc.gov.np
२१	शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्र, सानोठिमी	०१-६६३१३७२: ०१-६६३८१५२	०१-६६३०१९३	info@nced.gov.np; www.nced.gov.np
२२	पुरातत्व विभाग, सिंहदरबार	०१-४२५०६८३	०१-४२६२८५६	info@doa.gov.np; www.doa.gov.np
२३	वन विभाग, बबरमहल	०१-४२२०३०३: ०१-४२२१२३१	०१-४२२७३७४	info@dof.gov.np; www.dof.gov.np
२४	राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्य जन्तु संरक्षण विभाग, बबरमहल	०१-४२२७९२६: ०१-४२२०८५०	०१-४२२७६७५	info@dnpwc.gov.np; www.dnpwc.gov.np
२५	भू तथा जलाधार संरक्षण विभाग, बबरमहल	०१-४२२०८२८: ०१-४२२०८५७	०१-४२२१३६७	dscwm2031@yahoo.com; www.dscwm.gov.np
२६	वन अनुसन्धान तथा सर्वेक्षण विभाग, बबरमहल	०१-४२५६४६९: ०१-४२२०४८२	०१-४२२०१५९	info@dfrs.gov.np; www.dfrs.gov.np
२७	वनस्पती विभाग, थापाथली	०१-४२५११६१: ०१-४२५११५९	०१-४२२५११४१	info@dpr.gov.np; www.dpr.gov.np
२८	वातावरण विभाग, कुपण्डोल	०१-५५५११४९: ०१-५५५११४०	०१-५५५११४९	info@doenv.gov.np; www.doenv.gov.np
२९	राष्ट्रिय सतर्कता केन्द्र, सिंहदरबार	०१-४२००३३९	०१-४२००३४०	www.nvc.gov.np
३०	सम्पत्ति शुद्धिकरण विभाग, केशरमहल	०१-४४३८२१८: ०१-४४२९५५८	०१-४४३०९४८	dmli@dmli.gov.np; www.dmli.gov.np

३१	महालेखा नियन्त्रकको कार्यालय, अनागनगर	०१-४४३८५४५ ०१-४४३८५४६	०१-४४१४६५१	info@fcgo.gov.np; www.fcgo.gov.np
३२	मुद्रण विभाग, सिंहदरबार	०१-४२११६२२: ०१-४२११८२०	०१-४२११७६४	info@dop.gov.np; www.dop.gov.np
३३	सडक विभाग, बबरमहल	०१-४२६२६९३	०१-४२५७४०	info@dor.gov.np; www.dor.gov.np
३४	सिंचाई विभाग, जावलाखेल	०१-५५३५३८२	०१-५५३७१६९	irrigation@wlink.com.np www.doi.gov.np
३५	हुलाक सेवा विभाग, डिल्लीबजार	०१-४१११३५३	०१-४४१४६८८	info@nepalpost.gov.np; www.nepalpost.gov.np
३६	सूचना विभाग, तिलगंगा	०१-४११२५५१: ०१-४११२७५३		info@doinepal.gov.np; www.doinepal.gov.np
३७	स्वास्थ्य सेवा विभाग, टेकु	०१-४२६१७१२	०१-४२६२०३८	info@dohs.gov.np; www.dohs.gov.np
३८	श्रम विभाग, मिनभवन	०१-४१०७१२४: ०१-४१०७२८८	०१-४१०७२८८	info@dol.gov.np; www.dol.gov.np
३९	बैदेशिक रोजगार विभाग, तिनकुने	०१-४४६१२९९	०१-४११२४७३	info@dofe.gov.np; www.dofe.gov.np
४०	राहदानी विभाग, नारायणहिटी	०१-४४१६०११: ०१-४४१६०१२	०१-४४११०२८	communication@dopmofa.gov.np; www.dopmofa.gov.np
४१	सहकारी विभाग, बानेश्वर	०१-४४६५३६२: ०१-४४६११७७		sahakaribivag@gmail.com; www.sahakaribivag.gov.np

४२	महिला तथा बालबालिका विभाग, लैनचौर	०१-४४६१२९९	०१-४११२४७३	dwd1@wlink.com.np; www.ded.gov.np
४३	स्थानिय पूर्वाधार विकास तथा कृषि सडक विभाग, पुल्चोक	०१-५५५५००१: ०१-५५५५३६२		dg@dolidar.gov.np; www.dolidar.gov.np
४४	नेपाल गुणस्तर तथा नापतौल विभाग, बालाजु	०१-४३५०८१८: ०१-४३५०४४५	०१-४३५०६८९	nbsm@nbsm.gov.np; www.nbsm.gov.np
४५	वाणिज्य तथा आपूर्ति व्यवस्थापन विभाग, बबरमहल	०१-४२४७९१२		
४६	यातायात व्यवस्था विभाग, मिनभवन	०१-४६०२१२६: ०१-४६०१७४३		info@dotm.gov.np; www.dotm.gov.np
४७	आयूर्वेद विभाग			

२.१३ नेपाल सरकारका क्षेत्रीय प्रशासन कार्यालयहरुको टेलिफोन

क्र.सं.	कार्यालय	फोन	फ्याक्स	ईमेल/वेभसाईट
१	क्षेत्रिय प्रशासन कार्यालय, धनकुटा	०२६-५२०७८५: ०२६-५२०५८४		
२	क्षेत्रिय प्रशासन कार्यालय, हेटौडा	०५७-५२३७९९	०५७-५२३४५१	
३	क्षेत्रिय प्रशासन कार्यालय, पोखरा	०६१-५३३०६८		
४	क्षेत्रिय प्रशासन कार्यालय, सुर्खेत	०८३-५२१३४२: ०८३-५२१८८५		
५	क्षेत्रिय प्रशासन कार्यालय, डोटी	०९४-४४०१०२		

२.१४ जिल्ला प्रशासन कार्यालयका टेलिफोनहरु

क्र.स.	जिल्ला	सम्पर्क नम्बर
१.	ताप्लेजुङ	०२४-४६०१३३
२.	पाँचथर	०२४-५२०१३३
३.	ईलाम	०२७-५२०५५५
४.	झापा	०२३-४५५१२५
५.	मोरङ	०२१५२८५२५
६.	सुनसरी	०२५-५६०१५१
७.	धनकुटा	०२६-५२०१३२
८.	तेह्रथुम	०२६-४६०१३३
९.	भोजपुर	०२९४२००३३
१०.	संखुवासभा	०२९-५६०१३३
११.	सोलुखुम्बु	०३८-५२०१३३
१२.	खोटाङ्ग	०३६४२०१३३
१३.	ओखलढुङ्गा	०३७-५२०१३३
१४.	उदयपुर	०३५-४२०१३३
१५.	सिराहा	०३३-५२०१२१
१६.	सप्तरी	०३१-५२०१४७/०३१५२०८३२
१७.	धनुषा	०४१-५२००७५
१८.	महोत्तरी	०४४-५२००५५
१९.	सर्लाही	०४६५-२०१७७
२०.	सिन्धुली	०४७-५२०५३३
२१.	रामेछाप	०४८-५४०३३३
२२.	दोलखा	०४९-४२११३३ /०४९४२११०४
२३.	रसुवा	०१०-५४०१३३
२४.	सिन्धुपाल्चोक	०११-६२०१०६
२५.	नुवाकोट	०१०-५६०३३३
२६.	धादिङ्ग	०१०-५२०१३३
२७.	काठमाण्डौं	०१४-२६२४७८
२८.	ललितपुर	०१५-५५५४७५
२९.	भक्तपुर	०१६-६१४४३७
३०.	काभ्रेपलान्चोक	०११-४९०१२३
३१.	मकवानपुर	०५७-५२०४१५
३२.	रौतहट	०५५-५२००३३
३३.	वारा	०५३-५५०१३३
३४.	पर्सा	-
३५.	चितवन	०५६-५२१९४४
३६.	नवलपरासी	०७८-५२०१३३
३७.	रुपन्देही	०७१-५२०१५९

३८.	कपिलवस्तु	०७६-५६०१५९
३९.	पाल्पा	०७५-५२०१२३
४०.	अर्घाखाची	०७७-४२०१३३
४१.	गल्मी	०७९-५२०१३३
४२.	स्याङ्जा	०६३-४२०१३३
४३.	तनहु	०६५-५६०१३३
४४.	गोर्खा	०६४-४२०१३३
४५.	लमजुङ्ग	०६६-५२०१३३
४६.	कास्की	०६१-४६१४६२
४७.	मनाङ्ग	०६६-४४०१३३
४८.	मुस्ताङ्ग	०६९-४४००३३
४९.	म्याग्दी	०६९-५२०३४३
५०.	बाग्लुङ्ग	०६८-५२०३२२
५१.	पर्वत	०६७-४२०१३३
५२.	दाङ्ग	०८२-५६०१३३
५३.	प्युठान	०८६-४२००३३
५४.	रोल्पा	०८६-४४०१३३
५५.	सल्यान	०८८-५२०१३३
५६.	रुकुम	०८८-५३००४०

५७.	डोल्पा	०८७-५५००३३
५८.	मुगु	०८७-४६०२००
५९.	हुम्ला	०८७-६८००३००
६०.	जुम्ला	०८७-५२००१२
६१.	कालिकोट	०८७-४४०११२
६२.	जाजरकोट	०८९-४३०१३०
६३.	दैलेख	०८९-४२०११२
६४.	सुर्खेत	०८३-५२०१२३
६५.	वर्दिया	०८४-४२०१३३
६६.	बाँके	०८१-५२०१८८
६७.	कैलाली	०९१-५२१३०१
६८.	डोटी	०९४-४२०१३३
६९.	अछाम	०९७ -६२०३२७
७०.	वाजुरा	०९७ -५४११२५
७१.	वझाङ्ग	०९२ -४२१०१३
७२.	दार्चुला	०९३ -४२०१३३
७३.	बैतडी	०९५ -५२०१३३
७४.	डडेलधुरा	०९६ -४२०१३३
७५.	कञ्चनपुर	०९९ -५२११०९

२.१५ प्रमुख टेलिभिजन प्रसारण संस्थाहरु

क्र.सं.		फोन	फ्याक्स	ईमेल/वेभसाईट
१	नेपाल टि. भी.	४२००३४८	४२००३४८	info@ntv.org.np, www.ntv.org.np
२	कान्तिपुर टि. भी.	५१३५०५०	५१३५०५४	news@kantipurtv.com, www.kantipurtv.com
३	ईमेज टि. भी.	४४३३१४१	४४३६८७३	imchannel@wlink.com.np, www.imagechannel.com
४	एभिन्युज टि. भी.	४२२७२२२	४२५१०५५	avenues007@gmail.com, www.avenues.tv
५	सगरमाथा टि. भी.	४२३३०७१,७२	४२३३०७३	info@sagarmatha.tv, www.sagarmatha.tv
६	तराई टि. भी.	४१०६१९९	४१०६२१३	www.ttv.com.np
७	ए. बि. सी. टि. भी.	४४३९२३२	४४४५२३१	abctvnews@gmail.com, www.abctvnepal.com
८	माउन्टेन टि. भी.	५०१०७९६	५०१०७९७	info@mounttv.com, mtvmountain@gmail.com
९	हिमालय टि. भी.	४४७६६८४	४४९७७११	info@himalyatv.com, www.himalyatv.com
१०	न्यूज २४ टि. भी.	४४४६१९९	४००२६५५	nbc@news24nepal.tv, www.news24nepal.tv

२.१६ प्रमुख राष्ट्रिय दैनिक पत्रिकाहरुको विवरण

क्र.सं.		फोन	फ्याक्स	ईमेल/वेभसाईट
१	गोरखापत्र	४२२७४९३	४२२६५२९	gopa@mos.com.np, www.gorkhapatraonline.com
२	कान्तिपुर	५१३५०००	५१३५००१	www.ekantipur.com
३	अन्नपूर्ण	४४८२३०५	४४८२१९९	annapurna@annapurnapost.com, www.annapurnapost.com
४	कारोबार	४७८५०००	४७८५६६५	mail@karobardaily.com, www.karobardaily.com
५	नयाँ पत्रिका	४४४५९४४	४४८५५३६	letter@nayapatrika.com, www.nayapatrika.com
६	नागरिक दैनिक	४२६५१००	४२५२२६२	nagarik@nagariknews.com, www.nagariknews.com
७	अभियान	४२६७७१७: ४२६७६५२	४२६८७२६	editorial@abhiyan.com.np, www.abhiyan.com.np
८	राजधानी	५५४६३००	५०११५९४	rajdhaninews@gmail.com, www.rajdhani.com.np
९	कमाण्डर	४४४०३५०	४४२००२८	copstnepal@gmail.com, www.commanderpost.com
१०	नेपाल समाचार पत्र	४२६११७९	४२१८९९०	news@newsofnepal.com, www.newsofnepal.com
११	द हिमालयन टाइम्स	४७७१३५८	४७७०७०१	editorial@thehimalayantimes.com, www.thehimalayantimes.com

२.१७ कृषि तथा पशु सेवा सम्बन्धि पत्रिका/म्यागाजिनहरुको विवरण

क्र.सं.	पत्रिका/म्यागाजिनको नाम	फोन	फ्याक्स	ईमेल/वेभसाईट
१	कृषि टाइम्स, मासिक	४२२४५७२		evtmedia@gmail.com
२	आरसी टाइम्स साप्ताहिक, पोखरा	०६१-५४०६२२		arsi.times@gmail.com
३	कृषि साप्ताहिक	९८५१०५९४५५		sajnepal@gmail.com, www.krishionline.com
४	कृषक मासिक	४४६०२६६		krishakmasik@gmail.com
५	कृषक र प्रविधि	४७८५८४२		togetherforagriculture@gmail.com: info@agrinepal.com.np, www.agrinepal.com.np
६	हिपात कृषक मासिक	९८५१०८१२८१		hipatmishak@gmail.com
७	एग्रो टाइम्स मासिक	४२४९०६६		info@agro.com.np
८	कृषि जर्नल मासिक	४२८८७४३: ९८४१४४५७५३		krishijournal@yahoo.com, www.krishijournal.com
९	हाम्रो सम्पदा मासिक	४७७०२०६: ४७७१९७४		info@hamrosampada.com.np, shyam1sampada@gmail.com, www.hamrosampada.com.np
१०	भेट टाइम्स	९८५१०५४८६८		vettimes@yahoo.com,
११	भेट न्यूज	९८५१११२०१५: ९८५१०६४९२१		vetnewsforyou@gmail.com
१२	कृषि सूचना राष्ट्रिय मासिक	९८४९२३७९२६		agri_infomonthly@yahoo.com, www.apac.org.np
१३	हलो खबर पत्रिका	९८५१०३०३००		meromanjel@gmail.com, www.halokhabar.com
१४	तरकारी फलफूल सन्देश	४२८७०६५		

२.१८ कृषि तथा पशु सेवा सम्बन्धि रेडियो

क्र.सं.	नाम	फोन	फ्याक्स	ईमेल/वेभसाईट
१	कृषि रेडियो, धादिङ	९८५१०८३६५७		news.krishiradio@gmail.com

२.१९ कृषि तथा पशुसेवा सम्बन्धि पत्रकार/प्रकाशन तथा प्रसारण गृहहरुको संस्थाहरु

क्र.सं.	संस्था	फोन	फ्याक्स	ईमेल/वेभसाईट
१	नेपाल कृषि पत्रकार प्रतिष्ठान	९८५१०१९१०८: ९८४९२४५३५५: ९८४९०१७४०१		najonktm@gmail.com, www.newsagro.com
२	नेपाल कृषि पत्रकार समाज	९८५१०५९४४५		sajnepal@gmail.com, www.krishionline.com
३	कृषि संचार समाज	९८४५१४८८८२		

२.२० सूचना प्रविधि मार्फत कृषि तथा पशु सेवा प्रविधिमा कार्यरत संस्थाहरु

क्र.सं.	संस्था	फोन	फ्याक्स	ईमेल/वेभसाईट
१	Agriculture Information Study and Consultancy Center (AISCC)	०६१-५३३२२५: ०६१-५३३२२६	०६१-५३३१३३	aiscc2061@yahoo.com: www.aisc.com.np Notice Board No. 1618-061533225
२	ICT in Agriculture in Nepal	९८४००५१७६३		icitnagriculturenepal@gmail.com: www.krishighar.com

२.२१ NATIONAL/INTERTIONAL NON-GOVERNMENTAL ORGANIZATIONS

Name of Organization	Phone	Fax	Email/Website
Action Aid International Nepal	4436377	4419718	www.actionaid.org/nepal, mail.nepal@actionsid.org
Agriculture Enterprise Center	4262245/260		
Agriculture Technology Center	5525956		
APERION (Italy)	4443520		aperion@subusu.net
Asian Development Bank	4227784/779		
BATTI	061-5211254		krishnabaral@fewamail.com.np
Care International Nepal	5522153	5521202	SBT@carenep.mos.com.np
CARE -Nepal	5522143/153		care@carenep.mos.com.np
CEAPRED	5546542/5520272		info@ceapred.wlink.com.np
CEDA	4331721		ceda@wlink.com.np
CIMMYT	4269564	5548826	
FAO	5523990/5523239		www.fao.org
FORWARD Nepal	056-527623	056-521523	ctwforward@wlink.com.np
GTZ	5523228	5521982	gtz-nepal@gtz.de
Heifer Project International	5250554/5250841	5250873	heifer.nepal@heifer.org, www.heifernepal.org
Himalayan Trust	4412168		angrita@mos.com.np
Helvetas	5531109/5522013		www.helvetasnepal.org.np
ICIMOD	5525313	5524509	icimod@icimod.org.np, www.icimod.org
IDE/Nepal	5524461/5548826		ide@ide.wlink.com.np
JICA	555269/5552199	5552229	
Li-BIRD	061-526834		libird@mos.com.np

Luthem World Federation	4721271	4720225	www.lwfnepal.org
National Micro Enterpreneurs Group Association	6215404		
National Resources and Agriculture Management Center (NaRAM Center)	01-4880324		naramcenter@yahoo.com
Nepal Para veterinary and Livestock Association (NEVLA)	01-4268955	4268955	nevlacc@yahoo.com,www.nevla.org.np
Nepal Agricultural Technicians(NATA)	5544174		nata2064@gmail.com
Nepal Permaculture Group	01-4252597		ngp@earthcare.wlink.com.np,www.npg.org.np
OXFAM	5530574, 5542881,5544308		oxnepal@oxfam.org.uk nshakya@oxfam.org.uk, www.oxfam.org.uk
Plan International	5535560, 5536431		
Practical Action	4,446,015		practicalaction@practicalaction.org.np www.practicalaction.org
Royal Everest Coffee	4,413,959	4410925	
NAST	5543406, 5543416		
RRN	4,415,418	4418296	rnn@mos.com.np
SARRC	4,221,785	4226350	
SEAN	4,252,314	4313805	
SIMI Nepal	5535565, 5521170		simi@wlink.com.np
SNV	5523444, 5522915		
SSMP	5,543,591	5526890	psussmp@wlink.com.np
UNDP	5523200/986		www.undp.org
UNFPA	5523637, 5537749		

USAID	4270144, 4272271		
WHO	5523993, 5523637		registry@who.int
Women Awareness Centre	069-420456		
Winrock International	4,467,087	4476109	winrocknepal@winrock.org.np
World Bank	4,226,792	4225112	
World Food Programme	5,543,420		wfp.kathmandu@wfp.org
Nepal Development Research Institute	01-5537362, 5554975		info@ndri.org.np
Rural Development Tuki Association	049-421112, 421009		info@rdtadolakha.org , www.rdtadolakha.org

३.पशु सेवासँग सम्बन्धित नीति तथा ऐन नियमहरु

पशु सेवा सँग सम्बन्धित ऐन, नियमावली तथा आदेशहरु

पशुपन्छी विकासको गतिलाई सहज बनाउन पशुपन्छी सम्बन्धि नीति, नियमहरुको महत्वपूर्ण स्थान रहेको हुन्छ । सरकारको प्राथमिकता, प्रतिबद्धता र नियमन गर्ने कार्यलाई व्यवस्थित गर्न पशुपन्छीका विभिन्न नीति ऐन र नियमहरुले समेटेका हुन्छन । हालसम्म तर्जुमा भएका यस्ता नीति ऐन र नियमहरु निम्न छन । यी समाग्रीहरु पशुपन्छी विकास मन्त्रालय र अन्तर्गतका सम्बन्धित निकायहरुको प्रकाशन वेवसाइटहरुमा उपलब्ध छन ।

पशु स्वास्थ्य तथा पशु सेवा ऐन,२०५५
पशु स्वास्थ्य तथा पशु सेवा नियमावली,२०५६
पशु वधशाला र मासु जाँच ऐन,२०५५
पशु वधशाला र मासु जाँच नियमावली,२०५७
नेपाल पशु चिकित्सा परिषद् ऐन,२०५५
नेपाल पशु चिकित्सा परिषद् नियमावली, २०५७
राष्टिय दुग्ध विकास बोर्ड ऐन,२०४८
खर्क निती,२०६८
पक्षीपालन निती, २०६८
दाना पदार्थ ऐन,२०३३
औषधी ऐन,२०३५
दाना पदार्थ नियमावली,२०४१
पशु आहारा उत्पादन विकास समिति(गठन) आदेश,२०४१
वर्डफ्लु रोग नियन्त्रण आदेश, २०६४

पशु सेवा सँग सम्बन्धित मापदण्डहरु

जैविकी पदार्थ सम्वन्धि भेटेरिनरी मापदण्ड,२०६३
भेटेरिनरी प्रयोगशाला संचालन र परिक्षण प्रकृयाको मापदण्ड, २०६३
पोल्ट्री ब्रिडिङ फार्मको मापदण्ड,२०६२
ह्याचरीको मापदण्ड,२०६२
माछा भुरा बारे मापदण्ड निर्धारण,२०६१
खाने अण्डा पैठारीको लागि क्वारेन्टाइन मापदण्ड,२०६२
चल्ला उत्पादन गर्ने अण्डाको लागि क्वारेन्टाइन मापदण्ड,२०६२

प्यारेन्ट र कमर्सियल चल्ला पैठारीको लागि क्वारेन्टाइन मापदण्ड,२०६२
जैविक पदार्थको उत्पादन,बिक्रि बितरण वा पैठारी गर्न निवेदन दिदा उपलब्ध गराउन पर्ने विवरण,२०६२
नमूना परीक्षणको लागि तोकिएका प्रयोगशालाहरु,२०६२
पशु वधशाला तथा मासु जाँच प्राविधिक निर्देशिका,२०६४
पशु ढुवानी मापदण्ड, २०६४
ब्रोइलर कुखुरा व्यवस्थापन मापदण्ड,२०६४
मासु तथा मासुका परिकारको आयात निर्यात मापदण्ड,२०६४

४. तेह्रौ योजनाको आधारपत्रमा उल्लेखित कृषि तथा पशु सेवा क्षेत्रका नीतिहरु

कृषि क्षेत्रका भएका विगतका प्रयासहरुवाट केही हदसम्म उपलब्धि हासिल गरिएको छ । खाद्यान्न बालीको बार्षिक उत्पादन आ.व.२०६८/६९ मा ९४५८ हजार मे.टन उत्पादन भएको र आ.व.२०६९/७० मा ८७३८ हजार मे.टन मात्र उत्पादन भएको छ । फलफूल उत्पादनतर्फ आ.व.२०६८/६९ मा ८८६ हजार मे.टन उत्पादन भएको छ र आ.व.६९/७० मा क्रमशः १६८१ हजार मे.टन र २९५ हजार मे.टन बार्षिक उत्पादन भएको छ । कृषि क्षेत्रको समग्र विकासका लागी २० वर्षको लक्ष्य राखी कृषि विकास रणनीति तयार गर्ने कार्य अन्तिम अवस्थामा पुगेको छ । अन्तर्राष्ट्रियस्तरमा खाद्यान्न तथा खाद्य पदार्थमा भएको मूल्यबृद्धि तथा अर्याप्त आपूर्ति, युवावर्ग तथा आर्थिकरुपले सक्रिय जनशक्ति दिनानुदिन विदेशिने क्रम बढदै जाँदा कृषि क्षेत्रमा बढदै गएको श्रम शक्तिको अभाव, उर्वर कृषि क्षेत्रमा आशातित उपब्धि हासिल गर्न चुनौतिपूर्ण रहेको छ । त्यसैगरी उत्पादनका सामग्रीहरुको पर्याप्त आपूर्ति नहुनु, ग्रामीण तथा भौतिक पूर्वाधारहरुको अपर्याप्तता, साना, खण्डित र अव्यवस्थित भू उपयोगको अवस्था, आवश्यक ज्ञान, प्रविधि तथा श्रमशक्ति सर्वसुलभ नहुनु, उत्पादनको उपयुक्त बजार तथा मूल्य पाउन नसक्नु, उत्पादनमा विविधिकरण, प्रतिस्पर्धी र बजारमुखी हुन नसक्नु, जीवनाशक विषादी र भेटेरिनरी औषधीको सुरक्षित प्रयोगवारे पर्याप्त जानकारी नहुनु, अनुसन्धान, शिक्षा र प्रसारबीचको त्रिपक्षीय सम्बन्धलाई मजवुत तुल्याई अनुसन्धानवाट विकास भएका प्रविधिहरु पर्याप्त मात्रामा विस्तार हुन नसक्नु जस्ता समस्याहरु विद्यमान छन ।

उद्देश्य

१. कृषि तथा पशुपन्छीजन्य वस्तुको उत्पादन तथा उत्पादकत्व बृद्धि गर्ने ।
२. कृषि तथा पशुपन्छीजन्य उत्पादनलाई प्रतिस्पर्धी र व्यावसायिक बनाउने ।
३. जलवायु परिवर्तनका नकारात्मक असर न्यूनीकरण गर्ने बातावरणमैत्री कृषि प्रविधिहरुको विकास र विस्तार गर्ने ।
४. कृषि जैविक विविधताको संरक्षण, सम्वर्धन एवम् सदुपयोग गर्ने ।

रणनीति

१. कृषिको व्यवसायीकरण, विविधीकरण, गुणस्तर प्रवर्द्धन र ग्रामीण पूर्वाधारहरुको विकास र यान्त्रीकरणको माध्यमवाट कृषि र पशुजन्य वस्तुहरुको उत्पादन गरी खाद्य सुरक्षा सुनिश्चित गर्ने ।
२. कृषि तथा पशुपन्छीजन्य उत्पादनको लागत कमगरी प्रतिस्र्धात्मक क्षमता बढाउने ।
३. कृषि तथा पशुपन्छीजन्य उत्पादनलाई अन्तर्राष्ट्रिय बजारमा प्रतिस्पर्धी बनाउन गुणस्तर निर्धारण गर्ने ।
४. सम्भाव्य र उपयुक्त क्षेत्रहरुमा कृषकहरुलाई कम आयातन तर उच्च मूल्यका बाली वस्तु उत्पादन गर्न प्रोत्साहन गरी मूल्य अभिवृद्धि हुने प्रशोधनमा आधारित कृषि तथा पशुजन्य उद्योगको विकासमा जोड दिने ।
५. गुणस्तर परीक्षण, प्रशोधन, अनुगमन र नियमनलाई स्थानीय स्तरका जनताको पहुँच हुने गरी प्रभावकारी बनाउदै बजारीकरणलाई प्रवर्द्धन गर्ने ।
६. कृषिजन्य जैविक विविधताको सरक्षण सम्वर्द्धन तथा सदुपयोग गर्दै जलवायु परिवर्तनका नकारात्मक असर न्यूनीकरण गर्न अनुसन्धानमा आधारित बातावरणमैत्री कृषि प्रविधिहरुको विकास एवम् विस्तार गर्ने ।
७. कृषिलाई सम्मानजनक र आकर्षक पेशाको रुपमा विकास गरी युवा जनशक्तिलाई व्यावसायिक कृषितर्फ आकर्षक गर्ने ।
८. अनुसन्धानवाट विकास भएका प्रविधिहरुको विस्तारमा कृषि क्षेत्रमा कार्यरत सम्पूर्ण सरकारी, गैरसरकारी तथा शैक्षिक संस्थाहरुवीच अन्तरनिकाय समन्वय र सहकार्य कायम गर्दै कार्यान्वयनपक्षलाई नतिजा उन्मुख बनाउने ।

कार्यनीति

१. कृषि क्षेत्रको व्यावसायीकरण, गुणस्तर परीक्षण, अनुगमनका क्षेत्रमा उपयुक्त प्रविधिको उपयोग गर्न सक्ने कृषक, युवा, उद्यमी तथा विज्ञहरुको क्षमता विकास गर्दै लगिनेछ ।
२. सम्भाव्य क्षेत्रहरुमा कम आयतन भएका उच्च मूल्यका उपजहरुको छनौट गरी उत्पादन बृद्धि गर्न प्रोत्साहित गरिनेछ ।

३. युवामैत्री आधुनिक प्रविधिको प्रयोगद्वारा व्यावसायिक उत्पादनमा जोड दिइनेछ ।

४. कृषि क्षेत्रमा रहेको श्रम शक्तिको अभावलाई सम्बोधन गर्न यान्त्रीकरण सम्बन्धि नीति निर्माण गरी कार्यान्वयनमा ल्याइनेछ ।

५. युवा तथा कृषक उद्यमीहरुलाई आवश्यक पर्ने ज्ञान, सीप र लगानीको बातावरण सिर्जना गरी ग्रामीण कृषि पर्यटनको विकासमा युवा तथा कृषक उद्यमीहरुलाई आकर्षित गरी लगानीको बातावरण मिलाईनेछ ।

६. सतह तथा भूमिगत सिंचाई र वर्षाको पानी संकलन तथा सिंचाईका उपयुक्त प्रविधिहरुको प्रयोग गरी वर्षैभरि सिंचाई सुविधा उपलब्ध गराउने प्रक्रिया अगाडि बढाइनेछ ।

७. ग्रामीण क्षेत्रमा कृषि तथा पशुजन्य वस्तु उत्पादन अभिबृद्धि गर्न थोक बजार, कृषि सडक, विद्युत, सञ्चार, गोदाम घर, शीतघर, संकलन केन्द्र, पशु हाट बजारजस्ता आवश्यक पूर्वाधारहरुको विकास गरिनेछ ।

८. खाद्यान्न उत्पादन न्यून हुने तथा खाद्य पोषण असुरक्षित क्षेत्रमा स्थानीय स्तरमै स्थानीय, श्रोत, साधन, श्रम र प्रविधिको प्रयोग भई उत्पादन गर्न सकिने कृषि र पशुपन्छीजन्य उत्पादन प्रवर्द्धन तथा उपयोगमा जोड दिई सुरक्षित खानपिन र पौष्टिक तत्वको उपयोग बढाउन विशेष चेतनामुलक कार्यक्रम सञ्चालन गरिनेछ ।

९. कृषि तथा पशुपन्छीजन्य विकासका कार्यक्रमहरु तर्जुमा गर्दा भू-उपयोग नीतिको आधारमा उपलब्ध जमिनको अधिकतम उपयोग हुने गरी उत्पादन बृद्धिका कार्यक्रमहरु तर्जुमा गरिनेछ ।

१०. तर्जुमाको क्रममा रहेको २० वर्षे कृषि विकास रणनीति क्रमिकरुपमा कार्यान्वयन गर्दै लगिनेछ ।

११. कृत्रिम गर्भाधान तथा घाँसेवाली अभियानजस्ता कार्यक्रमलाई व्यापक बनाइनेछ ।

१२. श्रोत तथा प्रमाणित बीउ र उन्नत नश्लका पशुपन्छी उत्पादन गर्ने सरकारी तथा निजी फार्म केन्द्रहरुको सुदृढीकरण गरी स्तरीय बीउ र नश्ल उत्पादनलाई प्राथमिकता दिइनेछ ।

१३. उत्पादन सामग्रीहरुको सहज आपूर्तिको व्यवस्था गरी कृषि तथा पशु बीमा, सहुलियतपूर्ण कृषि ऋण कृषि तथा पशुजन्य उद्योगको उपकरणमा अनुदानको व्यवस्थागरी व्यापारमा कर सुविधा उपलब्ध गराई प्रतिस्पर्धी बनाइनेछ ।

१४. सङक्रामक पशुपन्छी रोगवाट हुने नोक्सानीलाई न्यूनीकरण गरी पशुजन्य उत्पादनको लागत घटाउन आवश्यक खोप स्वदेशमा नै उत्पादन गरी अभियानमुखी खोप कार्यक्रम सञ्चालन गरिनेछ ।

१५. कृषि बजार एने तर्जुमा गरी लागू गरिनेछ ।

१६. साना तथा सीमान्तकृत कृषकलगायत बन उद्यमी तथा व्यवसायीका लागि सरल ढङ्गवाट ऋण सुविधा उपलब्ध गराइनेछ ।

१७. कृषि तथा पशुजन्य उत्पादनहरुको माग र आपूर्ति बीच सामञ्जस्यता ल्याउन मूल्य अभिबृद्धि शृङ्खलाको अवधारणा अङ्गिकारगरी उपभोक्ता, कृषक र सरोकारवाला मध्यस्थकर्ताहरुको सामूहिक हित प्रर्वद्धन गर्ने कार्यमा जोड दिइनेछ ।

१८. विगतका कृषि तथा पशुपालन सम्बन्धि अनुभवका आधारमा स्पष्ट मापदण्ड तयार गरी कृषि र पशुपन्छीजन्य उत्पादनको गुणस्तर निर्धारण गरिनेछ ।

१९. राष्ट्रिय व्यापार एकीकरण रणनीति, २०१० ले निर्धारण गरेका निर्यातयोग्य बाली/वस्तुहरुको प्रवर्द्धन गरिनेछ ।

२०. तुलनात्मक लाभको आधारमा उच्च उत्पादनमा सम्भाव्य कृषि उपजहरुको छनौट एवम् उत्पादन बृद्धिमा जोड दिई त्यस्ता वस्तुहरुको "पेटेन्ट राइट" सुरक्षित गरी प्रतिस्पर्धी बनाइनेछ ।

२१. अन्तर्राष्ट्रिय बजारमा खपत हुने उच्च मूल्यका वस्तु र बालीहरुको प्राङ्गारिक खेतीलाई प्रोत्साहित गर्न उत्पादनको ब्रान्ड प्रवर्द्धन तथा प्रमाणीकरणको व्यवस्था मिलाइनेछ ।

२२. स्वदेशमा पाइने जडीबुटीहरुको उपयोग गरी बोटविरुवा तथा पशुपन्छीहरुको उपचार गर्ने प्रविधि विकास गरिनेछ ।

२३. निजी उद्यमी र सहकारी क्षेत्रको संलग्नता बढाउदै करार खेती तथा सहकारी खेतीलाई प्राथमिकता दिइनेछ ।

२४. खाद्य प्रशोधन उद्योगलाई लक्षित गरी गुणस्तरलगायत प्राविधिक समस्या समाधानका लागी अध्ययन अनुसन्धान कार्यक्रम सञ्चालन गर्न जोड दिइनेछ ।

२५. मत्स्य पालन कार्यक्रमलाई मध्य पहाडमा विस्तार गरिनुका साथै तराईमा उपलब्ध जलाशय, डोल क्षेत्र, पोखरीमा साना भूमिहीन तथा सीमान्तकृत कृषकहरुलाई लक्षित गरी सहकारीतामा आधारित मत्स्यपालनका कार्यक्रम सञ्चालन गरिनेछ ।

२६. कृषि सडक, विजुली, सञ्चार, गोदामघर, शीतभण्डार। संकलन केन्द्र, थोक बजार र बाह्रय क्षेत्रमा बजार सञ्जाल विकास र विस्तार गरिनेछ ।

२७. आधुनिक सूचना प्रविधिको सञ्जाल विकास गरी स्थानीय स्तरसम्म कृषि तथा पशुपन्छी बजारमा सूचनाको पहुच बढाइनेछ ।

२८. बाली तथा वस्तुको व्यावसायिक उत्पादन हुने क्षेत्रलाई एकीकृत पकेट क्षेत्र घोषणा गरी कृषकलाई एकीकृत सेवा सर्वसुलभरुपमा प्रदान गरिनेछ ।

२९. राष्ट्रिय/केन्द्रियस्तरका खाद्य, पशुरोग, विउविजन, माटो परिक्षण र बाली संरक्षणजस्ता प्रयोगशालाको सुदृढीकरण गरिनेछ ।

३०. अन्तर्राष्ट्रिय ऐन, नियम, महासन्धि, सन्धिसँग सामञ्जस्यता कायम गरेर कृषि तथा पशुजन्य वस्तु एवम् सेवा सुविधा नियमनमा समसामयिक परिमार्जन गरी मापदण्ड तथा गुणस्तरमा सुधार ल्याइनेछ ।

३१. जीवनाशक विषादी, भेटेरिनरी औषधी, एन्टिवायोटिक, रासायनिक हर्मोनको सही उपयोग गरिनेछ ।

३२. विषादीबाट मानव स्वास्थ्यमा हुने दुरगामी दुष्प्रभावलाई न्यून गर्न एकीकृत शत्रु जीव व्यवस्थापन प्रविधि अपनाई रासायनिक विषादीको प्रयोग कम गर्दै लगिनेछ ।

३३. उपलब्ध प्रविधिको प्रयोग गर्दै जलवायु परिवर्तनवाट पर्ने नकारात्मक असर न्यूनीकरण र अनुकूलनका प्रविधि तथा अभ्यासहरुलाई प्रवर्द्धन गरिनेछ ।

३४. कृषि जैविक विविधताको संरक्षण तथा सम्वर्द्धन तथा उपयोग गरिनेछ ।

३५. स्वदेशी ज्ञान र आनुवंशिक/प्राकृतिक श्रोतको संरक्षण र सदुपयोग गर्न उपयुक्त प्रविधि तथा पूर्वाधारको विकास गरिनेछ ।

३६. युवा जनशक्तिलाई प्रविधि, सीप र पूँजी उपलब्ध गराई कृषि क्षेत्रमा आकर्षित गर्दै कृषि पेशालाई सम्मानित बनाइनेछ ।

३७. कृषि व्यवसाय सञ्चालन गर्न पूँजीगत अनुदान तथा सहुलियतपूर्ण ऋण उपलब्ध गराई कृषि उद्यम सञ्चालनको लागि आवश्यक उद्यम विकास र सीपमूलक तालिम दिने व्यवस्था मिलाइनेछ ।

३८. प्राविधिकहरु र कृषक/कृषि उद्यमी तथा सरोकारवालाहरुको क्षमता अभिबृद्धि गर्न जोड दिइनेछ ।

३९. बाँझो रहेको जमिन कृषि कार्यमा उपयोग गर्न तथा टुक्रिएका जमिनहरुको चक्लाबन्दी गरी व्यावसायिक कृषिकार्यमा प्रयोग गर्नका लागी कबुलियती भूमि बैक (Land Leasing Bank) स्थापना गरिनेछ ।

४०. कृषि क्षेत्रको आवश्यकता अनुसार आधारभूत, व्यावहारिक र अनुशरणीय अध्ययन, अनुसन्धानकार्यलाई प्राथमिकताका साथ अघि बढाइनेछ ।

४१. स्वदेशमै वर्णशङकर बीउ (हाइब्रिड) अनुसन्धान तथा उत्पादन कार्यक्रमलाई प्राथमिकता दिइनेछ ।

४२. कृषि अनुसन्धान कार्यक्रमहरुलाई विश्व व्यापार संगठन एवम् क्षेत्रीय स्तरका व्यापार सम्झौताहरुवाट प्राप्त अवसरको अधिकतम लाभ लिनेतर्फ उन्मुख गरिनेछ ।

४३. कृषि अनुसन्धान परिषद र मातहतका अनुसन्धान केन्द्रहरुवाट सिफारिस भएका नतिजाका आधारमा स्थानीय स्तरमा कृषि प्रसारका कार्यक्रमहरु समन्यात्मक रुपमा सञ्चालन गरिनेछ ।

४४. स्थानीय निकाय मातहत रहने गरी प्रत्येक गाउँ विकास समितिमा कृषि तथा पशुसेवा प्रसार केन्द्र स्थापना गरिनेछ । यस्ता केन्द्रमा कृषि तथा पशुसेवा प्राविधिकको व्यवस्था गरिनेछ ।

४५. कृषि तथा पशु सेवा सम्बन्धि कार्यक्रमलाई संलग्न राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संघसंस्था, विश्वविद्यालय तथा स्थानीय निकायहरुको आपसी समन्वय एवम् सहकार्यलाई प्रभावकारी बनाइनेछ ।

४६. खाद्य सम्प्रभुता ऐन जारी गरी कार्यान्वयन गरिनेछ ।

अपेक्षित उपलब्धी

कृषि अनुसन्धान, प्रसार प्रविधि र सामग्रीको समन्वयात्मक प्रयास तथा व्यापक उपयोगवाट आवधिक योजनाको अन्तिम वर्षसम्म प्रतिव्यक्ति प्रति वर्ष उत्पादन खाद्यान्न बाली ३८९ के.जी., दलहन १६.५ के.जी, फलफूल ३४ के.जी, तरकारी १२३ के.जी., आलु ८६.६ के.जी., माछा २.७ के.जी, दुध ७२.१ के.जी. र मासु ११.८ के.जी. पुगेको हुनेछ ।

५. पशुपन्छी विकास मन्त्रालयका प्रतिवद्धताहरु-२०७२

१. पशुपन्छी बिकास मन्त्रालयको लक्ष्य र उद्देश्य प्राप्तीका लागि सरोकारवालाहरुको सहकार्यमा कृषि विकास रणनीतिको भावना अनुरुप पशुपन्छी पालन सम्बन्धि विद्यमान नीतिगत व्यवस्थालाई समीक्षा गरी "किसानमैत्री राष्ट्रिय पशुपन्छी पालन नीति" ६ महिना भित्र तर्जुमा गरी कार्यान्वयनमा ल्याईनेछ ।

२. नेपालको संविधान, २०७२ वमोजिम परिमार्जन तथा संशोधन गर्न आबश्यक पशुपन्छी सम्बन्धि ऐन नियमहरुलाई ६ महिना भित्रै प्रकृया सम्पन्न गरी स्वीकृतीका लागि संसदमा पेश गरिनेछ ।पशु स्वास्थ्य तथा पशु सेवा ऐन, २०५५ पशु वधशाला तथा मासु जाँच ऐन, २०५५स दाना ऐन, २०३३स वीमा ऐन, २०४९ लाई सरोकारवालाहरुको सहभागितामा परिमार्जन गरी समसामयिक तुल्याईनेछ । यसका साथै एक वर्ष भित्र पशुपन्छीका विविध क्षेत्रहरुलाई सम्बोधन गर्न पशु कल्याण ऐन, पशुपन्छी व्यवसाय प्रवर्द्धन तथा बजार ऐन, पशु औषधि ऐन र सरुवा रोग ऐनहरु तर्जुमा गरिनेछन् ।

३. पशुपन्छी पालनलाई आर्थिक बिकासको मेरुदण्डका रुपमा बिकास गर्न पशुपन्छीको नश्ल सुधार, पौष्टिक दाना र आहाराको व्यवस्था, पशुपन्छी स्वास्थ्य सेवा एवं उत्पादित पशुजन्य पदार्थको वजारीकरण यी चार पक्षलाई समानान्तर रुपमा अगाडी वढाई एकिकृत रुपमा सेवा प्रदान गर्ने गरी कार्यक्रम, योजना, आयोजनाहरु तर्जुमा गरी सञ्चालन गरिनेछ ।

४. २०७२ बैशाख १२ को विनाशकारी भूकम्पले गर्दा भत्केका, विग्रेका पशुपन्छी गोठ, भकारा, पशु विकास फार्महरुका संरचना, पशुसेवा कार्यालय भवन, सेवा केन्द्र भवनहरुको पूननिर्माण वा मर्मत सुधार गरी पुनः संचालनमा ल्याईनेछ । भूकम्प प्रभावित जिल्लाहरुमा पशुधन क्षति भएका कृषक परिवारहरुले एकल वा समुदायमा आधारित भई पशुपन्छी पालन गरी जिविकोपार्जन गर्न चाहेमा राहत स्वरुप उपयुक्तता हेरी निश्चित मापदण्डका आधारमा गाई, भैंसी, भेडा, बाख्रा, बंगुर, कुखुरा आदि पालनका लागि अनुदान उपलब्ध गराईनेछ ।

५. हाल निजी तथा सहकारी क्षेत्रवाट लगानी गरी भूकम्प लगायत विभिन्न कारणवाट संचालनमा आउन नसकेका रुग्ण अवस्थामा रहेका दुग्ध उद्योगहरुलाई पुनः संचालनमा ल्याउन सरकारी(निजी (सहकारी को अवधारणा अवलम्बन गर्न प्रोत्साहित गरिनेछ।

६. प्राकृतिक प्रकोप, रोगव्याधिको महामारी आदि कारणबाट कृषकहरुको पशुधन र सो सम्बद्ध भौतिक संरचना क्षति भएको अवस्थामा जिल्ला दैबी प्रकोप उद्धार समितिको सिफारिसमा उचित क्षतिपूर्ति प्रदान गर्ने व्यवस्थाका लागि पहल गरिनेछ ।

७. नेपाललाई अण्डा, मासु र दुधमा क्रमश एक, दुई र तीन वर्ष भित्रमा आयात प्रतिस्थापन गरी आत्मनिर्भर बनाउन आगामी आ. ब. २०७३।७४ मा विशेष कार्यक्रम ल्याईनेछ । यसको लागि पशुपालन क्षेत्रलाई क्रमशः व्यवसायिकरण गर्दै लाने सोचकासाथ यथार्थपरक र तथ्यमा आधारित उत्पादन र उपलब्धता समेतका आधारमा प्रादेशिक क्षेत्रहरुलाई क्रमशः पशुजन्य पदार्थमा आत्मनिर्भर क्षेत्र घोषणा गर्दै लगिनेछ ।

८. नेपालका विभिन्न जिल्ला र प्रदेशमा पटक पटक हुँदै आएको मिल्क होलिडे (दुध बिक्रि नहुने अवस्था) सदाका लागि अन्त्य गर्न कृषक समुदाय वा सहकारीवाट उत्पादित दुधलाई उचित मूल्यमा खरीद गरी उपयोग हुने व्यवस्था मिलाईनेछ । यसका लागि दुध उत्पादन बढी हुने सिजनको दुध खरिद गरी धुलो दुध वनाई सुख्खा सिजनमा वितरणको व्यवस्था गरिनेछ । दुधको खपत बढाउन दुग्धजन्य पदार्थ विविधिकरण (चीज, पनीर, घ्यु, बटर, UHT Milk, आईसक्रिम, मिठाई आदि) गर्न दुग्ध बिकास संस्थानको आधुनिकरण र क्षमता अभिबृद्धि गरिनेछ। साथै बिराटनगर स्थित दुग्ध वितरण आयोजनाको हालको धुलो दुध उत्पादन गर्ने क्षमता (३ टन प्रति दिन) लाई यसै आ.व.मा दोब्बर (६ टन प्रति दिन) बृद्धि गरिनेछ । भौगालिक क्षेत्रको समेत प्रतिनिधित्व हुने गरी सुदूर पश्चिमान्चलको अत्तरीया र मध्य पश्चिमान्चलको नेपालगञ्ज स्थित दुग्ध वितरण आयोजनाहरुको क्षमता बृद्धि गरिनेछ ।

९. नेपालको वर्तमान दुधको माग र आपूर्ति अध्ययन गरी यस क्षेत्रमा हाल भएको लगानी र भविष्यमा हुने दुध उत्पादनको आंकलन र प्रक्षेपणका आधारमा दुग्ध प्रशोधन, उत्पादनमा विविधिकरण र बजारीकरणलाई समयानुकूल र किसानमैत्री वनाउन एक वर्ष भित्र दश वर्षे राष्ट्रिय डेरी डेभलप्मेन्ट प्लान तयार गरी कार्यान्वयनमा

ल्याईनेछ । राष्ट्रिय दुग्ध विकास बोर्डलाई नीति निर्माण, समस्या र सम्भाव्यताको पहिचान, व्यवसायिक योजना निर्माण र नमूना उत्पादन प्रदर्शन गर्ने निकाय (think tank) को रुपमा विकास गरिनेछ ।

१०. दुग्ध सहकारी तथा पशुपन्छी पालन र बजारीकरणमा संलग्न कृषक सहकारीहरुको संस्थागत क्षमता अभिबृद्धि गरी सुदृढीकरण गरिनेछ । सहकारीहरुको भूमिकालाई उत्पादनमा मात्र केन्द्रित नगरी प्रशोधन र बजारीकरण तथा सेवा प्रवाहमा समेत सक्षम बनाउदै लगिनेछ ।

११. काठमाडौं उपत्यका लगायतका नगरपालिका तथा शहरी क्षेत्रमा हाल विक्री वितरण हुदै आएका दुग्ध पदार्थ एवं मासुको गुणस्तर र स्वच्छतालाई कायम राख्न सम्पूर्ण डेरी उद्योग र डेरी पसल तथा वधशालारबधस्थल एवं मासु पसलहरु सञ्चालनको निश्चित मापदण्ड तोकी सघन अनुगमन गरी सर्वसाधारणको स्वास्थ्य र वातावरणलाई सुरक्षित तुल्याईनेछ । यस सम्बन्धमा स्थानीय निकाय, उपभोक्ता हकहितसँग सम्बन्धित निकायहरु एवं सरोकारवालाहरुसंग सहकार्य गरी अविलम्ब नीतिगत, कानूनी र व्यवस्थापकिय सुधार गरी "बधशाला देखि भान्छासम्म, स्वच्छ र स्वस्थ मासु" तथा "गोठ देखि ओठसम्म, स्वच्छ र स्वस्थ दूध" कार्यक्रमलाई अभियानका रुपमा सञ्चालन गरिनेछ ।

१२. मुलुकका सबै नगरपालिका, जिल्ला सदरमूकाम र हाटवजारहरुमा हुने पशुपन्छी र पशुजन्य पदार्थको खरिद विक्रि, वजारभाउ र गुणस्तरको जाँच अनुगमन गरी व्यवस्थित गर्न कार्यविधि तयार गरी लागु गरिनेछ । यस कार्यमा पशुपन्छी उत्पादक, उद्यमी, व्यवसायी र आम उपभोक्ता तथा सरोकारवाला निकायहरुबाट समन्वय र सहयोग प्राप्त गर्न आबश्यक समन्वय गरिनेछ ।

१३. "पशुपन्छीको नश्ल सुधार उत्पादकत्व बृद्धिको आधार" भएकोले गाई, भैंसी र बाख्राको कृत्रिम गर्भाधान कार्यक्रमलाई प्रभावकारी बनाई पाँच वर्ष भित्र उन्नत नश्लका पशुहरुको संख्यालाई कम्तीमा दोब्बर गरिनेछ । सो को लागि तरल नाईट्रोजन उत्पादन, भण्डारण, वितरण र प्रयोग तथा फ्रोजेन सिमेनको उत्पादन, वितरण र प्रयोगलाई उच्च प्राथमिकतामा राख्दै लहान, पोखरा र नेपालगंजमा स्थापना भएका तरल नाईट्रोजन उत्पादन प्लान्टहरुको क्षमता बृद्धि गरी यसको आबश्यकतालाई पूर्ति गरिनेछ।

१४. हाल सञ्चालित ११ वटा सरकारी पशुपन्छी फार्मको भुस्वामित्व कायम गरी व्यवस्थापन योजना तयार गरी स्तरोन्नति गर्दै पशुपन्छीको जात विशेषको नमुना उत्पादन, तालिम, प्रशोधन र प्रदर्शन श्रोत केन्द्रका रुपमा विकास गरिनेछ । सम्भावित सबै पशुपन्छी फार्महरुमा बाँयोग्यास उत्पादन र सौर्यबत्ती जडान गरिनेछ । क्षेत्रीय सन्तुलन र आवश्यकताका आधारमा थप फार्म स्थापना र सञ्चालन गर्दै लगिनेछ । पोखरास्थित लामपाटन फार्ममा हाल भएका पशुपन्छी श्रोत केन्द्रका अतिरिक्त बाखापालन समेत थप गरि व्यवसायिक योजना सहितको पशुपन्छी प्रजनन, प्रविधि विकास, प्रशिक्षण, अनुसन्धान र उत्पादनमुलक नमुना पशुपन्छी पालन फार्मको रुपमा विस्तार गरिनेछ। त्यस्ता फार्महरुमा नेपाल कृषि अनुसन्धान परिषद् (NARC), कृषि वन विश्व बिद्यालयहरुसँगको समन्वयमा अध्ययन, अनुसन्धान र Internship गर्ने व्यवस्था गरिनेछ ।

१५. पशुपन्छी पालन र गुणस्तरीय पशुजन्य पदार्थको उत्पादन, आन्तरिक मागको आपूर्ति तथा निर्यात प्रवर्द्धन गर्नमा बाधक देखिएका खोरेत, पि.पि.आर, रेविज, स्वाइन फिवर, रानिखेत जस्ता रोगको रोकथामका लागि स्वदेशमै भ्याक्सिन उत्पादन, भण्डारण, वितरण र प्रयोगका क्षेत्रमा थप लगानी गरी पशु स्वास्थ्यको सुरक्षण गरिनेछ । रेविज रोगको भ्याक्सिन उत्पादन क्षमता आगामी आर्थिक बर्ष भित्र हालको पचास हजार डोजलाई बढाएर एक लाख डोज प्रति वर्ष पुऱ्याइनेछ ।राष्ट्रिय खोरेत रोग नियन्त्रण रणनीति स्वीकृत गरी कार्यान्वयनमा ल्याईनेछ ।

१६. गुणस्तरीय पशु स्वास्थ्य सेवा उपलब्ध गराउन हाल बिद्यमान पशुरोग अन्वेषण प्रयोगशालाहरुको आधुनिकीकरण र स्तरोन्नति गरिनेछ । केन्द्रीय पशु रोग अन्वेषण प्रयोगशालालाई Accreditation गराइनेछ । ७५ वटा जिल्ला पशुसेवा कार्यालयहरुको प्राथमिक प्रयोगशालाहरुलाई क्रमशः आधारभूत प्रयोगशालामा स्तरोन्नती गरीनेछ । काठमाडौको त्रिपुरेश्वरस्थित केन्द्रीय पशु चिकित्सालयलाई मुलुककै सुविधा सम्पन्न, आधुनिक पशु चिकित्सालयको रुपमा विकास गरी भेटेरीनरी टिचिङ्ग अस्पतालको रुपमा निरन्तर शिक्षाको लागि बिकास गर्दै लगिनेछ । प्रदेश र जिल्ला स्तरीय अस्पतालमा बिशेषज्ञ सेवा प्रदान गर्न टेलिभेट मेडिसिन सेवा प्रारम्भ गरिनेछ । त्यसै गरी भविष्यमा

कम्तिमा एक प्रदेश एक नमुना पशु अस्पतालको स्थापना र विकास यसै आ.व. देखि गर्दै लगिनेछ ।

१७. चौविसै घण्टा कार्य गर्नुपर्ने पशु सेवा सम्बद्ध पशु विकास फार्म, पशु क्वारेन्टाईन, पशु उपचार र प्रयोगशाला सेवालाई अत्यावश्यकीय सेवाको रुपमा सुचिकृत गरि कृषक तथा व्यवसायीको आवश्यकता अनुसार आकस्मिक सेवा प्रदान गर्ने व्यवस्था मिलाउदै लगिनेछ । जोखिमपूर्ण कार्यमा संलग्न पशु सेवाकर्मीहरुलाई वीमाको व्यवस्था गरिनेछ । आपतकालिन भेटेरीनरी सेवाको लागि एम्बुलेन्स सहितको घुम्ति पशु सेवा उपलब्ध गराउने व्यवस्था क्रमशः विस्तार गर्दै लगिनेछ । पशु सेवालाई किसान र उद्यमी मैत्री बनाउन "पशुपन्छी सेवा" को छुटै टोल फ्रि नम्बरको व्यवस्था मिलाई सार्वजनिकरण गरिनेछ ।

१८. पशुपन्छी पालन, दाना र आहारा, स्वास्थ्य उपचार र बजार सूचना प्रणाली सहितका मोबाईल एप्स तयार गरी यसै आ.ब. भित्रमा प्रयोगमा ल्याईनेछ ।

१९. पशुपन्छीको उत्पादन र उत्पादकत्व बृद्धि गर्नका लागि पशु आहारा, दाना, औषधी तथा पशुपन्छी व्यवसाय प्रबर्द्धन गर्न चाहिने यन्त्र उपकरणहरुमा लाग्दै आएको महशुलमा थप छुटको व्यवस्था मिलाईने छ ।

२०. पशुपन्छी विमालाई कृषक तथा सहकारी मैत्री, सरलीकृत र प्रभावकारी बनाउन आवश्यक नीतिगत सुधार गरिनेछ ।

२१. पशु क्वारेन्टाईन कार्यालयहरुको स्तरोन्नती र आधुनिकिकरण गरी थप प्रभावकारी बनाउन भन्सार, सुरक्षा निकाय र स्थानीय निकायहरुबीच समन्वय गरी प्रभावकारी रुपमा कार्यान्वयन गरिनेछ । सम्भव भएसम्मका क्षेत्रमा क्वारेन्टाईन कार्यालयलाई भन्सार तथा सुरक्षा निकायसगै रहने गरी स्थानान्तरण समेत गरिनेछ ।

२२. गुणस्तरीय पशु आहाराको उपलब्धता बढाउन चरन विकास, डाले घांस, भुई घांस उत्पादन, बीउ बृद्धि, दाना, औषधि र घाँस समिश्रण, मिनरल ब्लक आदि उत्पादन र प्रयोगका साथै कृषि जन्य उपपदार्थहरुको सदुपयोगलाई प्रोत्साहन गरिनेछ । "एक जिल्ला एक घाँसेवाली श्रोत केन्द्र" स्थापनालाई अनिवार्य गरिनेछ । यसका लागि वन, भू-संरक्षण, कृषि विकास कार्यालयहरुसंगको समन्वयमा

सामुदायिक वन, कबुलियति वन, कृषि फार्महरुमा घाँसेवाली प्रवर्द्धनका लागि पहल गरिनेछ ।

२३. व्यावसायिक पशुपालकलाई निश्चित समय र शर्तका आधारमा खेर गईरहेका सार्वजनिक वा अनुत्पादक वन क्षेत्रको जग्गा कवुलियत गरी करारमा उपलब्ध गराउन आबश्यक समन्वय गरिनेछ ।

२४. मासु उत्पादन र निर्यातमा देखिएका समस्याको समाधानका उपाय पत्ता लगाई छिमेकी मुलुक र अन्तराष्ट्रिय बजार पहुचका लागि आवश्यक नीतिगत व्यवस्था मिलाईनेछ । मासु, चीज, ऊन, छाला छुर्पी जस्ता उच्च मूल्यका निर्यातमुलक पशुपन्छीजन्य पदार्थ पहिचान गरी मूल्य श्रृंखलामा आधारित उद्योग प्रवर्द्धन गरिनेछ ।

२५. पशुपन्छीपालक साना कृषक, कमलरी, मुक्त कमैया, हलिया तथा भूमिहिन विपन्न किसानलाई पशुपन्छीपालन तथा पशुपक्षीजन्य व्यवसायमा प्रेरित गरी आत्मनिर्भर हुने कार्यक्रम सञ्चालन गरिनेछ । त्यस्ता साना किसान तथा उद्यमीलाई पशु सेवा केन्द्र र जिल्ला पशु सेवा कार्यालयहरुबाट एकद्धार प्रणाली मार्फत सुलभ ऋण तथा पशु बीमाको व्यवस्था गर्ने नीतिगत व्यवस्था गरिनेछ ।

२६. युवाको वढ्दो विदेश पलायन रोक्न तथा विदेशबाट फर्किएका र बेरोजगार युवालाई पशुपन्छीपालनमा आकर्षित गर्ने गरी युवा लक्षित कार्यक्रमलाई थप प्राथमिकता दिई प्रभावकारी रुपमा कार्यान्वयन गरिने छ ।

२७. कृषिमा बढ्दो महिला सहभागिता र महिला किसान सशक्तिकरणलाई केन्द्रित गर्दै साना तथा व्यवसायिक महिलामुखी कार्यक्रम सञ्चालनमा ल्याईनेछ ।

२८. प्रत्येक गाविसमा एक जना पशु सेवा प्राविधिक रहने गरी चालु आ.व. मा १५०० पशु सेवा प्राविधिकहरुको व्यवस्था गरी क्रमशः सबै गाविसमा पशु सेवा प्राविधिकको विस्तार गरिनेछ । साथै पशु सेवा केन्द्रहरुको सवलीकरण गर्दै "क" र "ख" समूहका सबै पशु सेवा केन्द्रहरुमा निश्चित मापदण्डका आधारमा आगामी आ.व. देखि कार्यक्रम बजेटको व्यवस्था गरिनेछ ।

२९. अनुसन्धान, प्रविधि विकास, वातावरण र जैविक विविधता संरक्षण, तथा जलबायु परिवर्तन जस्ता साझा राष्ट्रिय एवम् अन्तरराष्ट्रिय महत्वका विषयमा सम्बन्धित सरोकारवाला मन्त्रालय, विभाग, निकाय र अन्तराष्ट्रिय संघ, संस्थाहरुसँगको समन्वयमा नीतिगत,

संस्थागत र कार्यान्वयन तहमा साझा अवधारणा बनाई सहकार्य गरिनेछ ।

३०. पशुपन्छी विकास मन्त्रालय अन्तर्गत केन्द्र देखि गाउँ तहसम्मका निकायहरुबाट प्रवाह गरिने सेवालाई प्रभावकारी, पारदर्शी र जबाफदेही बनाई सुशासनको प्रत्याभुति प्रदान गरिनेछ । यसका लागि मापदण्ड बनाई सरुवा गर्ने, सबै कर्मचारीहरुको जिम्मेवारी तोक्ने, Right man in right Place को अवधारणा अनुरुप कर्मचारी व्यवस्थापन गरिनेछ । पशुपन्छी विकास मन्त्रालय अन्तरगतका निकायहरुको सङ्गठन तथा ब्यवस्थापन सर्वेक्षण गरी संगठन विस्तार गरिनेछ । सहभागीतात्मक कार्य सम्पादन मुल्याकनको शुरुवात गर्दै कार्य सम्पादन करार गर्दै कार्य सम्पादनका आधारमा कर्मचारीहरुलाई दण्ड र पुरस्कारको व्यवस्था गरिनेछ ।

३१. सरकारी र निजी क्षेत्रमा कार्यरत पशु सेवाकर्मीहरुलाई समयानुकुल प्रशिक्षित गर्दै निजहरुको क्षमता अभिबृद्धि गरी पशु सेवालाई स्थानीय तहसम्म प्रभावकारी रुपमा सञ्चालन गर्ने व्यवस्था मिलाईनेछ । पशुपन्छी विकास मन्त्रालय र मातहतका निकायमा कार्यरत कर्मचारीहरुको दक्षता अभिबृद्धि गर्न निश्चित मापदण्डका आधारमा स्वदेश तथा बिदेशमा आवश्यक तालिम तथा अबलोकन र अध्ययनको अवसर प्रदान गरिनेछ ।

३२. कृषि विकास मन्त्रालयसँग समन्वय गरी किसानलाई वर्गीकरण गर्दै किसानलाई परिचयपत्र उपलब्ध गराईनेछ । साना किसानलाई परिचय पत्रका आधारमा सहकारी वा समूह समितिमा आबद्ध गरी पशु जन्य उत्पादन, प्रशोधन र बजारीकरणका लागि सेवा र सुविधा प्रदान गरिनेछ ।

३३. मुलुकको विविध भौगोलिक तथा पारिस्थितीकीय प्रणाली र आर्थिक सामाजिक विकासको गति हेरी सम्भाव्यता र जनचाहना बमोजिम "पशुपन्छी विशेष उत्पादन क्षेत्र" तोकी त्यस्ता क्षेत्रमा आवश्यक पूर्वाधारको विकास गरी उन्नत नश्ल, पशु आहारा, पशु सेवा, पशु स्वास्थ्य, शुलभ ऋृण, बिमा सहितको प्राबिधिक सेवा प्रदान गरिनेछ ।

३४. पशुपन्छी क्षेत्रको दिगो विकासका लागि नेपाल सरकारलाई नीतिगत र प्राविधिक क्षेत्रमा सुझाव दिनको लागि आबश्यकता अनुसार सरकारी, निजी क्षेत्र, विश्वविद्यालय, अनुसन्धान कर्ता एवम् राष्ट्रिय

र अन्तराष्ट्रिय क्षेत्रका ख्याति प्राप्त बैज्ञानिक र कृषक, व्यवसायी सम्मिलित सल्लाहकार समूहहरु गठन गरिनेछ ।

३५. नेपालका रैथाने घरपालुवा पशुपन्छी तथा तिनका जंगली जातको आनुबंशिक श्रोत संरक्षण कार्यलाई उच्च प्राथमिकता दिदै पशु आनुबंशिक श्रोत संरक्षण सम्बर्द्धन तथा उपयोग सम्बन्धि १० वर्षे कार्य योजना तयार गरी लागू गरिनेछ ।साथै गौशाला वा बेवारिसे अवस्थामा रहेका पशुको स्याहार तथा व्यवस्थापनमा संलग्न संघ, संस्थाहरुलाई स्थानीय निकायको समन्वयमा त्यस्ता जनावरहरुलाई उत्पादनमुखी बनाउनका लागि प्रोत्साहन गरिनेछ ।

३६. दर्ता नभई सञ्चालनमा रहेका पशुपन्छी औषधि पसलहरुलाई निश्चत समयावधि तोकी दर्ता गराई कानुनको दायरामा ल्याई पशु औषधिको गुणस्तर नियमन तथा बिक्रि वितरणलाई व्यबस्थित गरिनेछ ।

३७. पशुपन्छीबाट मानवमा सर्न सक्ने रोगहरु (Zoonotic disease) को रोकथाम तथा नियन्त्रणलाई प्रभावकारी बनाउन व्यापक जनचेतना अभिबृद्धिका साथै एक स्वास्थ्य अवधारणा अनुसार जनस्वास्थ्य संरक्षणमा सहयोग पुयाईनेछ ।

३८. पशुपन्छी सम्बन्धि महत्वपूर्ण सुचना र तथ्यांक (पशुपन्छी फार्म, पशुपन्छी संख्या गणना, पशुपालन व्यवसायी, उद्यमी, दाना उद्योगी आदी) संकलन र विश्लेषण गरी अध्यावधिक तुल्याइनेछ । त्यस्तो सुचनामा सरोकारवालाहरुको सहज पहुँच पुग्ने गरी सार्वजनिकीकरण गरिनेछ ।

३९. पशुपन्छी विकासका लागि आबश्यक पर्ने प्रविधि विकास, प्रविधि हस्तान्तरण र प्रयोगलाई प्राथमिकता दिई आबश्यक अध्ययन अनुसन्धान कार्यमा राष्ट्रिय तथा अन्तराष्ट्रिय अनुसन्धान निकायहरुसँगको सहकार्यलाई विस्तार गरिनेछ ।

४०. नेपाल सरकारबाट निःशुल्क उपलब्ध गराउन सकिने पशु औषधिको विवरण सहितको सुची सार्वजनिक गरिनेछ ।

६. बाली तथा पशुपन्छी बीमा

बीमा ऐन, २०४९ को दफा ८ (घ२) ले दिएको अधिकार प्रयोग गरी बीमा समितिले कृषि विकास मन्त्रालयको सहयोग र समन्वयमा बाली तथा पशुपन्छी बीमा निर्देशन, २०६९ जारी गरेको छ । यो निर्देशन वि.स.२०६९ साल माघ १ गतेदेखि लागू भएको छ । निर्देशन जारी भएसँगै समितिले धान बाली, तरकारी खेती, फलफूल खेती, आलु खेती, पशुधन, पंक्षी र माछा बीमालेखको ढाँचा तथा अन्य व्यवस्था तोकिसकेको छ । बीमा शुल्कको पचास प्रतिशत रकम नेपाल सरकारले व्यहोर्ने व्यवस्था भइ सकेको छ । ईच्छुक बीमा कम्पनी (बीमक)हरुले निर्देशनको अधिनमा रही बीमा समितिवाट स्वीकृति लिएर बाली तथा पशुपन्छी सम्बन्धि बीमाको सेवा संचालन गर्न सक्नेछन । बीमकले बाली तथा पशुपन्छी बीमाको लागी प्रचलित कानून बमोजिमको पशुपन्छी व्यक्ति, संगठित संस्था, समूह आदिलाई बीमा अभिकर्ताको रुपमा कार्य गराउन सकनेछ । बाली सम्बन्धि कार्य गर्ने बीमा अभिकर्तालाई काममा लगाउनु पूर्व बीमा कम्पनी (बीमक) ले बाली पशुपन्छी तथा बीमा सञ्चालन, व्यवस्थापन, वितरण तथा दावी भुक्तानी प्रकृया सम्बन्धमा आधारभुत तालिम दिनु पर्नेछ । कृषक (बीमित) हरुले अभिकर्ताको सहयोगमा माथि उल्लेखित बाली, पशुपन्छी तथा माछापालन बीमालेखमा तोकिएको सर्त बमोजिम निर्धारित प्रस्ताव फारम भरी आफ्नो व्यवसायको बीमा गराउन सकनेछन । बीमा अभिकर्ताले बीमा गराए बापत कमिशन पाउने व्यवस्था गरिएको छ । बीमा गर्दा प्रस्ताव फारमको साथ सम्बन्धित प्राविधिकको प्रमाणपत्र समेत पेश गर्नु पर्दछ । प्राविधिक व्यक्ति भन्नाले बाली बीमाको हकमा कृषि सेवा केन्द्र वा मान्यता प्राप्त शिक्षण संस्थावाट कृषि विषयमा आधारभूत ज्ञान हासिल गरी सम्बन्धित निकायवाट सो सम्बन्धमा कार्य गर्ने इजाजत प्राप्त व्यक्ति र पशुपन्छी बीमाको हकमा पशु सेवा केन्द्र, उपकेन्द्रका प्राविधिक वा भेटेरीनरी जे.टि., जे.टि.ए. वा ग्रामीण पशुपन्छी स्वास्थ्य कार्यकर्ता वा मान्यता प्राप्त शिक्षण संस्थावाट पशुपन्छी चिकित्सा/पशुपन्छी विज्ञान विषयमा ज्ञान हासिल गरी सम्बन्धित निकायवाट सो सम्बन्धमा कार्य गर्ने इजाजत प्राप्त व्यक्ति भनी परिभाषित गरिएको छ । बाली तथा पशुपन्छी बीमा निर्देशन, २०६९ र विभिन्न बाली, पशुपन्छी तथा माछा सम्बन्धि बीमालेखमा उल्लेख भएका केही मुख्य अंशहरु तपसिलमा दिइएको छ ।

बाली तथा पशुपन्छी बीमाको शुल्क कमिशन सम्बन्धि व्यवस्था

क्र.स	बाली तथा पशुपन्छी बीमाको किसिम		बीमा शुल्क	कमिशन
१	बाली बीमा		बीमाङ्क ५ प्रतिशत (प्रति बाली)	बीमा शुल्कको १५ प्रतिशत
२	पशु बीमा		बीमाङ्क ५ प्रतिशत (प्रति बर्ष)	बीमा शुल्कको १५ प्रतिशत
३	पंक्षी बीमा	व्यवसायिक	बीमाङ्क ६ प्रतिशत प्रति समूह (व्याच)	बीमा शुल्कको १५ प्रतिशत
		घरपालुवा	बीमाङ्क ५ प्रतिशत प्रति समूह (व्याच)	

सदस्य संस्था मार्फत बीमा भएमा कूल बीमा शुल्कमा १५ प्रतिशत छुटको व्यवस्था छ ।

माछाको बीमाशुल्क

- एक वर्ष वा सो भन्दा कम अवधिको लागि पालिने माछाको बीमाशुल्क बीमाङ्क रकमको दुइ(२) प्रतिशत हुनेछ । तर विशेष सघन प्रविधि अनुसार माछा पालन गरिएको अवस्थामा बीमाशुल्कमा दश (१०) प्रतिशत छुट दिइनेछ ।
- माछाको बीमा अवधि न्यूनतम तीन (३) महिनाको हुनेछ । पोखरी/रेसवेमा भुरा राखेको पन्ध्र (१५) दिन भित्र बीमा गरी सक्नुपर्नेछ ।
- बीमितले माछा पालनको लागि तयार गरिएको पोखरी/रेसवेको बीमा गर्न चाहेमा त्यस्तो पोखरी/रेसवेको बीमाङ्क रकमको एक (१) प्रतिशत बीमाशुल्क भुक्तानी गरी सम्पुष्टि द्वारा थप सुरक्षण लिन सकिनेछ ।

सुरक्षण हुने बालीको क्षेत्रफल र लागत

बालीको लागतः- बालीको बीमा गर्दा बाली लगाउँदादेखि बाली पाक्दासम्म लाग्ने लागत मूल्य कृषि विकास मन्त्रालय मार्फत उपलब्ध गराएको आधारभूत लागत विवरण बमोजिम हुनेछ ।

क) गाईभैसी

गाई	उन्नत	स्थानीय
बाच्छी (१ वर्षसम्म)	रु.३०,०००।००	रु.१०,०००।००
बाच्छी (१ वर्षदेखि माथिको)	रु.७५,०००।००	रु.२५,०००।००
दुधालु	रु.१,५०,०००।००	रु.५०,०००।००

वा सोको वास्तविक मूल्य जून कम हुन्छ सो सम्म

भैसी	उन्नत	स्थानीय
पाडी (१८ महिनासम्मको)	रु.३०,०००।००	रु.१५,०००।००
पाडी (१८ महिना माथिको)	रु.६०,०००।००	रु.३०,०००।००
दुधालु	रु.१,२५,०००।००	रु.७०,०००।००

वा सोको वास्तविक मूल्य जून कम हुन्छ सो सम्म

ख) प्रजननको लागि पालिएको प्रति राँगो तथा साँढेको बढीमा रु.७०,०००।- (सत्तरी हजार) वा सोको वास्तविक मूल्य जून कम हुन्छ सो सम्म ।

ग) ढुवानी वा जोत्नको लागि प्रति गोरु वा राँगोको रु.४०,०००।- (चालिस हजार) वा सोको वास्तविक मूल्य जून कम हुन्छ सो सम्म ।

घ) नाक/चौरी

बाच्छी	रु.१२,०००।००
कोरेली	रु.२५,०००।००
दुधालु	रु.५०,०००।००
वयस्क याक	रु.८०,०००।००

वा सोको वास्तविक मूल्य जून कम हुन्छ सो सम्म

ङ) मासुको लागि पालिएका भेडा बाख्रा तथा वंगुरको आदिका पाठाहरुको उमेर अनुसार स्थानीय बजार मूल्य वा बढीमा रु.८,०००।- (आठ हजार) हुनेछ ।

च) पाठा पाठी उत्पादनका लागि पालिने माउको मूल्य बढीमा देहाय बमोजिम हुनेछ ।

- बाख्रा र भेडा रु.१०,०००।-
- बंगुर रु.१०,०००।-

छ) मासु, चल्ला तथा अण्डाको लागी पालिने हाँस वा कुखुराको मूल्य देहाय बमोजिम हुनेछ ।

ब्रोइलर (आठ हप्ताको) (मासु उत्पादन गर्ने)	रु.४००।००
लेयर्स (अण्डा पार्ने)	रु.७००।००
हयाचरी (चल्ला पार्ने)	रु.१२००।००
हाँस (अण्डा पार्ने)	रु.७००।००
हांस (मासु उत्पादन गर्ने)	रु.६००।००

उमेर : पशुधनको बीमायोग्य उमेर (न्यूनतम र अधिकतम) देहाय बमोजिम हुनेछ ।

- स्थानीय तथा उन्नत जातको गाई २ वर्ष (अथवा पहिलो वेत भएको) देखि १० वर्षसम्म
- भैसी ३ वर्ष (अथवा पहिलो वेत भएको) देखि १२ वर्षसम्म
- स्थानीय तथा उन्नत नश्लको बाच्छी-कोरेली वा पाडीको ६ महिनादेखि २ वर्षसम्म
- प्रजननको लागि उन्नत नश्लको साँढे वा राँगोको ३ वर्षदेखि ७ वर्षसम्म
- ढुवानी वा जोत्नको लागी गोरु वा राँगा ३ वर्षदेखि १२ वर्षसम्म
- भेडा, बाखा र बंगुर ३ महिनादेखि बिक्रीका लागि तयार हुन्जेलसम्म ।

माछा पालनको लागि न्यनतम २०० वर्ग मिटरको पोखरी र कम्तिमा तीन (३) फिट पानीको गहिराई भएको पोखरी हुनु पर्दछ । तर ट्राउट माछाको हकमा प्राविधिकको सिफारिस अनुसारको संरचना भएको हुनु पर्नेछ ।

बाली तथा पशुपन्छीको बीमाङ्कको हकमा प्रत्येक वर्ष तथ्याङ्क हेरी आवश्यक पुनरावलोकन गर्न सकिनेछ तथा निर्देशनमा समावेश नभएका बाली, पशुपन्छी तथा अन्यको बीमाङ्कको हकमा सम्बन्धित मन्त्रालय मार्फत उपलब्ध भएको तथ्यांकलाई आधार मानी निर्धारण गर्न सकिनेछ ।

- पशुपन्छीको मूल्य, जात र पालिने क्षेत्र अनुसार फरक फरक हुन सकनेछ ।
- पशुपन्छीको मूल्याकंन गर्दा प्रस्तावित पशुपन्छीको उमेर, स्वास्थ्य स्थिति र उत्पादकत्वको आधारमा गर्नु पर्नेछ ।
- तर यसरी निर्धारण गरिने मूल्य स्थानीय बजारमा चलेको मूल्य भन्दा बढी हुने छैन ।
- बीमा गरिएको बाली तथा पशुपन्छीको बीमा अवधिभित्र क्षति भएमा क्षतिको मूल्याकंन सम्वन्धित विशेषज्ञ/प्राविधिकवाट गराउनु पर्नेछ ।

बीमालेखले रक्षावरण गर्ने जोखिमहरु

देहायका कुनै कारणवाट धानवाली, तरकारी, फलफूल, आलु, पक्षी र माछा बीमा अवधिभित्र हानी नोक्सानी भएमा बीमकले बीमाङ्क रकमको ९० प्रतिशत रकम बीमितलाई भुक्तानी गर्नेछ :

(धानबाली, तरकारी, फलफूल, आलु, पंक्षीको हकमा)

(क) आगलागी, चट्याङ्ग

(ख) भूकम्प

(ग) बाढी/डुवान/खडेरी

(घ) पहिरो/भूस्खलन

(ङ) आँधिवेहरी/असिना, हिऊ वा तुसारो

(च) आकस्मिक/दुर्घटनाजन्य बाह्रय कारणहरु

(छ) किरा तथा रोगवाट हुने हानि नोक्सानी (माछाको हकमा तलका थप बुँदा समेत)

(ज) अक्सिजनको कमि, एमोनियावाट हुने नोक्सानी,

(झ) विषालु पदार्थबाट मरेमा ।

पशुधनको हकमा : बीमाको अवधिभित्र पशुधनको विवरण तालिकामा उल्लेख भए बमोजिमका पशुधनहरुको क्षति/हानि नोक्सनी भएमा देहाय बमोजिमको क्षतिपूर्ति रकम बीमकले सम्बन्धित पक्षलाई भुक्तानी गर्नेछ ।

क) मृत्यु भएका बीमाङ्क रकमको ९० प्रतिशत

ख) पूर्ण स्थायी रुपमा अशक्त भएमा बीमाङ्क रकमको ५० प्रतिशत

दाबी सम्बन्धि प्रकृया

बीमालेखले रक्षावरण गरेको जोखिमहरुका कारणवाट बीमित माछा र पंक्षीको हानी नोक्सानी भएमा सात (७) दिनभित्र र धान, तरकारी, फलफूल, आलु र पशुधनको हकमा १५ दिनभित्र वा सो अवधिभित्र सम्भव नभएमा सोको कारण सहित सम्भव हुनसाथ बैक/सदस्य संस्था मार्फत देहायका कागजातहरु बीमक समक्ष पेश गर्नु पर्नेछ ।

क) सक्कल बीमालेख

ख) पूर्ण रुपले भरिएको दावी फारम

ग) सम्बन्धित प्राविधिकको प्रतिवेदन (पशु र पंक्षीको हकमा मृत्यु प्रमाण-पत्र)

घ) न.पा./गा.वि.स./वडाको सर्जमिन मुचुल्का वा माछा, पशुधन र पंक्षीको हकमा कम्तिमा सबभन्दा नजिकको दुई (२) जना छिमेकीको सर्जमिन मुचुल्का

७. पशुपन्छी बजार प्रवर्द्धन तथा कार्यक्रम बारे संक्षिप्त परिचय

बजार संजालको विकास, व्यवस्थित बजारिकरण तथा उत्पादित बस्तुको बजार सम्मको पहुँच स्थापित नभै निर्वाहमूखी पशुपालन क्षेत्रको व्यवसायिक रूपान्तरण प्रायः असम्भव देखिन्छ । व्यवस्थित बजारिकरणको अभावमा उत्पादन र वितरण प्रणाली मात्र प्रभावित हुने नभै खाद्य तथा पोषण सुरक्षण, आयात प्रतिस्थापन र निर्यात प्रवर्द्धनमा समेत नकारात्मक असर पर्नजाने र अन्ततोगत्वा समग्र पशुपालन व्यवसायनै संकटग्रस्त हुन सक्दछ । तथापी सरकारी निकायहरूबाट विगतमा संचालित पशु विकास कार्यक्रमहरू प्रायः उत्पादन अभिबृद्धी गर्नेतर्फ परिलक्षित रहने गरेकाले पशुपन्छी बजार पूर्वाधारहरूको विकास र व्यवस्थित बजारिकरणले अपेक्षित गति लिन सकेको पाईंदैन । यसर्थः पशुपन्छी बजारीकरणको आवश्यकता र महत्वलाई आत्मसात गरी पशुपन्छी बजार प्रवर्द्धनात्मक कार्यक्रमहरू घनिभूत, प्रभावकारी एवं परिणाममूखी ढंगले संचालन गर्नका लागी आ.ब. २०५७ र ०५८ देखि पशु सेवा विभाग मातहत पशुपन्छी बजार प्रवर्द्धन निर्देशनालयको स्थापना गरियो ।

खासगरी पशु तथा पशुजन्य पदार्थको उत्पादन पश्चात उपभोगको अवस्थासम्मका विविध गतिविधीहरू जस्तैः संकलन, भण्डारण, ढुवानी, प्रशोधन, प्याकेजिङ्ग जस्ता मूल्यश्रृखलामा आधारित विविध कार्यहरू एवं गुणस्तर कायम गर्न सघाउ पुग्ने किसिमका गतिबिधिहरूमा यस निर्देशनालयले कृषक, उद्यमी, व्यवसायी, संस्था, फर्म, कम्पनी, सहकारी, व्यवसायिक संघसंगठन र स्थानिय निकायहरू संगको साझेदारी र सहकार्यमा कार्यक्रम संचालन गर्ने गर्दछ । यसका अतिरिक्त विद्यमान ऐन, कानूनहरूको प्रभावकारी कार्यान्वयनका लागी आवश्यक पृष्ठभूमि तयार गर्ने तथा निजीक्षेत्रका उद्यमी, व्यवसायीहरूको पशु सेवा विभाग संगको सम्पर्क बिन्दुका रूपमा समेत यस निर्देशनालयले कार्य गर्ने गर्दछ ।

दिर्घकालिन सोंच

पशुपन्छी बजार प्रवर्द्धनको माध्यमबाट पशुपालन क्षेत्रको व्यवसायिक रूपान्तरण गरी स्वरोजगार श्रृजना, गरिबि न्यूनिकरण, पोषण सुरक्षण र आयात प्रतिस्थापन सुनिश्चित गर्दै दिगो विकासमा टेवा पुऱ्याउने ।

लक्ष

स्वरोजगार श्रृजना, गरिबी न्यूनिकरण, पोषण सुरक्षण र दिगो विकास ।

उद्देश्य

पशुपालन क्षेत्रको औद्योगिक एवं व्यवसायिक रूपान्तरणको माध्यमबाट पशु तथा पशुजन्य पदार्थको आयात प्रतिस्थापन र निर्यात प्रवर्द्धनमा योगदान गर्ने मूल उद्देश्यका अतिरिक्त निम्नलिखित सहायक उद्देश्यहरू हासिल गर्नेतर्फ निर्देशनालय कृयाशिल रहेकोछ ।

बजार संजालको विस्तारबाट ग्रामिण भेगका पशुजन्य उत्पादनहरूलाई बजार सम्मको पहुँच प्रदान गर्ने ।

पशुपालन क्षेत्रको आधुनिकिकरण एवं व्यवसायिकरण गरी खाद्य तथा पोषण सुरक्षण, स्वरोजगार श्रृजना, गरिबि न्यूनिकरण तथा व्यापार सन्तुलन हासिल गर्न पशुपालन क्षेत्रको योगदान अभिबृद्धि गर्ने ।

पशुजन्य उत्पादनमा आधारित उद्योग, व्यवसाय एवं बजारको प्रवर्द्धन गरी पशुपालन क्षेत्रको औद्योगिक रूपान्तरण हासिल गर्न सहयोग पुऱ्याउने ।

स्वच्छ, स्वस्थ एवं गुणस्तरिय पशुपन्छी तथा पशुपन्छीजन्य पदार्थको उत्पादन, प्रशोधन, भण्डारण, बिक्रि वितरण र उपभोग प्रवर्द्धनार्थ सचेतना अभिबिद्धि गर्ने ।

पशुपन्छी तथा पशुपन्छीजन्य पदार्थको आयात प्रतिस्थापन र निर्यात प्रवर्द्धनमा टेवा पुऱ्याउने ।

८. प्लाष्टिक पोखरी निर्माण

परिचय

सिंचाईको सुविधा नपुगेको क्षेत्रहरुमा कम लागतमा बर्षातको पानी संकलन र जमिनमा बगेको भल पानीका साथै घर र गोठरगुहालीमा परेको आकाशे पानीलाई संकलन गरी कृषकहरुलाई सिंचाई सुविधा उपलब्ध गराउन अनुदान सहयोग दिई कृषक वर्गमा राहत पुऱ्याउन प्लाष्टिक पोखरी निर्माण कार्य गराउन कृषि विभागले प्लाष्टिक पोखरी निर्माण कार्यविधि तथा नर्मस् २०७० कार्यन्वयमा ल्याईएको छ । प्रति प्लाष्टिक पोखरी २ देखि ३ रोपनी वा सो भन्दा बढी जमीनमा सिंचाई हुने गरी नेपाल सरकारको तर्फबाट प्लाष्टिक सिट र अन्य आवश्यक सामाग्री खरिदको लागि अनुदान सहयोग र उपभोत्ताको तर्फबाट पोखरी निर्माणको लागि खाडल खन्ने लगायत अन्य कामको लागि आवश्यक खर्च उपलब्ध गराई निर्माण गर्न सकिनेछ ।

छनौट प्रक्रिया

- प्राविधिकको डिजाईन ईष्टिमेटको आधारमा बढी क्षमताको पोखरी निर्माण गर्न पनि सकिने छ ।
- छनौट भएका आयोजनालाई जिल्ला कृषि विकास कार्यालयले प्लाष्टिक सिट, गटर, पाइप तथा अन्य आवश्यक निर्माण सामाग्रीहरु अनुदान स्वरुप उपलब्ध गराइने छ ।
- इरिगेसन इन्जिनियरिङ्ग तालिम प्राप्त प्रा.स./ना.प्रा.स.ले स्थलगत सर्वेक्षण गरी लागत इष्टिमेट तयार गरी स्वीकृतिको लागि जिल्ला कृषि विकास कार्यलयमा पेश गर्नु पर्नेछ ।
- प्लाष्टिक पोखरी सम्बन्धि अनुदान दिने अधिकार जि.कृ.वि.का.को रहनेछ ।

प्राविधिक पक्षहरु

- माटोको किसिम अनुसार प्लाष्टिक पोखरीको आकार निर्धारण गरिन्छ ।
- खाडलमा प्लाष्टिक बिछ्याउनु अघि माटोलाई हिल्याई १५ सेन्टीमिटर जति ढुङ्गा रहित लेसिलो माटोले लेपन गर्नु पर्छ ।

- पोखरीमा चाहिने प्लाष्टिकको माटोलाई २०० देखि २५० जी.एस.एम =(Gram per square meter) को सिलपोलिन प्लाष्टिक हुनु पर्नेछ ।
- प्लाष्टिकको रङ्ग निलो हुनु पर्नेछ ।
- पोखरीको माथिल्लो सतहको लम्बाई र चौडाईभन्दा पिंधको लम्बाई र चौडाई लगभग आधा मिटर कम हुनु पर्दछ ।
- पोखरीमा पानी भरिएपछि व्यबस्थित निकास दिनका लागि डिलको कुनै स्थानमा १५ सन्टीमिटर नाली बनाउनु पर्छ ।

आर्थिक पक्षहरु

- उपभोक्ताले आफ्नै पहलमा रकम नगद वा श्रमदान वा जिन्सी वा तिनै थरीको सहयोगमा इन्जिनियरिङ्ग तालिम प्राप्त प्रा.स./ना.प्रा.स.वा लागत ईष्टिमेट गराई खाडल खन्नु पर्नेछ ।
- जिल्ला कृषि विकास कार्यलयबाट कृषक समूह/कृषि सहकारी संस्था/उपभोत्ता समितिलाई अनुदान सहयोग नगद वा सो बराबरको सामाग्रीहरु-प्लाष्टिक सिट, गटर, पाइप तथा अन्य आवश्यक निर्माण सामाग्रीहरु) उपलब्ध गराउनेछ ।

५. पशु नश्ल

५.१ गाईका जातहरु

क. नेपालमा पाईने स्थानीय गाईका जातहरु

१. अछामी गाई :- यस गाईको उत्पति अछाम जिल्लामा भएको भएता पनि वझाङ्ग, बाजुरा र डोटीमा समेत पाईन्छ । संसारको सबैभन्दा सानो मानिएको यस गाईलाई नौमुट्ठे गाई पनि भनिन्छ । यसको रंग कालो देखि सेतो, खैरो, खरानी, टाटेपाटे आदि हुन्छ । यसको उचाई १ मिटर भन्दा कम ,शारिरीक तौल १२० देखि १५० के.जी. सम्म भएको, दानापानी कम खाने र रोग कम लाग्ने हुन्छ । यो करिव ४ बर्षको उमेरमा बयस्क भई ५ बर्षको उमेरमा पहिलो वेत व्याउछ । २२५ दिनको दुहुनो अवधिमा दैनिक औसत दूध उत्पादन १ देखि ४ लिटर दिएको पाईन्छ । दुई बेतको अन्तर औसत १२ देखि २४ महिना हुन्छ । यसको संख्या घटदै गईरहेकोले संरक्षण गर्न आवश्यक छ ।

२. लुलु गाई :-यस गाईको उत्पति स्थान मुस्ताङ्ग भएता पनि डोल्पा र मनाङ्गमा समेत पाइन्छ । जुरो नभएको, उच्च हिमाली भेगका सुख्खा चिसोमा पनि हुर्कन सक्ने, होचो कद, लामो पुच्छर, छोटा खुट्टा, बाक्ला रौं हुन्छ । यसको रंग कालो देखि सेतो सम्म बिभिन्न हुन्छ । बयस्क भालेको शारिरीक तौल १५० देखि २२५ के.जी सम्म हुन्छ भने माउँको १२० देखि १६० के.जी. हुन्छ । यो करिव ३.५ बर्षको उमेरमा बयस्क भई ४.५ बर्षको उमेरमा पहिलो वेत व्याउछ । यसले १६५ दिनको दुहुनो अवधिमा दैनिक औसत दुध उत्पादन १.६ लिटर दिन्छ ।

दुई वेतको अन्तर औसत १२ देखि २४ महिना हुन्छ । यसको संख्या घटदै गईरहेकोले संरक्षण गर्न आवश्यक छ ।

३. खैला गाई :- यसको उत्पत्ति सुदूर पश्चिमान्चल क्षेत्रको पहाडी जिल्ला खासगरी बैतडी, डडेल्धुरा, डोटी भएको पाईन्छ । यो कम उत्पादन क्षमता भएको, सामान्य व्यवस्थापनमा पनि उत्पादन गर्न सक्ने, रिसालु स्वभाव, सिङ सिधा र माथितिर फर्केको, शरिर बलियो भएकोले मालसमान बोक्न र खेत जोत्नको लागि उपयुक्त जात हो । अन्य स्थानिय जातका गाईहरु भन्दा ठुलो शरिर हुन्छ । यो ३.५ बर्षको उमेरमा बयस्क भई ४. ५बर्षको उमेरमा पहिलो वेत व्याउछ ।यसको गर्भधारण अवधि २८८ दिनको हुन्छ । यसले ३०५ दिनको दुहुनो अवधिमा दैनिक औसत दूध उत्पादन २.५ लिटर दिन्छ । दुई वेतको अन्तर औसत १८ महिना हुन्छ ।

४.पहाडी गाई :-यो गाई मध्य पहाडको लागि उपयुक्त, प्राय कालो रंग, दूध उत्पादन क्षमता कम भएको, बिकट हावापानीमा हुर्कन सक्ने सानो कदको गाई हो ।यो ४ बर्षको उमेरमा बयस्क भई ५बर्षको उमेरमा पहिलो वेत व्याउछ । गर्भधारण अवधि २७५ दिनको हुन्छ । दुई वेतको अन्तर औसत १६ देखि १७ महिना र २४० दिनको दुहुनो अवधिमा औषत दैनिक दूध उत्पादन १.१ के.जी. हुन्छ । यो पहाडी क्षेत्रको सबै तिर पाईन्छ ।

५.तराई गाई :-तराईको समथर भू भागको लागि उपयुक्त, प्राय सेतो रंग, दूध उत्पादन क्षमता कम भएको, मध्यम कदको, कान सिधा, बलियो र गर्मी हावापानीको लागि उपयुक्त गाई हो । यो

३.५ बर्षको उमेरमा बयस्क भई ४.५ बर्षको उमेरमा पहिलो वेत व्याउछ । यसको औसत शारीरिक तौल २१० के.जी.सम्म हुन्छ । यसको दुई वेतको अन्तर औसत १६ देखि १७ महिना र गर्भधारण अवधि २९६ दिनको हुन्छ । यसले २४६ दिनको दुहुनो अवधिमा औषत दैनिक दूध उत्पादन २.१ के.जी. हुन्छ ।

६. सिरी गाई :-पूर्वी पहाडको ,खासगरी ईलाम जिल्लाको उत्पादनशील गाई तर हाल लोप भई सकेको छ । पहाडको लागि उपयुक्त, कालो देखि सेतो रंग, दूध उत्पादन क्षमता राम्रो भएको, चौडा र च्याप्टो निधार, कान सानो र अगाडि निस्केको,थोरै माथी फर्केको तिखो सिङ हुन्छ । यो ३.५ बर्षको उमेरमा बयस्क भई ४.५बर्षको उमेरमा पहिलो वेत व्याउछ । गर्भधारण अवधि २९५ दिनको हुन्छ । यसको दुई वेतको अन्तर औसत १७ महिना र यसले २६८ दिनको दुहुनो अवधिमा औषत दैनिक दूध उत्पादन ४.५ के.जी. हुन्छ ।

७. याक :-यो समुद्र सतहबाट ३००० देखि ४५०० मिटर उचाई सम्म सजिलै हुर्कन सक्दछ । यसको भालेलाई याक र पोथिलाई नाक भनेर चिनिन्छ । यसको दूध उत्पादन क्षमता कम भएपनि चिल्लो पदार्थ ६.६ % सम्म हुन्छ । यसको काध सिधा, रौ लामा, सिङ्ग तिखो, लामो र बलियो, अत्यधिक चिसो सहन सक्ने क्षमता भएको, यो करिव ३ बर्षको उमेरमा बयस्क भई ४ बर्षको उमेरमा पहिलो वेत व्याउछ । गर्भधारण अवधि २५२ देखि २५५ दिनको हुन्छ । नाकलाई व्याएको दुई महिना सम्म दुहिदैन नवजात बाछाको लागि छोडिन्छ र त्यसपछि मात्र दुहिन्छ । यसले १६७ दिनको दुहुनो अवधिमा औसत दैनिक दूध उत्पादन १.३ के.जी. हुन्छ । वयस्क याकको शारिरीक तौल औषत ३५५के.जी. र नाकको अधिकतम ३२५के.जी. सम्म हुन्छ ।

चौरी गाई :- यो नेपालको उच्च पहाडी क्षेत्रमा ९हजार देखि १५हजार फिट सम्म पालन गरिन्छ । शुद्ध जातको भालेलाई याक र पोथीलाई नाक भनिन्छ भने वर्णशंकरलाई चौरी भनिन्छ । चौरीको भालेलाई झोपा भनिन्छ । यो नपुंसक हुन्छ , भारी बोक्ने र खेत जोत्न प्रयोग गरिन्छ भने पोथीलाई झुमा भनिन्छ यो उत्पादनशील हुन्छ ।यसले दैनिक ४ लिटर सम्म दूध दिन्छ । नाक र स्थानीय जातको बहरको कसवाट जन्मेको डिम्जो चौरी र याक र स्थानीय गाईको कसवाट जन्मेको लाई उराङ्ग चौरी भनिन्छ । डिम्जो चौरी उचाईमा गएर चर्न सक्ने, ठण्डी सहन सक्ने र दूध उत्पादन राम्रो दिन्छ । उराङ्ग चौरी उचाईमा गएर चर्न नसक्ने, ठण्डी सहन नसक्ने र दूध उत्पादन कम हुन्छ । चौरीको दूध, चिज, बटर, घिऊ, दही, छेना, छुर्पी,चमर,छाला प्रयोगमा ल्याईन्छ । चौरी चीज (Yak cheese)पर्यटकहरु निकै रुचाउछन् र बिदेशी मुद्रा आर्जनको राम्रो श्रोत हो ।

ख. नेपालमा पाईने आयातित गाईका जातहरु :

१. जर्सि गाई :- यसको उत्पति बेलायतको जर्सि टापुमा भएको हो । यो करिव त्रिभुजाकार, रंग प्रायः रातो, खैरो वा कालो, डडाल्नु सिधा, फांचो र थुन ठुला, टाउको विचमा खोप्रो परे जस्तो, अनुहार छोटो र यसको भाले रिसालु हुन्छ । सांढेको शारिरीक तौल ६७५ कें.जि. र माउको तौल ४५० के.जि. हुन्छ । प्रतिवेत दुध उत्पादन ५००० देखि ६००० के.जी.सम्म हुन्छ । यसको दूधमा औसत चिल्लो पदार्थ ५ प्रतिशत र एस.एन.एफ.९.४२ प्रतिशतसम्म हुन्छ ।

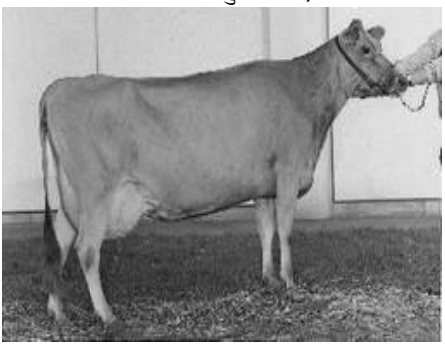

२. होल्स्टीन फ्रिजियन :-यसको उत्पत्ति नेदरल्याण्डको फ्रिजल्याण्डमा भएको हो । यो गाई संसारकै सवभन्दा बढी दुध दिने, सेतो,कालो, टाटेपाटे, ढाड अलि कुप्रेको, लामो र सांधुरो मुख, गाई सान्त स्वभाबको र सांढे हिंस्रक स्वभावको हुन्छ । साढेको शारिरीक तौल १००० के.जी र माउ ६७५ के.जी. सम्म हुन्छ । दुध उत्पादन प्रति वेत ६५०० देखि ९००० लिटरसम्म भएतापनि ११००० लिटर भन्दा बढी दिइएको पाईन्छ । यसको दूधमा औसत चिल्लो पदार्थ ३.४५ प्रतिशत र एस.एन.एफ.८.५६ प्रतिशतसम्म हुन्छ ।

३. ब्राउन स्वीस गाई :- यसको उत्पति स्वीजरल्याण्डमा भएको हो । यो गाई खैरो वा कालो रंगको, सुस्त र सोझो हुन्छ । प्रतिकुल मौसम खप्न सक्ने, डांडाकांडामा पनि पाल्न सकिने, गर्मिमा पनि पाल्न सकिने, शारिरीक तौल सांढेको ९०० के.जी. र माउको ६२५ के.जी. सम्म हुन्छ । औसत दुध उत्पादन प्रतिवेत ५५०० लिटरसम्म पाईन्छ । यसको दूधमा औसत चिल्लो पदार्थ ४ प्रतिशत र एस.एन.एफ.९.०६ प्रतिशतसम्म हुन्छ ।

४. साहिवाल गाई :- यसको उत्पत्ति पाकिस्तानको मन्टगोमेरीमा भएको हो । चाकलो निधार, छोटा खुट्टा, छोटा सिङ पछाडी फर्केका, निकै ठूलो र लगभग एकतर्फ ढल्केको जुरो तथा माल भएको हुन्छ । यसको रंग रातो र हल्का खैरो हुन्छ । यो

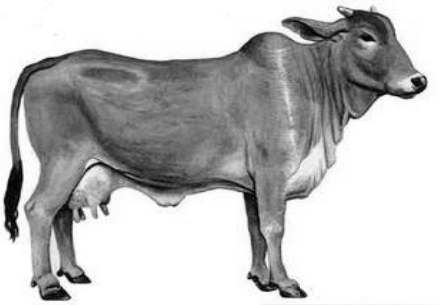

एशियाको राम्रो दुधालु गाई हो । सांढेको तौल ५०० के.जी र माउको तौल ३४० के.जी. हुन्छ । प्रतिबेत दुध उत्पादन १३५० लिटर हुन्छ । यसको दूधमा औसत चिल्लो पदार्थ ५ प्रतिशत र एस.एन.एफ.९.२प्रतिशतसम्म हुन्छ ।

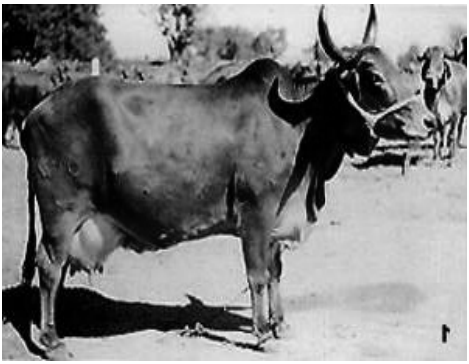

५. रेड सिन्धी :- यसको उत्पति पाकिस्तानको सिन्धु प्रान्तमा भएको हो । यसको रंग रातो कालो, वोधो सिङ्ग भएको धेरै ठुलो जुरो तथा माल भएको, दडिलो शरिरीर निकै शान्त प्रकृतिको, फांचो ठुलो र तल झरेको हुन्छ । सांढेको शारिरीक तौल ४५० के.जी. र माउको ३०० के.जी. सम्मको हुन्छ । औसत दुध उत्पादन प्रतिबेत १५०० देखि २२०० लिटर हुन्छ । यसको दूधमा औसत चिल्लो पदार्थ ४. ५ प्रतिशत र एस.एन.एफ.९.१६प्रतिशतसम्म हुन्छ ।

६. हरियाणा गाई :- यसको उत्पत्ति भारतको हरियाणामा भएको हो । यसको रंग सेतो, लामा लामा खुट्टा, सलक्क परेको जीउ, अत्यन्त बलियो शारिरीक बनावट, कसिलो र अग्लो शरिरर हुन्छ । यसको गोरु जोत्न र गाडा तान्न निकै उपयुक्त हुन्छ । वयस्क गाईको तौल ५५० के.जी. हुन्छ । पहिलो पटक व्याउने उमेर २ देखि ५बर्ष हुन्छ । प्रतिवेत औषत दुध उत्पादन १००० के.जी. हुन्छ । यसको दूधमा औसत चिल्लो पदार्थ ५ प्रतिशत र एस.एन.एफ.९.२ प्रतिशतसम्म हुन्छ । यस गाईलाई द्वि उद्देश्य गाई भनिन्छ ।

५.२ भैसीका जातहरु

(क) नेपालमा पाईने स्थानिय जातका भैंसीहरुः-

(१) लिमे भैंसी :- यसको उत्पत्ति पश्चिमान्चल क्षेत्रको कास्की,स्यांङ्गजा, पर्वत, वाग्लुङ्ग तनहुं र लम्जुङ्गमा भएको हो । यो स्थानीय भैसी मध्ये सवै भन्दा सानो जातको भैंसी हो । यसको सिङ्ग धांटीतिर घुमेको हंसिया आकारको हुन्छ । यसको घाटीमा सेता रौ भई माला जस्तो देखिनु तथा घुडा देखि तलको खुट्टाको भाग सेतो हुन्छ । छालाको रंग सेतो मिसिएको खैरो,आखिभौं पनि सेता हुन्छन । बयस्क भैसीको शारिरीक तौल औषत ३११ के.जी. हुन्छ । सामान्यतया ४ बर्षको उमेरमा बाली जाने र ५बर्षको उमेरमा व्याउछ । दुई बेतको अन्तर २१ महिना रहेको छ । दूध दिने अवधि ३०० दिनमा दैनिक औषत ३ लिटर पाइन्छ । दूधमा चिल्लो पदार्थको मात्रा ६.५ देखि ७.५ प्रतिशतसम्म पाईन्छ । यो भैंसीको संख्या घट्दो कममा रहेकोले संरक्षणको लागि ध्यान पुऱ्याउन आवश्यक छ ।

(२) पार्कोटे भैंसी :- यो जातको भैंसी मध्य पहाड देखि उच्च पहाडमा पाइन्छ । यसको रंग कालो हुन्छ । तर कहिंकही खैरो र हल्का खैरो रंगमा पाइन्छ । अनुहार लाम्चो, टाउको चेप्टो, सिंङ्ग तरवार आकारको र शरीरको पछाडी भागतिर फर्केको हुन्छ । सामान्यतया ४ बर्षको उमेरमा बाली जाने र ५बर्षको उमेरमा व्याउछ । यसको दुई बेतको अन्तर २० महिना रहेको छ । औषत शारिरीक तौल ३४२ के.जी. र दुध दिने अवधि ३०५ दिनमा दैनिक

औषत २.७७ लिटर पाइन्छ । दूधमा चिल्लो पदार्थको मात्रा ६.५ देखि ९.६ प्रतिशत र ठोस पदार्थ ११ देखि १३.४ प्रतिशतसम्म पाईन्छ । यसको संख्या घट्दो अवस्थामा रहेकोले संरक्षणमा ध्यान दिन आवश्यक छ ।

(३) **गड्डी भैंसी :-** यसको उत्पत्ति सुदूर पश्चिमान्चलको पहाडी भेगमा हो । यसको शरीर गाडी जस्तै ठूलो भएकोले गड्डी राखिएको, रंग कालो र निधारमा सेतो थोप्ला तारो भएको कहिकतै खैरा र फिक्का रंगको हुन्छ । लामो अनुहार, फराकिलो निधार र टाउको, सिङ्ग लामो अर्ध धुमाउरो,खुट्टा छोटो, मोटो र बलियो, पीठ धेरै चौडा र पुच्छर लामो हुन्छ । पूर्ण विकसित फांचो, दूधका नसा स्पष्ट देखिने हुन्छ । बधुवा भन्दा चरिचरनमा रमाउछ । सामान्यतया ३ बर्षको उमेरमा बाली जाने र दुई बेतको अन्तर औसत २३ महिना रहेको छ । औषत शारिरीक तौल ४५२ के.जी., गर्भधारण अवधि ३३० दिन र दुध दिने अवधि ४२० दिनमा दैनिक औषत ३.५ लिटर पाइन्छ । यसले स्थानीय अन्य सबै भैंसी भन्दा बढी दूध दिन्छ । यसको संख्या घट्दो अवस्थामा रहेकोले संरक्षणमा ध्यान दिन आवश्यक छ ।

(ख) उन्नत जातको भैंसी:-

१. मुर्रा भैंसी :- यसको उत्पात्ति भारतको पंजाब र हरियाणामा भएको हो । यो निक्खर कालो शरिर, लामो घांटी, छोटा नजिकैवाट घुमेको कसिएको सिङ्ग, कल्चौडो तथा थुनहरु पूर्ण विकसित, लामो पुच्छर र पुच्छरको विचमा सेतो फुर्को

हुन्छ । यसको शारिरीक तौल ४५० देखि ५०० के.जी र प्रतिवेत औषत दुध उत्पादन १५०० देखि २५०० लिटर हुन्छ । राम्रो व्यवस्थापनमा ३१० दिनको अवधिमा २२०० लिटर दूध उत्पादन भएको पाईन्छ । दूधमा औसत चिल्लो पदार्थ ७ प्रतिशत र एस.एन.एफ.१० देखि १२ प्रतिशतसम्म, प्रोटिन ४.५ प्रतिशत र ल्याक्टोज ४.८ प्रतिशत पाईन्छ । यो जातको भैंसी दूध उत्पादनको लागि विश्व प्रसिद्ध छ । यो नवौं वेतसम्म पनि राम्रो उत्पादन दिन सक्छ ।

५.३ बाख्राका जातहरु

क) स्थानीय जातका बाख्राहरु

नेपालमा मुख्यतया चार जातका स्थानीय बाख्राहरु पाल्ने गरेको पाईन्छ । यी स्थानीय जातका बाख्राहरु यस प्रकार छन् ।

१. तराई बाख्रा :

नेपालका तराई क्षेत्रतिर पाईने जातको बाख्रालाई तराई बाख्रा भनिन्छ । यो शुद्व जातको बाख्रा नभएर भारतीय जातको बाख्रा जमुनापारीको गुणहरु जस्तैः माथि उठेका नाक, झुण्डिएको लामो कान भएकोले यसलाई जमुनापारीको खच्चड पनि भनिन्छ, यद्यपी यसबारे अध्ययन अनुसन्धान हुनु जरुरी देखिन्छ । यो बाख्रा मझौला आकारको र विभिन्न रङ्गको भएतापनि प्राय खैरो शरिरमा सेतो धर्सो रहेको हुन्छ । यो बाख्रा दूध तथा मासु दुवैको लागि उपयुक्त मानिन्छ । यसको शारिरीक तौल करिब १८ देखि ३५ किलोग्रामसम्म हुन्छ । सालाखाला १५ महिनाको उमेरमा पहिलो पटक ब्याउने र खरी तथा तराई बाख्राको प्रजनन् क्षमतामा धेरै समानताहरु पाईन्छन् ।

२. खरी/औंले बाख्रा :

मध्यपहाडी प्रदेशमा पाईने बाख्रालाई पहाडी वा खरी बाख्रा भन्ने गरिन्छ । विभिन्न सात रङ्गका खरी बाख्राहरुमा कालो तथा खैरो रङ्गका बाख्राहरु तुलानात्मक रुपमा धेरै पाईन्छन् ।

प्रायः खरी बाखाहरुमा मध्यम आकारका पछाडी वा माथितिर फर्केका सिङ्ग हुन्छन् । थोरै बाखाहरु मुडुले पनि पाईएका छन् । खरी बाखाको शारिरीक तौल १५ देखि २५ किलोग्रामसम्म हुन्छ भने बोकाको शारिरीक तौल २५ देखि ३५ किलोग्रामसम्म हुन्छ । यो जातको बाखा सालाखाला १६ महिनाको उमेरमा पहिलो पटक ब्याउने, साधरण अवस्थामा २ वर्षमा ३ पटक ब्याउने र प्रति बेत २ वा २ भन्दा बढी पाठापाठी हुर्काउन सक्ने क्षमता भएका हुनाले नेपालको अधिकांश भू-भागमा यो बाखा लोकप्रिय भएको पाईन्छ ।

३. सिन्हाल :

उच्च पहाडी क्षेत्रमा पाईने यो जातको बाखा बरुवाल वा भ्याङ्गलुङ जातको भेडाको बथानमा चर्न रुचाउने हुन्छ । सिन्हाल जातको बाखा अन्य नेपाली बाखाहरुमध्ये सबैभन्दा ठूलो शरिर भएको बाखा हो । यसको छोटो टाउको, सिधा नाक, चिसो सहन सक्ने क्षमता भएको र यसबाट केही मात्रामा पश्मिना समेत उत्पादन गर्न सकिन्छ । वयस्क बाखाको शारिरीक तौल ३० देखि ३५ किलोग्राम सम्म हुन्छ । सिन्हाल बाखाहरु करीब २ वर्षको उमेरमा पहिलो पटक ब्याउने, साधारणतया वर्षमा एकपटक ब्याउने र एउटै पाठा वा पाठी मात्र पाउने गर्दछ ।

४. **च्याङ्ग्रा :**

च्याङग्रा हिमालय पर्वत श्रृंखलाको पछाडिपट्टि सुख्खा, बढी हावा लाग्ने, चिसो र अर्धभूमि जस्तो ठाउँमा पाईन्छ । च्याङग्राले त्यस क्षेत्रमा पाईने ताल्ला भन्ने झारमा पलाएको पात, फूल, जरा र घाँसहरु खाएर जीवन निर्वाह गर्दछन् । च्याङग्रा पश्मिना र नरम खालको न्यानो भुवा उत्पादनको लागि प्रसिद्ध छ । च्याङग्राको शरीर बाक्लो लामो रौंले ढाकेको हुन्छ । रौंको भित्री भागमा मसिना पश्मिना रहेको हुन्छ । यसको सानो तर लामो टाउको, सिधा नाक, साँघुरो थुतुनो र कसिलो शरीर तथा बटारिएको सिङ्ग हुन्छ । यिनीहरु अन्दाजी दुई वर्षको उमेरमा पहिलो पटक

ब्याउने, वर्षमा एकपटक व्याउने र अधिकांशले एक पटकमा एउटा मात्र पाठापाठी पाउने गर्दछन् । वयस्क च्याङ्ग्राबाट वर्षमा ५० देखि २०० ग्राम सम्म पश्मिना उत्पादन हुने गर्दछ । वयस्क च्याङ्ग्राको तौल २५ देखि ३० किलोग्रामसम्म हुन्छ । यसको आफ्नो शारिरीक तौलको ३० प्रतिशत बराबर वजनको भारी बोक्न सक्ने क्षमता हुन्छ ।

(ख) नेपालमा पालिने विदेशी जातका बाखाहरु

१. जमुनापारी :

जमुनापारी बाखाको रङ्ग एकनासको हुँदैन तर साधारणतया सेतो रङ्ग भएका बाखाहरुमा कहिंकहिं गाढा रङ्गको चिन्हहरु हुने गर्दछ । यो जातको बाखाको जिउ ठूलो तथा अग्लो, लामो खुट्टा, नाकको बीच भाग उठेको (सुगानाके) र झुण्डिएको लामा कानहरु प्रमुख विशेषताहरु हुन् । जमुनापारी बाखाको पहिलो पल्ट व्याउने उमेर तथा व्याउने अन्तर क्रमशः औषत ७७० दिन तथा ४२८ दिन उल्लेख भएको पाईन्छ ।

२. बारबरी :

यसको कान छोटो तथा ठाडो, शरिर सानो, रङ्ग रातो र सेतो रङ्गको टाटेपाटे किसिमको हुन्छ । झट्ट हेर्दा मृग जस्तो देखिने बारबरी जातको बाखा चर्न त्यति मन पराउँदैन । खोरभित्रै पालिने जात भएकोले यो जातको बाखा खासगरी शहरी वा शहरको वरिपरीको क्षेत्रमा पालिन्छन् । यो जातको बाखाको सरदर शारिरीक तौल बाखीको २७ देखि ३६ र खसि बोकाको ३२ देखि ४१ किलोग्रामसम्म हुने गरेको पाइन्छ । पहिलो पल्ट ब्याउने औषत उमेर तथा दुई वेत बीचको अन्तर क्रमशः ५८८ दिन तथा २७४ दिन पाईएको छ ।

३. सानन् :

दूध उत्पादनको लागि विश्व प्रशिद्ध सानन् जातको बाखाको जन्मस्थान स्वीजरल्याण्डको सानन उपत्यका हो । यो जातको बाखा सेतो क्रिम रङको हुन्छ । यसको अनुहार सीधा वा अलि थेप्चिएको र कानहरु ठाडो तथा अगाडीतिर तेर्सिएको हुन्छ । विकसित फाँचो भएकोले यसले प्रतिदिन २ देखि ४ के.जी. सम्म दूध दिन्छ । साधारणतया यो जातको बाखाको सिङ्ग हुँदैन । बोकाको शारिरीक तौल औषतमा ९५ किलोग्राम र बाखीको ६५ किलोग्रामसम्मको हुने गरेको छ ।

४. विटल (Bettle) :

यो बाखा हेर्दा जमुनापारीसँग मिल्दोजुल्दो हुन्छ । यो बाखामा सामान्यतया कालो र खैरो रङ्गमा बढी पाइने, नाक उठेको, कान चौडा लामो र घुम्रिएको, चौडा मझौला शरिर जस्ता चारित्रिक विशेषताहरु भएको पाईन्छ । यस जातको बाखाको औषत तौल वयस्क भालेको ५९ के.जी. र वयस्क पोथीको ३५ के.जी. हुन्छ । दुई वर्षमा पहिलो पल्ट ब्याउने र दुई बेत बीचको अन्तर औषतमा एक वर्ष भएको पाईएको छ । सरदर दुई वर्षमा ३ पटक ब्याउने र ५० प्रतिशत जुम्ल्याहा पाउने गर्दछ । नेपालको तराई र भावर क्षेत्रमा बँधुवा प्रणालीमा यसबाट राम्रो उत्पादन लिन सक्ने देखिन्छ ।

५. बोयर बाखा (Boer Goat) :

विगत केही वर्षदेखि नेपालमा अगुवा कृषकहरुले यो बाखा पालन गर्न थालेका छन् । नेपालको विभिन्न भौगोलिक क्षेत्रमा यो बाखा पाल्न आवश्यक प्रविधि विकासका लागि नार्कले कृषि अनुसन्धान केन्द्र (बाखा) वन्दिपुरमा २०६५ सालदेखि विस्तृत अध्ययनको थालनी गरेको छ । यो बाखाको छिटो बढ्ने (८०-९० ग्राम प्रतिदिन) गर्दछ । दुई वर्षमा ३ पटक ब्याउने र प्रतिवेत दुई पाठापाठी पाउने यस जातका बिशेषताहरु हुन् । बाली जान सिजनको प्रभाव कम पर्ने भएकोले बोयर बाखाले बाह्रै महिना पाठापाठी जन्माउन सक्दछ ।

५.४ भेडाका जातहरु

क. नेपालमा पालिने भेडाका स्थानिय जातहरु

(१) लामपुच्छ्रे भेडा

- लामपुच्छ्रे तराई क्षेत्रमा पाईने भेडा हो ।
- पुच्छर लामो भएकोले यसलाई लामपुछ्रे भनिएको हो ।
- यो विभिन्न रङ्ग (सेतो, कालो वा खैरो) को हुन्छ । बयस्क थुमाको तौल ३० देखि ४० के.जी.सम्म हुन्छ भने भेडीको तौल २० देखि २५ के.जी हुन्छ ।
- वार्षिक ऊन उत्पादन ५०० देखि ७५० ग्राम र यसको ऊन खैरो र खस्रो भएकोले सेतो ऊनसँग मिसाएर राडीपाखी र कम्बल बनाउन प्रयोगमा ल्याउने गरेको पाईन्छ ।

(२) कागे भेडा

- ३०० देखि १५०० मीटरको उचाइमा रहेको उपत्यका, भित्री मधेश तथा मध्य पहाडी क्षेत्रमा पालिदै आएको यो भेडाको टाउको काग जस्तो देखिने भएकोले यसलाई कागे भेडा भनिएको हो ।
- यो नेपालको सवैभन्दा सानो जातको भेडा हो । बयस्क थुमाको तौल २० देखि २५ के.जी र भेडीको तौल १५ देखि २० के.जी हुन्छ ।
- यो भेडा ऊन र मासुको लागि पाल्ने गरिन्छ । यसबाट वार्षिक ५०० ग्राम ऊन उत्पादन हुने गर्छ । खस्रो र कमसल खालको ऊन उत्पादन हुने भएकोले यसको ऊन राडी पाखी बनाउन प्रयोग गरिन्छ ।

(३) बरुवाल भेडा

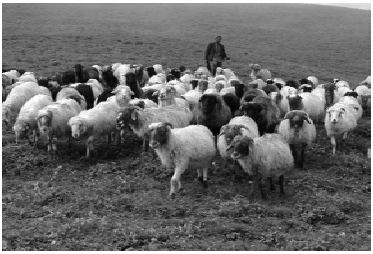

- नेपालको उच्च तथा मध्य पहाडी क्षेत्रमा पालिदै आएको यो भेडाको संख्या सवभन्दा धेरै रहेको छ ।
- यसको रङ्ग सेतो, कालो वा सेतो–कालो र थुमामा सिङ्ग हुन्छ तर भेडीमा हुदैन ।
- बलियो शारीरिक बनावट र कठिन वातावरणमा बाच्न सक्ने गुणले यो भेडा लोकप्रिय छ ।
- वयस्क थुमाको तौल ३० देखि ४० के.जी र भेडीको तौल ३० देखि ३५ के.जी सम्म हुन्छ ।
- यो वर्षमा एक पटक ब्याउने र एक पटकमा १ पाठापाठी मात्र पाउने गर्छ । यो मासु र ऊन उत्पादनको लागि पाल्ने गरिन्छ ।
- यसको वार्षिक ऊन उत्पादन ७५० ग्राम छ । खस्रो ऊन उत्पादन हुने भएकोले यसको ऊन राडी, पाखी, कम्बल, लिउ, लुकुनी र खस्रो गलैंचा बनाउन प्रयोग गरिन्छ ।

४) भ्याङ्गलुङ्ग भेडा

- यो भेडा मनाङ्ग, मुस्ताङ्ग, डोल्पा तथा जुम्लाको २५०० मी. भन्दा माथिल्लो उच्च पहाड तथा हिमाली क्षेत्रमा पाइन्छ ।

- अत्यन्त न्यून संख्यामा रहेको यस भेडाको शारीरिक तौल २५ देखि ३५ के.जी.सम्म हुन्छ । यसले वार्षिक ७५० देखि ११०० ग्राम सम्म ऊन उत्पादन गर्छ ।
- मसिनो ऊन उत्पादन गर्ने भएकोले गलैंचा (कार्पेट) उद्योगको लागि यो भेडा महत्वपूर्ण मानिन्छ ।
- यसको ऊन मफलर, सल, पन्जा, टोपी, मोजा आदि बनाउन समेत प्रयोग गरिन्छ ।

ख. उन्नत जातका प्रमुख भेडाहरु

(१) मेरीनो (Merino)

- स्पेनमा उत्पत्ती भएको यो जातको भेडा मसिनो ऊन उत्पादनको लागि विश्व प्रख्यात मानिन्छ ।
- यो जातको भेडा अन्य जातको तुलनामा बढी बांच्ने र बढी उत्पादनशिल हुन्छ ।
- अत्यन्त कठोर र प्रतिकुल वातावरणमा समेत वाँच्न सक्ने यसको थुमाको शारीरिक तौल ७५ के. जी. र भेडीको ६५ के. जी. हुन्छ ।
- साधरणतया थुमाले वार्षिक ४–५ के. जी. र भेडीले ३–४ के.जी .ऊन उत्पादन गर्ने गर्छ ।

(२) रामबुलेट (Rambouillet)

- फ्रान्समा विकास गरिएको भएता पनि यो स्पेनिस मेरीनो कै सन्तान हो ।
- यो जातको भेडाको टाउको ठूलो, नाक र कानको वरीपरी ऊनले भरीएको हुन्छ ।
- यसको अनुहार र खुट्टा सेतो हुन्छ तर छाला पिङ्ग हुन्छ । यो छिटो बढ्ने भेडा हो ।
- बयस्क भेडाको तौल १२५ के.जी र भेडीको तौल ९० के.जी हुन्छ । यो भेडा मासुको लागिभन्दा ऊनको लागि प्रसिद्ध छ ।

(३) पोलवर्थ (Polworth)

- मेरिनो भेडा खप्न नसक्ने ओसिलो र चिसो स्थानमा ऊन उत्पादनको लागि यो भेडा विकास गरिएको हो ।
- यिनीहरुको शरिर राम्रोसँग ऊनले ढाकेको हुन्छ । थुमाको औसत तौल ६६ देखि ८० के.जी.सम्म र भेडीको तौल ५० देखि ६० के.जी.सम्म हुन्छ ।

- लामो, नरम, मसिनो ऊन भएको यस भेडासंग हाम्रो देशको बरुवाल कस गराई अपग्रेडिङ्ग गर्न सकिन्छ ।

(४) रोम्नी मार्स (Romney Marsh)

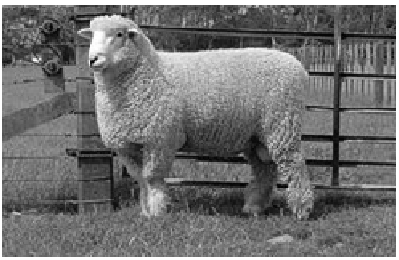

- विभिन्न हावापानी र व्यवस्थापन प्रणालीमा पनि गुणस्तरीय मासु र लामो ऊन हुने भेडा मध्येमा सवैभन्दा मसिनो ऊन हुने भेडा हो ।
- ठूलो शारीरिक बनावट, फराकिलो अनुहार, ठूला चम्किला आँखा, सिङ्ग नभएको, शिर ऊनले ढाकेको आदि यसका विशेषता हुन् ।
- यस भेडामा माटे र खुर कुहिने रोग प्रतिरोधात्मक क्षमता भएकोले ओसिलो चरन क्षेत्रमा पनि पाल्न सकिन्छ । थुमाको ११० के. जी. र भेडीको ८५ के.जी. तौलसम्म पाइएको छ ।
- यसले वार्षिक ५ के.जी.भन्दा बढी ऊन उत्पादन गर्दछ ।
- बरुवाल भेडामा नश्ल सुधार गर्ने उध्येश्य सहित नेपालमा केन्द्रिय भेडावाखा प्रवर्द्धन कार्यालयद्वारा आ.व.०७०/०७१ मा ५० वटा यो जातको र कुपवर्थ जातको भेडा न्युजिलेण्डवाट झिकाइ भेडा विकास फार्म पानसयखोला र जुम्लाको गुठिचौर फार्ममा पालिदै आएको छ ।

(५) कुपवर्थ (Coopwor)

- रोम्नीमार्सको भेडीलाई बोर्डर लेसिस्टरको थुमा लगाइ कुपवर्थ भेडाको विकास गरिएको हो ।
- मासु र ऊनको लागि पालिने यस भेडाको तौल ५५ के.जी हुन्छ भने औसतमा ५ के.जी ऊन उत्पादन गर्दछ ।
- कुपवर्थमा दूध उत्पादन तथा बच्चा हुर्काउने क्षमता राम्रो र बच्चालाई नछाड्ने गुणले गर्दा यसका पाठापाठी सजिलै हुर्कन सक्दछन् ।
- केन्द्रीय भेडाबाख्रा प्रवर्द्धन कार्यालयले आ.व. २०६९/७० मा यसको र रोम्नीमार्सको ५०० डोज सिमेन न्युजिलैण्डबाट यसको खरिद गरी ल्याएको छ र कृत्रिम गर्भाधान कार्यक्रमहरु पनि संचालन गर्दै आएको छ ।

५.५ बंगुरका जातहरु

नेपालमा पाईने स्थानीय र उन्नत जातका बंगुरहरुः (श्रोतः व्यावसायीक वंगुरपालन २०७१)

बंगुरपालन व्यवसायमा आफूलाई उपयुक्त हुने बंगुरको सही जात छानी व्यवसाय गर्नु आवश्यक छ । अतः यस भागमा हामी नेपालमा पाइने विभिन्न बंगुरका जातहरु तथा तिनका विशेषताहरुको बारेमा चर्चा गर्ने कोसिस गर्नेछौं ।

क. नेपाली (स्थानीय) जातहरुः

यी जातहरु या त नेपालमा उत्पत्ति भएका हुन् या यिनलाई नेपालमा धेरै बर्ष अगाडिदेखि पालिँदै आएकोले नेपाली जात भनिएका हुन् । यी जातको क्षमता भनेकै हाम्रो स्थानीय वातावरण र परिवेशमा नै बाँच्न सक्ने र उत्पादन दिन सक्ने हुनु हो । बंगुरका यी जातहरु छाडा छोडेर पाल्ने, आफैँ खानेकुरा खोजेर खाने, हाम्रो वातावरणमा राम्रोसँग घुलमिल भइसकेकोले रोग कम लाग्ने, प्रतिकुल वातावरणमा पनि बाँच्न सक्ने खालका हुन्छन् । तर, व्यवसायिक दृष्टिबाट हेर्दा यी राम्रा गुणहरु हुँदाहुँदै पनि पनि यिनको कम उत्पादकत्वले गर्दा उत्पादनको दृष्टिकोणले किसानहरुले यस खालका जातलाई कम रुचाएको पाइन्छ । अब ती जातका विशेषताहरुको चर्चा गरौं ।

१. च्वाँचेः

पहाडी क्षेत्रका दलित तथा जनजातिहरुले यस जातलाई परम्परागत रूपमा पाल्दै आएका छन् । यो जात नेपालको मध्य पहाडी भागहरुमा पाइन्छ र यसलाई सुँगुर पनि भनिन्छ र यसलाई चीनबाट प्रवेश गराइएको मानिन्छ । यो जात कम हेरचाहको भरमा र निकै प्रतिकुल वातावरणमा पनि हुर्कन सक्छ ।

विशेषताहरु :

- यसको रङ प्रायः कालो हुन्छ ।
- यो बंगुर सानो भए पनि कम उमेरमा बाली जान्छ (७ महिनामा) र औसतमा १०-११ महिनामा व्याउँछ ।
- एक बेतदेखि अर्को बेतको अन्तर कम्तीमा ७ महिनाको हुन्छ ।

- एक पटकमा सरदर ७ देखि ८ वटा बच्चा जन्माउँछ र ६ देखि ७ वटा हुर्काउँछ ।
- बच्चाको जन्म तौल सरदर ५०० ग्राम र ४५ दिनमा दूध छुटाउदाको तौल २.६ के.जीको हुन्छ ।
- पोथी सुगुरमा ८ देखि १२ वटा थुन हुन्छन् ।
- बयस्क भाले सुगुरको तौल २२ देखि ३४ केजीसम्म हुन्छ ।

२. हुर्रा :

अति फूर्तिलो यो बंगुर तराईको विभिन्न भागमा पाइन्छ । अछुत मानिने दुसाध तथा मेहतर जातका मानिसहरूले यसलाई डुलाएर पाल्ने गर्छन् ।

विशेषताहरुः

- झट्ट हेर्दा यो बँदेलजस्तै देखिन्छ र कतिपय स्थानमा यसैको मासुलाई बँदेलको मासु भनेर झुक्याई बिक्री गरेको पनि पाइएको छ । यसको रङ खैरो वा कालो हुन्छ र रौं ठाडो हुन्छ । बयस्क अवस्थामा यसको शारीरिक तौल औसत ५० के.जी हुन्छ ।
- यसको बयस्क हुने उमेर साढे सात महिना, पहिलो पटक ब्याउने उमेर ११ महिना र एक बेत देखि अर्को बेतको अन्तर ६.५ महिना हुन्छ ।
- एकपटकमा औसतमा ६-७ गोटा बच्चा जन्माई ५।६ गोटालाई हुर्काउछ र जन्मदा बच्चाको तौल ७०० ग्राम जति हुन्छ ।
- यिनीहरुको ८ देखि १२ थुनहरु हुन्छन् ।

३) बामपुड्के :

यो सम्भवत संसारकै साना जातको घरपालुवा बंगुरहरुमा पर्छ । यो रातो खैरो र कहिलेकाहीँ कालो पनि हुन्छ र खासमा यो जंगली बँदेलकै जात हो । यसको मासु निकै स्वादिलो हुन्छ र शारीरिक तौल बयस्क अवस्थामा पनि २० किलोको हाराहारीमा हुन्छ । एकपटकमा ४ वा ५ गोटा बच्चा मात्र पाउँछ र ६ महिनामा नै बाली खोज्ने र बाली गएको १३८ दिनको अन्तरमै ब्याउने गर्दछ । हाल यो जात नेपालमा लगभग लोप भइसकेको अवस्थामा छ ।

४.) जंगली बँदेल :

बँदेलहरु पनि बंगुरकै प्रजाति अन्तर्गत पर्ने भए पनि यिनीहरुको तौल स्थानीय जातका अन्य बंगुरभन्दा धेरै अर्थात् २०० देखि २५० किलोसम्म हुन्छ । राष्ट्रिय निकुञ्जको वरिपरि किसानहरुले गैरकानुनी रुपमा यसको पालन गरिरहेका पाइन्छन् । तैपनि निश्चित रकम राजश्व तिरेर (रु १०,००० प्रतिगोटा) नेपाल सरकारको स्विकृतिमा बीउ बँदेल पाउन सकिन्छ । यसको मासुको स्वाद सुगुरको स्वादसँग मिल्दोजुल्दो हुन्छ र मासुको स्वाद (कम बोसो भएको) र माग दुवैमा यो निकै अगाडि छ । बँदेलको उचाई अधिकतम १ मी. जति हुने र जीउमा खैरो तथा कालो रौं (खासगरी टाउको पछाडिको गर्धनको भागमा बढी हुने) हुन्छ । यिनीहरुको बाली लाग्ने सिजन असोज-कार्तिकदेखि पौष-माघसम्म हुन्छ र एकपटकमा यिनले पनि ४ देखि ६ थान बच्चा जन्माउने गर्छन् र यिनका बच्चाहरुको पहिचान जीउमा भएको विभिन्न रङका पेटीजस्ता धर्काहरुबाट गर्न सकिन्छ । यसको औसत गर्भावधि सामान्य बंगुरको तुलनामा १ दिनजति बढी अर्थात् ११५ दिनको हुन्छ ।

५) पाखीबास कालोः

बंगुरका जातहरुमध्ये नेपालका पूर्वी पहाडहरुमा सर्वाधिक लोकप्रिय जातहरुमा पर्ने यो जातलाई स्थानीय जातहरुसँग ट्यामवर्थ, सेडलब्याक (हेम्पसायर), योर्कसायर र फायुन जातका उन्नत जातहरुको क्रस गराएर विकसित गरिएको हो । पाखीबास कृषि केन्द्रले विकास गरेको यस जातको रङ कालो, स्थानीय व्यवस्थापनमा हुर्कने, एकपटकमा १०-१२ गोटा पाठापाठी पाउने, छिटो बढ्ने र शारीरिक तौल पनि स्थानीयको तुलनामा निकै बढी अर्थात् बयस्क भाले र पोथीको क्रमशः १७० र १६० किलो हुने भएकोले सफलताको चुलीमा छ । यो जातका बंगुरहरु कालो रङका हुन्छन् । त्यसबाहेक अरु स्थानीय बंगुरभन्दा छिटोछिटो बढ्छ । यसको दैनिक शारीरिक वृद्धि दर औसत १५० ग्राम रहेको छ । यो बंगुरको पहिलो पटक भाले लाग्ने उमेर ८ देखि ९ महिना र पहिलो पटक ब्याउने उमेर १२ देखि १३ महिना हुन्छ ।

६.) पिग्मी बँदेल :

लम्बाई ६० से.मीं जति भएको, २५ से.मी. जति अग्लो, भारत, नेपाल, भुटान आदि देशमा पाइने यो बँदेललाई पनि जंगली बँदेल (बाइल्ड बोर)को जस्तै रु एक लाखमा सम्बन्धित निकायबाट बीउ खरिद गरी पाल्न

सकिन्छ । यो निकै सानो हुन्छ र भालेको औसत तौल ८.५ केजी र पोथीको औसत तौल ६.५ केजी जति मात्रै हुन्छ । तर यसको औसत गर्भावधि भने मात्र १०० दिनको हुन्छ भने पाठापाठी पनि ३ देखि ६ गोटासम्म पाउने गरेको देखिन्छ ।

सानो साईजका भए पनि यी बंगुरहरु १३-१४ महिना नभै बाली लाग्ने उपयुक्त उमेर वा पूर्णबयस्क हुने उमेरमा पुग्दैनन् र कहिलेकाहीँ सोभन्दा बढी समय पनि लिन सक्ने हुन्छन् । यस्ता पिग्मी बँदेलको मासुको मूल्य स्वभाविक रुपमा महँगो पर्ने हुन्छ र यो निकै स्वादिलो पनि हुन्छ । यी बँदेलहरु पनि लोप हुँदै गइरहेको जन्तुको सूचिमा पर्छन् ।

७.) धराने कालो बंगुर

आजभोलि काठमाडौं लगायतका ठूला सहरहरुमा रहेका रेष्टुरेन्टहरुमा पनि धराने कालो जातको बंगुरको नाममा पाखीबास कालोको मासुलाई बेचिन थालेको छ । वास्तवमा पूर्वी पहाडमा पाइने धराने कालो बंगुर र पाखीबास कालो दुई फरक जात हुन् । स्थानीय कृषकहरु पनि धराने कालो बंगुर अलग्गै जात रहेको कुरामा जोड दिन्छन् । तर यिनमा पनि छुट्याउनै नसक्ने गरी वर्णशंकरहरु निस्केका हुन सक्छन् । जे होस् यो जातलाई कृषकदेखि मासु उपभोक्ताहरुले निकै रुचाएको पाइन्छ । स्थानीय जातहरुमध्ये धेरै बच्चा पाउने (८ देखि १० सम्म), रोग सहने, छाडा वा अर्धसघन दुबै रुपमा पाल्न सकिने हुन्छ । केही लामो जीउ र केही ठूला कान बाहिरपट्टि लत्रिने काला जातका यी बंगुरको मासु स्वादिलो हुने हुँदा स्वादका पारखीहरुको रोजाईमा पर्ने गरेको छ ।

बंगुरका उन्नत जातहरु :

संसारमा ९० भन्दा बढी बंगुरका जातहरु छन् । तर ती मध्ये राम्रो उत्पादकत्व भएका केही जातहरु मात्र विश्वभरी प्रख्यात भएका छन् । यसै क्रममा नेपालमा पनि केही युरोपीय जातहरु भित्रिएका र पालिँदै आएका छन् । हुन त यी जातहरुलाई तुलनात्मक रुपमा हाम्रो वातावरणसँग घुलमिल हुन गाह्रो हुने, बढी स्याहारको आवश्यकता पर्ने, हाम्रो जस्तो छाडा प्रणालीमा पाल्न गाह्रो हुने, रोगव्याधि बढी लाग्ने गरेको देखिन्छ । तर यी जातहरुको उत्पादकत्व स्थानीय जातको तुलनामा निकै बढी भएको कारणले हाम्रा किसानहरु यी जातप्रति बढी आकर्षित हुँदै गइरहेको देखिन्छ ।

ख. नेपालमा पाइने बंगुरका उन्नत जातहरु :

१.) ल्याण्डरेस्

यो डेनमार्कमा उत्पत्ति भएको डेनिस ल्याण्डरेसलाई फेरि चिनिया बंगुरसँग क्रस गराई अमेरिकामा विकास गरिएकोले यसलाई आजकल अमेरिकन ल्याण्डरेस पनि भनिन्छ । बोसो कम भएको मासुको लागि युरोपमा यो जात प्रख्यात छ ।

विशेषताहरु

- यो सेतो रङको हुन्छ र साँगुरो तथा लामो शरीर हुन्छ ।
- खुट्टाहरु केही छोटा र कानहरु भुइँतिर लत्रेका हुन्छन् ।
- शरीरमा बोसो नभएको मासुको भाग लिन-मिट बढी हुन्छ ।
- एक बेतमा १० देखि १४ पाठापाठीहरु जन्माउन सक्छन् र जन्मिएका बच्चाहरुको तौल चाँडो वृद्धि हुन्छ ।
- एक वर्षमा २ पटकभन्दा बढी अर्थात २ वर्षमा ५ पटकसम्म ब्याउन सक्ने क्षमता हुन्छ ।
- बयस्क भालेको तौल ३०० देखि ४०० के.जी र पोथीको औषत तोल २५० देखि ३०० के.जी.सम्म हुन्छ ।
- यो बंगुरका बच्चाहरु कृषि अनुसन्धान केन्द्र तरहरा, बंगुर तथा कुखुरा अनुसन्धान कार्यक्रम खुमलटार, पशु विकास फार्म पोखरा र पशु विकास फार्म जिरीमा पाइन्छ ।

२.) योर्कसायर

बेलायतमा उत्पत्ति भएको यो जातिलाई मुख्य दुई उपजातिमा विभाजन गरिएको छ । ठूलो खाले जातलाई लार्ज ह्वाइट् र मझौंलाखाले जातलाई मिडिल ह्वाइट योर्कसायर भनिन्छ । यस जातका निम्नलिखित विशेषताहरु छन् :

विशेषताहरुः

- यो ल्याण्डरेस् भन्दा अलि गठिलो, साइजमा केही ठूलो (लार्ज ह्वाईट) र खुट्टाहरु पनि केही लामा हुन्छन् ।

- यो निक्खर सेतो रङको जाति हो र यसका ७ जोडा या १४ गोटा थुनहरु हुन्छन् ।
- यसको कान ल्याण्डरेस्को जस्तो नलर्किइकन बरु केही ठाडो, पातलो र अगाडि केही झुकेजस्तो हुन्छ ।
- यसको ह्याम भाग अति नै फराकिलो हुन्छ ।
- बयस्क अवस्थामा भालेको तौल ३१० देखि ४५० के.जी र पोथी तौल २५० देखि ३५० के.जी हुन्छ ।
- यसको थुतुनो केही घुमेर माथि फर्केको हुन्छ र चौडा हुन्छ ।
- बोसो कम भएको मासु उत्पादनको लागि यो जात पनि राम्रै मानिन्छ ।
- यसको पाठापाठी उत्पादन क्षमता ल्याण्डरेसका जस्तै रहेको छ ।
- तराईमा यो जातको घामले गर्दा कालोकालो दाग ९क्गालदगचल० देखापर्न आउँछ ।
- यो जातका बंगुरका बच्चाहरु बंगुर तथा कुखुरा अनुसन्धान कार्यक्रम खुमलटार, कृषि अनुसन्धान केन्द्र तरहरा, पशु विकास, फार्म पोखरा र पशु विकास फार्म जिरीमा पाइन्छ ।

३.) ह्याम्पसायर

यो बेलायतको ह्याम्पसायर भन्ने ठाउँमा उत्पत्ति भएको जाति हो । यी बंगुरहरु उन्नत भइकन पनि अन्य उन्नत बंगुरहरुको तुलनामा प्रतिकूल वातावरण बढी सहने खालका हुन्छन् । यी बंगुरहरु साइजमा केही साना भए पनि कुशल मातृत्व यिनीहरुको राम्रो गुण हो ।

विशेषताहरु

- यी बंगुरहरु काला हुन्छन् तर कानदेखि काँध, छाती हुँदै अगाडि खुट्टासम्म सेतो रङको धर्सा (पेटी जस्तो) रङ हुन्छ र अगाडिको खुट्टा पनि सेतो हुन्छ ।
- यी बंगुरहरु चनाखा, फुर्तिला र छिटोछिटो खाने खालका हुन्छन् ।
- शरीरको लम्बाई योर्कसायर र ल्याण्डरेसको भन्दा केही छोटो भई डल्लो हुन्छ ।
- खुट्टाहरु छोटा तर बलिया हुन्छन् ।
- टाउको र पुच्छर कालो हुन्छ र कान ठाडो हुन्छ ।

- बयस्क भालेको तौल ३०० देखि ४०० के.जी. र पोथीको तौल २०० देखि ३०० केजीसम्म हुन्छ ।
- यो जातको बंगुरले पनि एक पटकमा १० देखि १४ वटासम्म बच्चा जन्माउँछन् र दूध चुसाउने तथा हुर्काउने खुबी निकै राम्रो हुन्छ ।

४.) टेमवर्थ

यो पनि बेलायती जातको बंगुर हो । यसको रङ पनि झण्डै बँदेलको रङसँग मिल्न जान्छ र यसलाई विश्वमै सबैभन्दा पुरानो घरपालुवा बंगुरको जात भनिन्छ ।

- यी जातका बंगुरहरुको रङ सुनौलो फिक्का, रातोदेखि लिएर कालोसम्म हुन्छ ।
- टाउको र थुतुनो लामो र कान ठाडो साथै खुट्टाहरु लामा हुन्छन् ।
- धेरै बच्चा पाउने र हुर्काउन सक्ने खुबी यसको विशेषता हो ।
- शरीरमा बोसोको मात्रा अति कम र मासुको मात्रा बढी हुन्छ ।
- यो ल्याण्डरेस र योर्कसायरभन्दा छोटो र डल्लो हुन्छ । बयस्क अवस्थामा भालेको तौल ३५० के.जी. र पोथीको तौल २५० देखि ३०० के.जीसम्म हुन्छ ।

५.) ड्युरोक

यो अफ्रिका, स्पेन, पोर्चुगल देशका स्थानीय जातका बंगुरहरु अमेरिका लगी तिनीहरुबीच क्रस गरी विकास गरिएको जात हो । पछि गएर यसमा टेमवर्थ पनि मिसाइएकोले यो जातिको रौं सुनौंलोदेखि कालोसम्म हुन्छ ।

- यिनीहरु माटो रङ, सुनौलो रङ हुँदै ईंटा रङसम्मका पाइन्छन् ।
- यिनीहरु ठूला र साँगुरो शरीर भई निकै अग्ला हुन्छन् ।
- यो जातका बँगुरहरु चाँडै बढ्ने र चाँडै बयस्क हुने खालका हुन्छन् ।
- यी जातका बंगुरहरुमा एकपटकमा धेरै बच्चा पाउने र राम्रोसँग बच्चा हुर्काउने गुण हुन्छ ।
- औसतमा बयस्क भालेको तौल ४०० देखि ४५० के.जी र पोथीको तौल ३५० केजीसम्म हुन्छ ।
- यो जातका बंगुरहरु नेपालका विभिन्न निजी फार्महरुमा पाइन्छन् ।

६.) मेहसान वा नागपुरी

- कालो रङको यो जातको बंगुरको विकास चीनमा भएको हो ।
- नराम्रो अनुहार (कच्याककुचुक परेको जस्तो) लत्रिएका कान र भासिएको ढाड यसको विशेषता हो ।
- यसका थुनहरु ८ या ९ जोडासम्म हुने र पाठापाठी पनि १४।१५ गोटा पाउने र १२ गोटाजति हुर्काउन सक्ने स्वभावको हुन्छ ।
- छोटा खुट्टा हुने यस जातको बयस्क भालेको तौल ४५० केजीसम्म हुने गर्छ भने बयस्क पोथी बंगुरको तौल भने ३५० केजी जति हुन्छ ।

नेपालमा पाइने बंगुरका स्थानीय तथा उन्नत जातहरु

ल्याण्डरेस्

हेम्पसायर

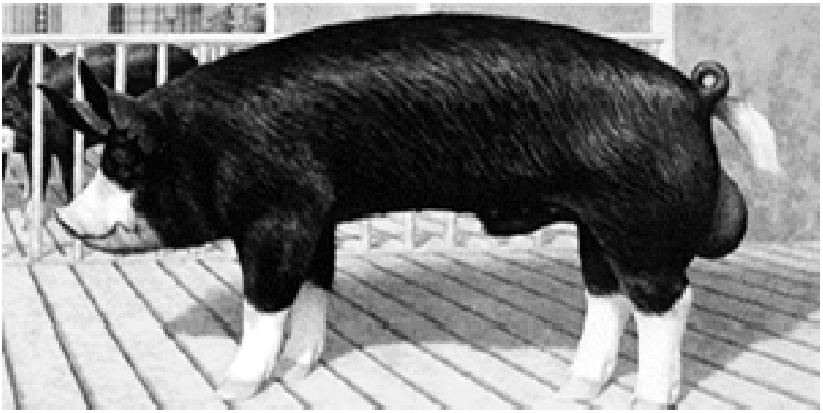

बर्कसायर

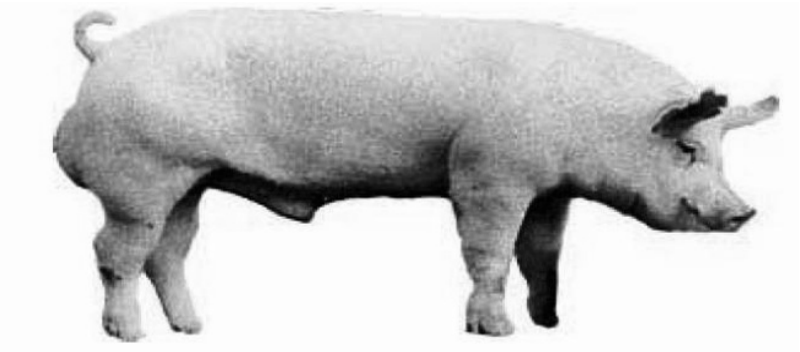

योर्कसायर(लार्ज ह्वाइट)

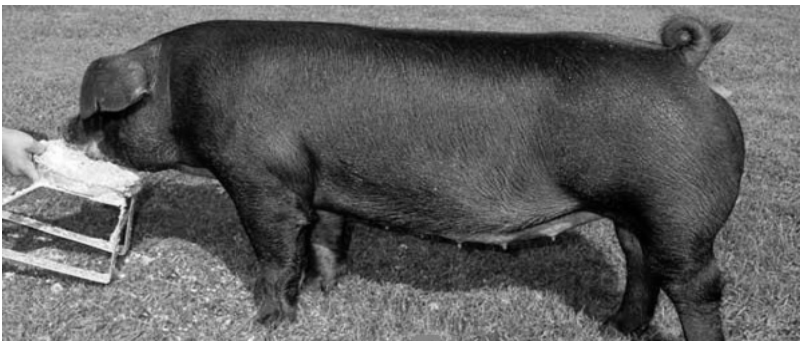

ड्युरोक जर्सी

ट्यामवर्थ

मेहसान (चाईनिज बंगुर)

पशु विकास फार्ममा रहेको ड्युरोक तथा ल्याण्डरेस्को क्रस

५.६ कखुराका जातहरु

कुखुरापालन क्षेत्रको ऐतिहासिक विकासक्रम

साल (वि.सं.मा)	क्रियाकलाप तथा घटना
२०१० सम्म	परम्परागत रुपमा स्थानीय जातका कुखुरापालन व्यवस्थापन गर्दै आएको ।
२०१४	ब्लाक मिनोर्का, रोड आईलैण्ड रेड र ह्वाईट लेगहर्न जातका कुखुरा आयात गरेको ।
२०१७	परवानीपुर, बारामा अमेरिकी सहयोगबाट सेन्ट्रल ह्याचरी स्थापना भै १७०० गोटा न्यू-हेम्पसायर जातका चल्लाहरु आयात गरी चल्ला उत्पादन गरेको र चल्लामा भाले-पोथी छुट्याउने प्रविधिको प्रयोग गरेर उत्पादित चल्ला काठ्माण्डौं उपत्यकामा बिक्री वितरणका लागि पठाउने गरेको ।
२०१८	स्व. श्री ५ महेन्द्र वीरविक्रम शाहदेवबाट सेन्ट्रल ह्याचरीको समुद्घाटन
२०१९	रत्न फिड इण्डष्ट्रि (तत्कालिन फिड सप्लाई हाउस) ले निजी क्षेत्रबाट सर्वप्रथम भारतबाट उन्नत जातका चल्लाहरु आयात गरेको । सोही बेलामा रत्न फिड कान्तिपुर पोल्ट्री फार्म र जोशी पोल्ट्री फार्मले ब्रोईलर र लेयर्स चल्लाहरु विदेशबाट आयात गरी वितरण गरेको ।
२०२४	त्रिपुरेश्वरमा पशु चिकित्सा अनुसन्धान शाला (हाल केन्द्रीय जैविकी उत्पादन प्रयोगशाला) को स्थापना भई रानीखेत र फाउल पक्स रोग विरुद्धको भ्याक्सिन उत्पादन सुरु भई वि.सं. २०४४/४५ सम्म निःशुल्क वितरण गरिएको ।
२०२८	हैटौंडामा क्याटल फिड प्लान्ट स्थापना भई कुखुराको दाना उत्पादन गरेको ।
२०३०	जावलाखेल स्थित ब्रुडर फार्म खुमलटारमा स्थानान्तरण भई चल्ला उत्पादन कार्य सुचारुरुपले संचालन भएको ।
२०२७देखि २०३७	यो अवधिमा तरहरा, पोखरा र नेपालगंजमा ह्याचरीहरुको स्थापना भएको ।
२०४०	ग्रामीण कुखुरा विकास कार्यक्रमको थालनी गरेको ।
२०४५	पशु सेवा विभागले सरोकारवालाहरु सँगको सहमतिमा गम्बोरो रोग विरुद्ध भ्याक्सिनेशन र जैविक सुरक्षा रणनीति अपनाएको ।
२०४८	नेपाल कृषि अनुसन्धान परिषद् र त्यस अन्तर्गत बंगुर तथा कुखुरा अनुसन्धान कार्यक्रम र पशु स्वास्थ्य अनुसन्धान महाशाखाको

	स्थापना भई कुखुरा सम्बन्धि अनुसन्धानमा जोड दिईएको । भारतबाट गिरीराज जातका कुखुरा आयात गरेको ।
२०५२	चितवनमा पोल्ट्री एक्स्पो सम्पन्न भएको ।
२०५५	पशु स्वास्थ्य तथा पशु सेवा ऐन २०५५ र नियमावली २०५६ लागू भएकोले कुखुरापालन व्यवसायलाई बढी व्यवस्थित गर्न सघाउ पुगेको । पशु बधशाला तथा मासु जाँच ऐन, २०५५ र नियमावली, २०५७ को कार्यान्वयनबाट स्वच्छ मासु उत्पादन तथा बिक्री वितरण व्यवस्थित भई जन स्वास्थ्यमा सुधार हुने अपेक्षा गरिएको ।
२०५५	केन्द्रीय जैविकी उत्पादन प्रयोगशालाबाट SPF (Specific Pathogen Free) फुल आयात गरी रानीखेत, फाउलपक्स, गम्बोरो रोग विरुद्धका खोपहरु उत्पादनको सुरुवात भएको ।
२०५७	कुखुराको बजार विकास तथा प्रवर्द्धनमा सहयोग पुऱ्याउने उद्देश्यले पशुपन्छी बजार प्रवर्द्धन निर्देशनालयको स्थापना भएको । यसले कुखुराको वजार विकास तथा प्रवर्द्धनमा थप सहयोग भईरहेको ।
२०५७ देखी २०५९	सुदूर पश्चिमाञ्चलका ९ जिल्लाहरुमा गरिवी निवारण व्यवसायोन्मुख कुखुरापालन कार्यक्रम संचालन गरेको ।
२०५७ देखी २०५९	प्यारेण्ट स्टक र लेयर्समा फैलिएको मरेक्स रोगको नेपाल कृषि अनुसन्धान परिषद्, पशु सेवा विभाग र निजी क्षेत्र समेतको सक्रियतामा नयाँ खोपको नीति बनाई सो रोग नियन्त्रण गर्न सफल भएको ।
२०५८	नेपाल कृषि अनुसन्धान परिषद्ले भारतबाट जापानिज क्वैल र टर्कीपछि आयात गरेको ।
२०६०	लिची हार्ट रोगको प्रकोप नियन्त्रण गरेको ।
२०६०	एभियन ईन्फ्लुएन्जा संक्रमित मुलुकहरुबाट पंक्षी तथा पंक्षीजन्य पदार्थको आयातमा प्रतिवन्ध लगाइएको सूचना राजपत्रमा प्रकाशित भएको ।
२०६१	केन्द्रीय बंगुर कुखुरा प्रवर्द्धन कार्यालयको स्थापना भएको ।
२०६२	विभागीय निर्णयबाट पोल्ट्री ब्रिडिङ्ग फार्म र ह्याचरीका मापदण्ड स्वीकृत भएको ।

श्रोतः श्री पशु सेवा विभाग, पशु उत्पादन निर्देशनालय, हरिहरभवन

नेपालमा कुखुरा तथा हाँसको संख्या र उत्पादन (पशु सेवा विभाग, २०७१)

क्र.स.	विवरण	परिमाण
१)	कुखुरा संख्या	४७९५९२३९
२)	हाँस संख्या	३७५९७५

३)	अण्डा दिने कुखुरा संख्या	८२३३६१६
४)	अण्डा दिने हाँस संख्या	१७४७१४
५)	मासु उत्पादन मे.टन	२९५१६७ (सबै पशुपन्छीको कुल जम्मा)
६)	कुखुराको मात्रै मासु उत्पादन	४२८१०
७)	हाँस तथा अन्य पंक्षीको मात्र मासु उत्पादन	२१७
८)	अण्डा उत्पादन गोटा	८८७२४००००

कुखुराका जातहरूः

संसारभर कुखुराका थुप्रै जातहरु छन् तर ति सबै जातहरुलाई व्यवसायीक रुपमा पाल्ने गरिंदैन । सबैजसो देशहरुमा कुखुरा पाइएतापनी कुखुरालाई सामान्यतः निम्नलिखीत चार वर्गहरुमा विभाजन गर्दै आएको पाईन्छ ।

१) **अमेरीकन वर्गः** जस्तै प्लाइमाउथ रक, रोड आइल्याण्ड रेड, न्यू हेम्पशायर, वायनडट आदी ।

२) **भुमध्यसागरीय वर्गः** जस्तै लेगहर्न, ह्वाइट मिनोर्का, एन्कोना आदी ।

३) **वेलायती वर्गः** जस्तै अष्ट्रालोप, ह्वाइट कर्निस, अरपिंग्टन आदी ।

४) **एशियाली वर्गः** जस्तैः लांगसांग, ब्रम्हा, कोचीन आदी ।

तर ब्रोइलर, लेयर्स तथा अन्य केही कुखुरामा सिमित रहेका कुखुरापालक कृषकहरुमा यस्ता वर्गहरुको बारेमा चर्चा गर्दा अलमल हुने स्थिती रहेकोले हामी यस पुस्तकमा यिनै वर्गहरुवाट विकास भएका र नेपालमा पाइने केही वाह्य र यहाँका स्थानीय कुखुराहरुमा वढी केन्द्रीत हुनेछौं ।

क. ब्रोइलर तथा जातहरुः

ब्रोइलर कुखुराहरु मासुको लागि पालिन्छन् । ब्रोईलर कुखुराहरु शुद्ध जातहरु होईनन् । वास्तवमा ब्रोइलर कुखुराहरु विभिन्न जातका कुखुराहरुबाट प्रजनन् गराई ईच्छाईएका र छानीएका वंशाणुहरु भएका लाइनहरु क्रस गराउँदै र एउटै लाइनमा केन्द्रीत गराउँदै विकास गरिएका हुन्छन् । यसरी धेरैवटा कुखुराको जातहरुवाट पटकपटकको विभिन्न प्रकारको छनौट र प्रजनन् विधीवाट उत्कृष्ट वंशाणुको प्रवेश गराईने भएकोले एवम् यो प्रक्रिया एउटै स्पेसीजभित्र हुने भएकोले यिनलाई हाईब्रिड वा क्रसब्रिड भन्नु भन्दा पनि सिन्थेटीक ब्रिड भन्नु उपयुक्त हुन्छ । यस्ता सिन्थेटीक जातहरुको प्यारेन्ट स्टकहरु पनि ईन्ब्रेड लाईन, क्लोन, पहिलो पुस्ताको हाईब्रिड (एफवन हाईब्रिड) तथा अन्य पपुलेसनको रुपमा रहेका हुन्छन् ताकी यिनीहरुवाट भविष्यमा अन्य सिन्थेटिक भेराईटीहरु निकाल्न सकियोस् । यसरी ब्रोइलर कुखुराहरू खासगरी ह्वाइट कर्निस जातका भाले र प्लाइमाउथ रक

जातका पोथीहरूबाट र अन्य बढी तौल भएका र चाँडो बढ्ने स्वभावका विभिन्न लाइनहरू तथा जात उपजातहरूबाट क्रस गरी निकालिन्छ र यिनको वृद्धि तथा विकास एकनाशको हुनेगर्छ । ब्रोइलर कुखुराहरूको जातअनुसार छिटो वा ढिलो बढ्ने, छाती, लेग र अन्य भागमा कम वा बढी मासु लाग्ने, दाना कम या ज्यादा खपत गर्ने जस्ता विशेषताहरू हुन्छन् । आजकल हाम्रो देशमा पालिने प्रायः ब्रोइलर कुखुराहरूमा भने कव ५००, हब्बर्ड, ल्होमेन ईन्डियन रिभरसाइड आदि नै हुन् जस्लाई ४० देखि ५० दिनको अवधिमा औसत तौल २ देखी २.८ केजी बनाएर बिक्री गर्ने गरिन्छ । यस अवधिमा यी कुखुराहरूले औसतमा ४ देखी ५.५ केजी दाना खान्छन् वा भाँडावाट पोखेर नष्ट गर्छन् ।

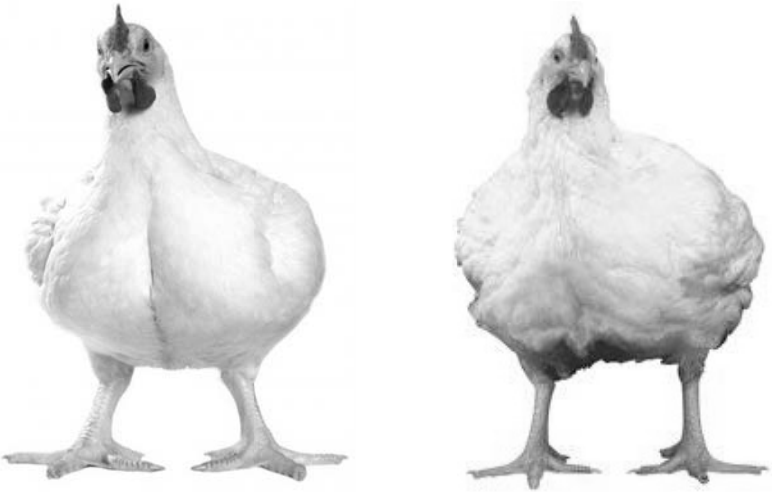

कव ५०० (वायाँ) तथा हब्बर्ड (दायाँ) ब्रोइलर

बोईलर कुखुराका केही जातहरू मध्ये भेनकव भनीने अमेरीकाको कव १००, २००, ४००, ५००, ७०० आदि रहेका छन् भने नेपालमा कव ७०० चाँही अझै भित्रिसकेको छैन । यसैगरी फ्रान्सको (हाल अमेरीकामा समेत) हब्बर्ड पनि संसारभर नै कवको प्रतिस्प्रर्धी जात मानिन्छ । नेपालमा भने छाती तथा तिघ्रामा धेरै मासु लाग्ने र व्यवसायीले धेरै रुचाउने कारणले गर्दा हब्बर्डभन्दा कव वढी लोकप्रिय रहेका छन् । यसवाहेक आरवोर एकर्स, अनक २०००, एभियन ३४, स्टाब्रा, हाइब्रो, ल्होमेन ईन्डियन रिभरसाईड, मार्सल तथा रोस् पनि नेपालमा विगतमा धेरै पालीएका र हाल यदाकदा कृषकका फार्महरुमा भेटीने ब्रोईलर कुखुराका जातहरु हुन् ।

ख. लेयर्स तथा जातहरु

लेयर्सलाई पनि माथि उल्लेख गरिए जस्तै गरी धेरै अण्डा उत्पादन गर्ने र हलुका तौल भएका विभिन्न जातहरुवाट विकास गरिएकोले यिनीहरु पनि एकप्रकारका सिन्थेटीक जातहरु नै हुन् । हाल नेपाली बजारमा भित्रिएका व्यवसायिक लेयर्स जातहरूमा ल्होमेन ब्रोन, ह्वाईट तथा अन्य, हाइलाइन ब्रोन, ह्वाईट तथा अन्य, बेबकक, कि स्टोन, ईसाब्राउन, गोल्डेन कमेट, टेट्रा, वि.भि. ३०० आदी । लेयर्स कुखुराहरू पनि धेरै फुल पार्ने लेगहर्न, मिनोर्का, ससेक्स, रोड आइल्याण्ड रेड आदिहरूबाट नै विकास गरिएका हुन् ।

लोम्यान ब्रोन (वायाँ) तथा हाईलाईन ब्रोन (दायाँ) लेयर्स

यी कुखुराहरूले औसतमा सामान्यतः १८ हप्तादेखि फुल पार्न शुरु गरी ७५ हप्तासम्ममा औसत वार्षिक ३१० गोटाभन्दा बढी अण्डा दिने गर्छन् । यि मध्येपनि नेपालमा हाल आएर अन्य कुखुराहरु भन्दा लोम्यान र हाइलाइन कुखुराहरु नै धेरै लोकप्रिय रहेका छन् ।

ग. नेपालका स्थानीय कुखुराहरुः

व्यवसायिक रूपमा लेयर्स र बोईलर कुखुराको प्रचलन बढी भएपछि रैथाने कुखुराहरू ओझेलमा पर्दै गएका छन् । तिनका जात र बिशेषताहरू निम्नबमोजिम छन् ।

१) साकिनी
२) घाँटीखुइले
३) प्वाँख उल्टे
४) लुईंचे

लुईंचे जंगली कुखुरा भएकोले र यसमा व्यवस्थित अध्ययन नभएकोले यस्को उत्पादन क्षमता यति नै हो भनेर भन्न सक्ने अवस्था छैन । तैपनि लुईंचे पाइने स्थानहरुमा देखीने कुखुराहरुको अवलोकन गर्दा र कृषकहरुले समातेर पालेका यस्ता कुखुराहरुको अवस्था हेर्दा यस्को मासु तथा अण्डा उत्पादन भने लोकल कुखुराको भन्दा धेरै अवश्य छैन । लुईंचे बाहेक अन्य तिनै जातका कुखुराहरूले वार्षिक मात्र ६० गोटाको हाराहारीमा अण्डा उत्पादन गर्ने गर्दछन् भने यी सबै जातीमा ओथारो बस्ने र चल्ला कोरल्ने स्वभाव रहेको हुन्छ । यीमध्ये साकिनी सबैभन्दा बढी संख्यामा देशैभरी पाइने कुखुराको जात हो । साकिनीले जन्मेको ५ महिनापछि बयस्क भएर अण्डा दिन शुरु गर्छ र अवस्था हेरी सामान्यतया एक वर्षमा २-३ पटक चल्ला काढ्ने गर्छ । यसको भालेको तौल बढीमा २.५ केजीसम्म हुने गर्छ भने पोथीको १.५ केजी हुन्छ । सबै स्थानीय जातका कुखुराहरूको रोगसँग लड्ने क्षमता अत्याधिक हुन्छ र स्थानीय कुखुराहरूलाई छाडा छोडेर पाल्न सकिन्छ । त्यसैले यी कुखुराहरूलाई मासु तथा अण्डा दुवैको लागि पाल्न सकिन्छ । यीमध्ये घाँटीखुईले र साकिनी सबैतिर पाईने भए पनि घाँटीखुइलेको संख्या पनि क्रमशः घट्दै गईरहेको छ । प्वाँख उल्टे कुखुराहरू तराईका कतिपय जिल्लाहरूमा बढी मात्रामा पाईन्छन् तर यसको संख्या पनि घटिरहेको छ । यी कुखुराहरूलाई पनि शुद्ध रुपमा वा न्यु हेम्पसायर तथा अष्ट्रालोप जातका कुखुराहरूसँग क्रस गराई नश्लसुधार गरी व्यवसायिक रूपले पाल्न सकिने कुरा नेपालकै कतिपय भुभागहरूमा व्यवहारिक रूपमै प्रमाणित भईसकेको छ जसको शुरुवात शुरुमा कास्कीको लुम्ले कृषि अनुसन्धान केन्द्रले गरेको थियो । नेपाल कृषि अनुसन्धान परिषद् (नार्क)मा हालै गरिएको अनुसन्धानको प्रारम्भीक नतिजा अनुसार साकीनी कुखुराले पनि सघन प्रणालीमा पाल्दा १०० भन्दा वढी अण्डा वार्षीक रुपमा उत्पादन गर्न सक्ने देखीएको छ तर अनुसन्धान जारी रहेकोले अहिले नै केही भन्न सकिने अवस्था छैन ।

घ. अन्य विदेशी कुखुराहरुः

अन्य विदेशी जातहरूमा अष्ट्रालोप, न्यु हेम्पसायर तथा गिरीराज (हाल नेपालको हावापानीमा राम्रोसँग घुलमिल भैसकेका जातहरु) का साथै कुरोइलर, रोड आइल्याण्ड रेड, ब्रह्मा, कोचिन, ससेक्स, अरपिंग्टन, मिनोर्का, निकोवारी, लाडसाङ, मोंग्रेल, व्ल्याक रक आदि रहेका छन् । मासु र अण्डा उत्पादनमा यी जातहरू ब्रोइलर र लेयर्सको तुलनामा कमजोर भएता पनि रोग प्रतिरोधी क्षमता स्वाद, उत्पादन लागत, भौगोलिकता र व्यवस्थापन सहजताको हिसाबले ती जातहरूभन्दा अगाडि छन् । सजिलै पाल्न सकिने र बजार पनि निकै राम्रो भएकाले यी जातहरूको पनि संरक्षण र सम्वर्द्धन गर्नु जरुरी देखिन्छ । यी जातका कुखुराहरूको मासु तथा अण्डा दुवैको मुल्य र माग अत्याधिक रहेको छ र बजार पनि निकै सुरक्षित छ । नेपालमा पनि यी कुखुराहरूलाई पनि शुद्ध रुपमा वा अन्य जातहरुसँग क्रस गराई व्यवसायिक रूपले पाल्न सकिने सम्भावना रहेको छ । न्यु

हेम्पसायर तथा अष्ट्रालोप जातिका कुखुराहरू आफैँमा चल्ला कोरल्ने स्वभावका नभए तापनि स्थानीय जातका कुखुराहरूमा क्रस गराएपछि जन्मेका क्रस पोथीहरूले भने चल्ला कोरल्ने गरेका छन् ।

हुन त पशु विकास फार्म, पोखरा तथा कुखुरा विकास फार्म, वाँकेको न्यु हेम्पसायर तथा अष्ट्रोलोप कुखुरा फार्ममा विसौं वर्षसम्म काम गरिसकेका कर्मचारीहरूको अनुभवमा यी दुवैथरी कुखराहरूमा पनि ५ देखि १० प्रतिशत कुखुराले ओथारो बस्ने प्रवृति देखाउने गरेको र अण्डा पारेपछि त्यसैमाथि ओथारो बस्ने गरेको देखिएको छ । तर आम रूपमा शुद्ध नश्लका यी कुखुरालाई ओथारो नबस्ने कुखुरा भनेर नै चिनिन्छ । नेपालमा खासगरी लुम्ले कृषि अनुसन्धान केन्द्रले साकिनी जातका कुखुराहरूमा न्यु हेम्पसायर जातका भालेहरू लगाई नश्लसुधारको कार्यक्रम अगाडि बढाएको थियो । पछिल्ला वर्षहरूमा आएर कुखुरापालनमा सरकारी क्षेत्रभन्दा निजी क्षेत्र हरेक दृष्टिले अगाडि रहँदै आइरहेको र ब्रोइलर तथा लेयर्स कुखुराहरुमा मात्रै केन्द्रीत रहेको अवस्थामा सरकारको प्रयास भने स्थानीय जातहरूको संरक्षणमा नै केन्द्रित रहँदै आएको देखिन्छ ।

नेपालमा ग्रामीण कुखुरा विकासको लागि प्रयोग भइरहेका विदेशी जातहरूः

१) न्यु हेम्पसायर

- ✓ सघन प्रणालीमा पाल्दा भालेको तौल ३ देखि ३.८ केजीसम्म र पोथीको तौल २ देखि २.५ केजीसम्म हुने भएपनि अर्धसघन प्रणालीमा सोभन्दा उल्लेख्य कम हुने ।
- ✓ सघन प्रणालीमा अण्डा उत्पादन २०० देखि २२० प्रतिपोथी प्रतिवर्ष हुने भएपनि अर्धसघन प्रणालीमा १५० गोटा वार्षिक मात्रै उत्पादन हुने गरेको ।
- ✓ नेपालका प्राय सबै भुभागमा पाल्न सकिने ।
- ✓ स्थानीय साकिनी, घाँटीखुइले र प्वाँखउल्टेजातका कुखुरासँग क्रस गराई अपग्रेडींग गर्न सकिने
- ✓ ग्रामीण क्षेत्रमा सघन तथा अर्धसघन रूपमा अण्डा तथा मासु दुवै उद्देश्यको लागि पाल्न सकिने
- ✓ खासगरी न्यु हेम्पशायर कुखुरा लोकलजस्तै हुने भएकोले मासुको स्वाद तथा बजार निकै आकर्षक रहेको र अष्ट्रालोप कुखुरा पनि ब्रोइलर वा लेयर्सभन्दा वढी मुल्यमा विक्रि हुने गरेको ।
- ✓ लेयर्स तथा बोइलर्सका जातहरूको तुलनामा धेरै रोग प्रतिरोधात्मक क्षमता भएको ।
- ✓ शुद्ध कुखुरामा लगभग १० प्रतिशत तथा जति कुखुरामा ओथारो बस्ने प्रवृत्ति देखिएको छ ।

२) ब्ल्याक अष्ट्रालोप (कालो)

- ✓ सघन प्रणालीमा पाल्दा भालेको तौल ३ देखि ४ केजीसम्म र पोथीको तौल २ देखि २.५ केजीसम्म हुने भएपनि अर्धसघन प्रणालीमा सोभन्दा उल्लेख्य कम हुने ।
- ✓ सघन प्रणालीमा अण्डा उत्पादन १८० देखि २०० प्रतिपोथी प्रतिवर्ष हुने भएपनि अर्धसघन प्रणालीमा १५० गोटा वार्षिक मात्रै उत्पादन हुने गरेको ।
- ✓ नेपालका प्राय सबै भुभागमा पाल्न सकिने ।
- ✓ स्थानीय साकिनी, घाँटीखुइले र प्वाँखउल्टेजातका कुखुरासँग क्रस गराई अपग्रेडींग गर्न सकिने
- ✓ ग्रामीण क्षेत्रमा सघन तथा अर्धसघन रूपमा अण्डा तथा मासु दुवै उद्देश्यको लागि पाल्न सकिने
- ✓ खासगरी न्यु हेम्पशायर कुखुरा लोकलजस्तै हुने भएकोले मासुको स्वाद तथा बजार निकै आकर्षक रहेको र अष्ट्रालोप कुखुरा पनि ब्रोइलर वा लेयर्सभन्दा वढी मुल्यमा विक्रि हुने गरेको ।
- ✓ लेयर्स तथा बोइलर्सका जातहरूको तुलनामा धेरै रोग प्रतिरोधात्मक क्षमता भएको ।
- ✓ शुद्ध कुखुरामा लगभग १० प्रतिशत तथा जति कुखुरामा ओथारो बस्ने प्रवृत्ति देखिएको छ ।

५.७ पशु नश्ल सुधार राष्ट्रिय अभियान कार्यक्रम तथा कृत्रिम गर्भाधान कार्यक्रम (AI Mission Programme)

देशमा भएका स्थानीय कम उत्पादन क्षमता भएका तथा अनुत्पादक गाई भैसीहरुलाई कृत्रिम गर्भाधानको माध्यमद्धारा नश्ल सुधार गरी उत्पादनशील बनाउन पशु सेवा विभागद्धारा प्रस्ताव गरिएको पशु नश्ल सुधार योजना बजेट वक्तव्य मार्फत समेत सम्मोधन भएको कार्यक्रम हो । यसको अवधि ५ वर्षको रहेको छ । यो आ.व. २०६८/६९ बाट शुरु भएको हो । पहिलो वर्षमा सफलता पूर्वक कृत्रिम गर्भाधान सेवा संचालनमा रहेका पाँचवटै विकास क्षेत्रमा पर्ने गरी २५ वटा जिल्लाहरुमा, दोश्रो बर्षमा १० जिल्लाहरु र यस बर्षमा ५ जिल्लाहरुगरी जम्मा ४० जिल्लाहरुमा कार्यक्रम संचालनमा रहेको छ ।

कार्यक्रमको उद्देश्य :

- गाईभैसीमा कृत्रिम गर्भाधान सेवा द्वारा वर्णशंकर बाच्छा बाच्छी तथा पाडा पाडी उत्पादन गरि स्वदेशमा नै उन्नत जातका पशुको संख्यामा बृद्धि गर्ने ।
- कृत्रिम गर्भाधान सेवाको विस्तार गरी दुध तथा मासुको उत्पादन तथा उत्पादकत्वमा बृद्धि गर्ने ।
  - सरोकारवालाहरुको क्षमता अभिबृद्धि गर्नुको साथै दिगो सेवा उपलब्ध गराउने ।

रणनीति :

समुदायमा आधारित दुग्ध उत्पादक सहकारी संस्था, स्थानीय निकाय तथा सरोकारवाला अन्य संघसंस्था मार्फत सरकारी, निजी साझेदारी (एएए) कार्यक्रम अनुरुप सामुदायिक पशु प्रजनन् केन्द्रहरु स्थापना गरी सेवा विस्तार गर्ने, कृत्रिम गर्भाधान सेवा विस्तारक लागि राष्ट्रिय पशु प्रजनन केन्द्र तथा पशु प्रजनन कार्यालयहरुको क्षमता अभिबृद्धि आवश्यक तरल नाइट्रोजन र जमेको विर्यको उत्पादन तथा आपूर्ति बढाउने र कृत्रिम गर्भाधान केन्द्रहरुको संख्यामा बृद्धि गरी ती केन्द्रहरुमा पशु प्रजनन कोष स्थापना गर्नुको साथै नीजि तथा सार्वजनिक सहकार्यमा दिगो रुपमा कार्यक्रमहरु संचालन गर्ने रणनीति रहेका छन् ।

कार्यक्रममा संलग्न सहयोगी निकायहरु :

सहकार्यमा सामुदायिक पशु प्रजनन केन्द्र संचालन गर्ने सहकार्य संस्थाहरु (दुग्ध उत्पादन सहकारी संस्था, सामुदायिक वन उपभोक्ता समिति, स्थानीय निकाय, गै.स.स., पशुपालन समुह समितिहरु), पशु सेवाकेन्द्र/उपकेन्द्र, जिल्ला पशु सेवा कार्यालय, पशु प्रजनन कार्यालय, राष्ट्रिय पशु प्रजनन केन्द्र, क्षेत्रीय पशु सेवा निर्देशनालय, तालिम तथा प्रसार निर्देशनालय, पशु उत्पादन निर्देशनालय सहयोगी निकायहरु हुन् ।

कार्यक्रमको अवधि :

पशु नश्ल सुधार राष्ट्रिय अभियान कार्यक्रमको अवधि ५ वर्ष (आ.ब.२०६८/६९ देखि २०७२/७३ सम्म) को रहेको छ । तत्पश्चात पनि जिल्लामा हाल संचालनमा रहेका र नयाँ थप हुने कृत्रिम गर्भाधान केन्द्रहरुबाट सेवा प्रवाहलाई निरन्तरता प्रदान गर्नेछ ।

कार्यक्रम संचालन हुने जिल्लाहरु :

१. प्रथम चरण (आ.व. २०६८ र ०६९)

क) पूर्वाञ्चल-झापा, मोरङ्ग, सुनसरी, सप्तरी, सिराहा

ख) मध्यमाञ्चल-धनुषा, महोत्तरी, सर्लाही, बारा, मकवानपुर, चितवन, नुवाकोट, काठमाण्डौ, काभ्रे, रामेछाप

ग) पश्चिमाञ्चल-नवलपरासी, रुपन्देही, कविलबस्तु, तनहुँ, कास्की

घ) मध्यपश्चिमाञ्चल-बाँके, बर्दिया, दाङ्ग,

ङ) सुदुरपश्चिमाञ्चल- कैलाली, कंचनपुर

२. दोश्रो चरण (आ.व. २०६९ र ०७०)

क) पूर्वाञ्चल-इलाम ।

ख) मध्यमाञ्चल- धादिङ्ग, रौतहट, सिन्धुली, पर्सा, ललितपुर, भक्तपुर

ग) पश्चिमाञ्चल- पाल्पा, बागलुङ्ग ।

घ) मध्यपश्चिमाञ्चल- सुर्खेत ।

३. तेश्रो चरण (आ.व.२०७० र ०७१)

क) पूर्वाञ्चल -उदयपुर र धनकुटा

ख) पश्चिमाञ्चल- गोरखा, अर्गाखाँची र स्याङ्गजा ।

४. चौथो बर्ष (आ.ब.२०७१र७२) जिल्लाहरुको थपघट केन्द्रिय पशु नश्ल सुधार समन्वय समितिले गर्नेछ ।

५. पाचौ बर्ष (आ.ब. २०७२र७३) जिल्लाहरुको थपघट केन्द्रिय पशु नश्ल सुधार समन्वय समितिले गर्नेछ ।

कार्यक्रमबाट हुने अपेक्षित प्रतिफल

- कार्यक्रमको लक्ष्य अनुसार बर्षेनी १ लाख कृत्रिम गर्भाधान थप गरी वार्षिक ३ लाख पशुहरुमा कृत्रिम गर्भाधान सेवा पुऱ्याउछ र पाँच वर्षपश्चात जम्मा १५ लाख गाई भैसीमा कृ.ग. गरिनेछ ।
- ५२% औसत गर्भाधान दरले ५०५ बाच्छी पाडी जन्मिदा ३,५१,००० बर्णशंकर गाईभैसीको संख्यामा बृद्धि हुनेछ । यसले ८,९५,००० मे.ट. दूध उत्पादनमा वृद्धिल्याउछ, जुन झण्डै १२५ को दरले बार्षिक बृद्धि भएको हुनेछ र ग्रामिण क्षेत्रका कृषकहरुले करीब २६ अर्ब ८५ करोड रकम आम्दानी गर्न सक्नेछन ।
- त्यसै गरि पाँच वर्षपश्चात कुल उत्पादन हुने ९५ हजार पाडाहरुबाट १७ हजार मे.ट. मासु समेत आपूर्तिमा टेवा पुग्न जानेछ जुन झण्डै हालको कुल राँगो भैसीको मासु उत्पादनमा १०.४७ दरले बृद्धि भएको हुनेछ ।

- मुलुकभित्रै उन्नत वर्णशंकर गाई भैसी श्रोतकेन्द्र स्थापनामा सघाउ पुग्नेछ ।
- कार्यक्रमबाट करीब १०,००० कृषक परिवारको गरीबी न्युनीकरण हुने र खाद्य तथा पोषण सुरक्षामा समेत सहयोग पुग्नेछ भने वाह्य मुलुकहरुबाट आयात हुने दूध तथा दूग्धजन्य पदार्थको आयात प्रतिस्थापन एवं स्वदेशमा स्थापित दुग्धजन्य उद्योगहरुको प्रवर्द्धनमा समेत यथोचित सहयोग पुग्नेछ ।

कृत्रिम गर्भाधान विधि र जानकारी

१.कृत्रिम गर्भाधान

भालेपशुबाट कृत्रिम तरिकाले विर्य संकलन गरी प्रशोधन र संरक्षण गरिएको वीर्यलाई उपकरणहरुको मद्दतले पोथीको प्रजनन अंगमा पुऱ्याई गर्भाधान गराउने तरिकालाई कृत्रिम गर्भाधान भनिन्छ ।

२. कृत्रिम गर्भाधान विधि (Artificial Insemination Technique)

यसमा साँढें रांगो वा भाले पशुबाट कृत्रिम तरिकाबाट विर्य संकलन गरि संकलित विर्यको गुणस्तर परीक्षण एवं मूल्यांकन गरिन्छ, सो विर्य प्रशोधन योग्य ठहरिएमा प्रशोधन गरिन्छ, प्रशोधित विर्यलाई तरल नाइट्रोजनमा भण्डारण गरिन्छ र आवश्यकता अनुसार ऋतुकालमा आएका पोथी पशुहरूलाई उपकरणहरुको मद्दतले प्रजनन् अंगमा पुऱ्याई गर्भाधान गराइन्छ ।

पशु	ऋतुचक्रक	ऋतुकाल	भाले लगाउने उपयुक्त समय	गर्भाअवधि
गाई	२१ दिन (१८-२४ दिन)	१८ घण्टा (१२-२८ घण्टा)	मध्य ऋतुकाल	२८२ दिन
भैंसी	२१ दिन	२४ घण्टा (६-४७ घण्टा)	ऋतुकाल सुरु भएको १६ देखि २० घण्टा	३१६ दिन
बाखा	२० दिन (१५-२४ दिन)	४० घण्टा (१६-५० घण्टा)	ऋतुकाल सुरु भएको १२ देखि २० घण्टा	१५० दिन
भेडा	१६ १/२ दिन (१४-२० दिन)	३० घण्टा (२४-४८घण्टा)	ऋतुकाल सुरु भएको १८ देखि २४ घण्टा	१४८ दिन
बंगुर	२१ दिन (१८-२४ दिन)	१ देखि ५ दिन	ऋतुकाल सुरु भएको १२-३० घण्टा (१२-१४घण्टाको फरकमा दुई पटक)	११४ दिन

२. गर्भाधारण दर (Conception Rate)

गर्भधारण दर भन्नाले कृत्रिम गर्भाधान गरिएका पशुहरू मध्ये कति पशुमा गर्भ रह्यो भन्ने बुझिन्छ । कृत्रिम गर्भाधान प्रविधिमा प्राकृतिक गर्भाधान भन्दा धेरै सावधानी अपनाउन जरुरी छ । अन्यथा यसमा गर्भधारण दरमा कमी आउन सक्छ

नेपालमा राष्ट्रिय पशु प्रजनन केन्द्र, पोखरा मार्फत विभिन्न समयमा गरिएको अनुगमन अनुसार औषतमा गाइमा गर्भधारण दर ५६ प्रतिशत र भैसीमा गर्भधारण दर ४८ प्रतिशत पाइएको छ ।

३. गर्भधारण दरलाइ असर पार्ने तत्वहरू

गर्भधारण दरलाई धेरै कुराले असर गर्छ । विर्य संकलन देखि लिएर त्यसको भण्डारण र प्रयोग साथै पोथी पशुको प्रजनन् स्वास्थ्य सम्मको असर गर्भधारण दरमा पर्न सक्छ ।

३.१ प्रयोग गरिएको वीर्य (Semen Quality)

जमेको वीर्यको मापदण्ड

प्रति डोज स्ट्रको क्षमता : ०.२५ एम. एल.
शुक्रकीट संख्या/डोज : २ करोड/ प्रति डोज स्ट्र
शुक्रकीटको चाल : कम्तिमा ४५ प्रतिशत
असामान्य शुक्रकिट : २० प्रतिशत भन्दा कम

३.२ कृत्रिम गर्भाधान गरिने पोथी पशुको प्रजनन क्षमता (Female Fertility)

कृत्रिम गर्भाधानको गर्भधारण दर कम वा बढी हुनुमा कृत्रिम गर्भाधान गरिने पशुको स्वास्थ्यको अबस्थाले पनि प्रमुख भूमिका खेलेको हुन्छ ।

३.३ कृत्रिम गर्भाधान कर्ता (Inseminetor's Skill)

कृत्रिम गर्भाधानको गर्भधारण दर कम वा बढी हुनुमा प्रमुख भूमिका कृत्रिम गर्भाधान कर्ताको पनि रहेको हुन्छ ।

३.४ वीर्य भण्डारण र परिचालन (Semen Storage and Handling)

- ✓ तरल नाइट्रोजनको लेवल समय समयमा हेरिराख्नु पर्दछ र वीर्य भण्डारण गरेको रेफ्रीमा एक तिहाई भन्दा कम (स्ट्रको २.५ से.मी. भन्दा कम) तरल नाइट्रोजन हुन दिनु हुदैन ।
- ✓ आफ्नो रेफ्री भित्र कुन जातको पशुको विर्य कता छ याद गर्नु पर्छ जसले गर्दा आफुले खोजेको बाहेक अरु सिमेन अनावश्यक निकाल्ने र राख्ने गर्नु नपरोस् । यदि ५ देखि १० सेकेन्ड भन्दा बढि समय स्ट्र खोज्न लाग्ने भएमा पुन क्यानिस्टरलाई तरल नाइट्रोजनमा डुबाएर निकाल्नुपर्छ ।

३.५ जमेको वीर्यलाई सक्रिय पार्ने (Thawing)

पोथी जनावरले भाले खोजेको एकीन भएपछि कृत्रिम गर्भाधान गर्ने उपयुक्त समयमा सम्पूर्ण तयारी पछि मात्र थईङ गर्नु पर्दछ । थईङ्ग गर्नको लागी गाई/भैसीको शारीरिक तापक्रम (३५ देखि ३७ डिग्री सेल्सियस) उपयुक्त हुन्छ ।

३.६ ऋतुकाल र यसको पहिचान (Estrus and Heat Detection)

साँढें वा रांगो खोज्दा पशुले विभिन्न लक्षणहरु देखाउछ ।

- ✓ प्राथमिक लक्षणमा अरु पशुलाई आफू माथि उक्लन दिनु महत्वपूर्ण लक्षण मानिन्छ । शुरुको अवस्थामा आफू अर्को पशुमाथि उक्ले पनि स्टाण्डिङ हिटमा भने अरु पशुलाई आफू माथि उक्लन दिन्छ ।
- ✓ यी बाहेक सूत सून्निनु र सूतको भित्रीभागमा रातो अथवा गुलाफी रंग जस्तो देखिनु, तुरतुर पिशाव फेरि रहनु, दूध घटाउनु, कराउनु जस्ता लक्षणहरु देखाउछ ।
- ✓ सबै पशुमा भने यस्ता लक्षणहरु राम्रोसंग नदेखिन पनि सक्छ । यस्तो ऋतुकाललाई मन्द ऋतुकाल भनिन्छ । यस्तोमा पशुको प्रत्यक्ष हेरचाह गर्ने व्यक्ति अझ चनाखो हुनु जरुरी छ र प्राविधिकले पनि भित्रि अंगहरुको परीक्षण गरि निर्क्योल गर्न जरुरी हुन्छ ।

३.७ कृत्रिम गर्भाधान गराउने उपयुक्त समय (Time of Insemination)

गर्भ रहने दर बढाउन ऋतुकाल शुरु भएको १२ देखि २० घण्टा भित्रको समयलाई कृत्रिम गर्भाधानको लागि उपयुक्त समय मानिन्छ ।

३.८ विर्य डिपोजिट (Deposit) गर्ने स्थान

पाठेघरको शरीरमा विर्य डिपोजिट गरेमा डिम्बोत्सर्ग जुन डिम्बमा भएपनि गर्भ रहने सम्भावना बढी रहन्छ ।

४ कृत्रिम गर्भाधान गर्दा ध्यान दिनुपर्ने कुराहरु

प्रजनन दर उच्च हुनको लागि मुख्यतयः ऋतुकाल पहिचान गर्ने दक्षता, कृत्रिम गर्भाधान कर्ताको क्षमता, पशुको प्रजनन क्षमता र वीर्यको प्रजनन क्षमतामा भर पर्दछ ।

- ✓ पशु मन्द ऋतुकालमा हुन सक्छ । त्यस्तो अवस्थामा किसान चनाखो हुनु पर्छ र प्राविधिकले प्रजनन् अंग परीक्षण गरेर मात्र पशु ऋतुकालमा आए नआएको निधो गर्नुपर्छ ।
- ✓ पशु व्याएको कम्तिमा पनि ४५ देखि ६० दिन पछि मात्र कृत्रिम गर्भाधान गर्नु पर्छ .
- ✓ पशुले तुहाएको छ भने त्यस्तो अवस्थामा दुई वटा ऋतुकाल छोडेर मात्र कृत्रिम गर्भाधान गर्नु पर्छ । यस बाहेक अरु प्रजनन् विकृति भएमा त्यसको उपचार गरेर मात्र कृत्रिम गर्भाधान गर्नु पर्छ .

- ✓ कहिले काँही गर्भावस्थामा पनि पशु ऋतुकालमा आउन सक्छ। यस कारण कृत्रिम गर्भाधान गर्नु पूर्व इतिहास लिने र गर्भ परिक्षण गर्ने कार्य गर्नु पर्छ।
- ✓ यदि कृत्रिम गर्भाधान गराउन पशुलाई टाढाबाट ल्याईएको भए कम्तिमा पनि १५ मिनेट आराम गर्न लगाई त्यसपछि मात्र कृत्रिम गर्भाधान गराउनु पर्दछ। टाढाबाट ल्याउँदा पशु बढी उत्तेजित (Excitation) हुनगई एर्डिनालिन (Adrenaline) हर्मोन उत्पन्न हुन्छ जसले गर्दा वीर्यको ढुवानीमा समेत असर गर्दछ।
- ✓ कृत्रिम गार्भाधान गराउने अवस्थामा पाठेघरको अंगहरु पहिचान गर्दा पशुले थोरै मात्रामा पिसाव गऱ्यो भने प्रजनन दर राम्रो हुन्छ भन्ने कुराको अनुमान गर्न सकिन्छ तर धेरै मात्रामा पिसाव गरेमा प्रजनन दर कम हुन्छ। धेरै पिसाव गर्नुको अर्थ पाठेघर त्यलगक छैन वा ऋी राम्रोसंग च्भनचभकक भएको छैन भन्ने बुझिन्छ।
- ✓ पशु बिरामी भएको अवस्थामा वा ज्वरो आएमा कृत्रिम गर्भाधान गर्नु हुदैन यदि गरेमा पनि गर्भाधारण दर कम हुन्छ।
- ✓ यदि पशुको ऋतुचक्रको समय १७ दिन भन्दा कम र २५ दिन भन्दा बढी छ भने पशुको उपचार गरेर मात्र कृत्रिम गर्भाधान गर्नु पर्दछ।

पशु प्रजनन् सम्बन्धि जानकारी तालिका

क्र.स.	पशुको किसिम	कोरली अवस्थामा पुग्ने उमेर	पहिलो पटक भाले लगाउने उपर्युक्तसमय	ऋतुचक्र	ऋतुकाल	गर्भाअवधि	भाले लगाउने उपयुक्त समय
१	गाई	२४ देखि ३० महिना	२५ देखि ३० महिना	२१ दिन (१८ देखि २४ दिन)	१८ घण्टा(१२ देखि २८ घण्टा)	२८२ दिन	मध्य ऋतुकाल
२	भैंसी	२८ देखि ३० महिना	३० देखि ३५ महिना	२१ दिन	२४ घण्टा (६-४७ घण्टा)	३१६ दिन	ऋतुकाल सुरु भएको १६ देखि २० घण्टा
३	बाखा	८ देखि १० महिना	१४ देखि १८ महिना	२० दिन (१५ देखि २४ दिन)	४० घण्टा(१६ देखि ५० घण्टा)	१५० दिन	ऋतुकाल सुरु भएको १२ देखि २० घण्टा
४	भेडा	९ देखि १४ महिना	१८ देखि २४ महिना	१६ १/२ दिन (१४- २० दिन)	३० घण्टा(२४-४८ घण्टा)	१४८ दिन	ऋतुकाल सुरु भएको १८ देखि २४ घण्टा
५	घोडा	२१ महिना	३ देखि ४ बर्ष	२१ दिन (१९-२१ दिन)	५ दिन	३३६ दिन	ऋतुकालको दोस्रो वा तेस्रो दिन
६	बंगुर	८ देखि १० महिना	९ देखि १० महिना	२१ दिन (१८ देखि २४ दिन)	१ देखि ५ दिन	११४ दिन	ऋतुकाल सुरु भएको १२ देखि ३० घण्टा (१२ देखि १४ घण्टाको फरकमा दुई पटक)

श्रोत: जी.सी.बेनर्जी आठौ संकरण

९.८ पशु आहार विकास राष्ट्रिय अभियान कार्यक्रम (फरेज मिसन)

पृष्ठभुमि :

नेपालमा दूध तथा मासुको बढ्दो मागलाई सापेक्षिक रुपमा पूर्ति गर्न पशुपालन क्षेत्रमा व्यवसायीकरण गरी पशुजन्य उत्पादन र उत्पादकत्व वृद्धि गर्न पशु नश्ल सुधारका साथसाथै पशु आहारा विकास गरी विस्तृत रुपमा सार्वजनिक र निजि सहकारी साझेदारीको माध्यमबाट र राष्ट्रिय अभियानको रुपमा संचालन गर्न नेपाल सरकारको आ.व.०७०/७१ को वजेट वक्तव्य मार्फत घोषणा गरिएको पशु आहारा विकास राष्ट्रिय अभियान कार्यक्रम आ.व. ०७०/७१ देखि संचालनमा आएको छ ।

उद्देश्य :

क) गुणात्मक पशु आहाराको आपूर्ति गरी दुध तथा मासुको उत्पादन तथा उत्पादकत्व वृद्धि गर्ने ।

ख) पशुजन्य उत्पादनको उत्पादन लागत घटाई स्वदेशी उत्पादनलाई राष्ट्रिय र अन्तराष्ट्रिय बजारमा प्रतिस्पर्धी बनाउनेछ ।

ग) सरकारी, गैरसरकारी तथा निजी क्षेत्रका घाँसेबाली तथा बीउ उत्पादक व्यवसायिक कृषक र समुह र समिति र सहकारी, सामुदायिक पशु आहारा विकास केन्द्र, राईजोवियम तथा बीउ विजन प्रयोगशाला, चरन तथा घाँसेवाली बीउ वृद्धि फार्महरु तथा राष्ट्रिय चरन तथा पशु आहारा केन्द्रको क्षमता अभिवृद्धि, श्रोत केन्द्र, सुदृढीकरण र दिगो सेवा प्रदान गर्ने ।

कार्यक्रमको अवधि :

क) आ.व.०७०/०७१ देखि ०७४/०७५ सम्म ६ वर्षको हुने छ ।

ख) पहिलो ६ वर्षको कार्यक्रमको प्रभावकारिताको आधारमा सेवा अवधि विस्तार गर्न सकिने छ ।

यस कार्यक्रमबाट अपेक्षित प्रतिफल :

४५००० हेक्टर क्षेत्रफलमा उन्नत घाँस खेती गरी पशु नश्ल सुधार अभियान कार्यक्रम अन्तर्गत उत्पादित उन्नत पशुहरुको लागी आवश्यक आहारा पूर्ति गर्ने ।

कार्यक्रम लागु हुने स्थान :

क) पहिलो, दोश्रो र तेश्रो चरण गरी ६ वर्षको अवधिमा पशु नश्ल सुधार राष्ट्रिय अभियान कार्यक्रम लागु भएका जिल्लामा यो कार्यक्रम लागू गरिने छ ।

ख) प्रत्येक जिल्लमा स्थापित सामुदायिक पशु प्रजनन् केन्द्रहरुलाई सामुदायिक पशु आहारा विकास केन्द्रका रुपमा स्थापित गरी कार्यक्रम संचालन गरिने छ ।

ग) राष्ट्रिय चरन तथा पशु आहारा केन्द्र, सामुदायिक पशु विकास आयोजना तथा कवुलियती वन तथा पशु विकास कार्यक्रमबाट स्थापना भएका सामुदायिक घाँस श्रोतकेन्द्रहरुलाई कार्यक्रममा समावेश गरिने छ ।

घ) नयाँ सामुदायिक पशु आहारा विकास केन्द्र स्थापना गर्दा सम्बन्धित पशु सेवा केन्द्र/उपकेन्द्रको संलग्नतामा उक्त क्षेत्रमा रहेका दुग्ध उत्पादक सहकारी संस्था, घाँस विकास समूह/समिति, कृषि सहकारी संस्था, स्थानीय गैरसरकारी संस्था, स्थानीय निकाय, कृषक समूह/ समितिको सहकार्यमा स्थापना गरी संचालन गरिने छ ।

५.५ युवा लक्षित विशेष पशु उत्पादन कार्यक्रम

युवाहरुलाई कृषि क्षेत्रमा आकर्षित गरी कृषि उत्पादन र उत्पादकत्वमा वृद्धि गर्ने र कृषि क्षेत्रको व्यावसायिकरणबाट आय आर्जन बढाउने उद्देश्यले युवालक्षित विशेष पशु उत्पादन कार्यक्रम (डेरी, बाख्रा, वंगुर) नेपाल सरकारले आ.व.२०७०/०७१ देखि युवा लक्षित कार्यक्रम सञ्चालन गरेको र साथै यस आ.व.मा समेत उक्त कार्यक्रमले निरन्तरता पाएको छ ।

उद्देश्य

(क) गाईपालन, भैंसीपालन, बाख्रापालन, बंगुरपालनसम्बन्धी व्यवसाय सञ्चालनको लागि आवश्यक पर्ने प्रविधि तथा प्रतिस्पर्धी अनुदान प्रदान गर्ने ।

(ख) स्वदेशमा स्वरोजगारका अवसरहरु श्रृजना गरी रोजगारीको लागि विदेशिने क्रम न्यूनीकरण गर्न सहयोग पुऱ्याउने ।

(ग) युवाहरुको आय आर्जनमा टेवा पुऱ्याइ कृषक परिवारको जीवनस्तरमा सुधार ल्याउन सहयोग पुऱ्याउने ।

५.५.१ युवा लक्षित विशेष पशु उत्पादन (व्यावसायिक गाई भैंसी पालन) कार्यक्रम

सञ्चालन प्रकृया :

युवा लक्षित विशेष पशु उत्पादन (व्यावसायिक गाई भैंसी पालन) कार्यक्रम सञ्चालन प्रकृया देहाय बमोजिम हुनेछ ।

क) स्कीम अवधि : यो कार्यक्रम नेपाल सरकारले निर्णय गरेबमोजिम अवधिसम्म सञ्चालन हुनेछ ।

ख) स्कीमका लागि जिल्ला छनौटका आधारहरु : व्यवसायिक गाईभैंसीपालनका लागि संभाव्य भएका तराई तथा मध्य पहाडका कृत्रिम गर्भाधान र राष्ट्रिय पशु आहारा विकास अभियान कार्यक्रम लागु भएका जिल्लाहरुमा संभाव्यताको आधारमा पशु उत्पादन निर्देशनालयले जिल्लाहरुको प्राथमिकिकरण गरी जिल्लाहरुको छनौट तथा कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने छ । निवेदन दिने फार्महरु जिल्ला पशु सेवा कार्यालय वा सम्बन्धित अन्य निकायमा अनिवार्य रुपमा दर्ता भएको हुनु पर्नेछ ।

हाल संचालन भएका ४५ जिल्लाहरु यस प्रकार छन् स ईलाम , झापा, मोरङ, सुनसरी, धनकुटा, सप्तरी, उदयपुर, सिरहा, धनुषा, महोत्तरी, सर्लाही, सिन्धुली, रामेछाप, बारा, पर्सा, रौतहट ,मकवानपुर, चितवन, धादीङ, काठमाडौ, ललितपुर, भक्तपुर, नुवाकोट, काभ्रे, गोरखा, तनहु, कास्की, वाग्लुङ, स्याङ्जा, अर्घखाची ,पाल्पा, नवलपरासी, रुपन्देही, कपिलवस्तु, दाङ, बांके, बर्दीया, सुर्खेत, कैलाली, कञ्चनपुर, सिन्धुपाल्चोक, दोलखा, लमजुङ्ग, पर्वत, गुल्मी ।

ग) व्यावसायिक गाई भैंसी फार्मको बर्गिकरण : फार्मलाई ३ वर्गमा विभाजन गरिने छ ।

१) साना व्यावसायिक गाई भैंसी फार्म : यस कार्यक्रमको लागि ५-१० वटा उन्नत दुधालु गाईपालन वा भैंसीको हकमा न्यूनतम २ देखि ४ वटासम्म उन्नत दुधालु भैंसीपालन गरी दूध उत्पादन व्यवसाय शुरु गरेका फार्महरुलाई मानिने छ ।

२) मझौलास्तरका व्यावसायिक गाई भैंसी फार्म : ११ देखि ३० वटासम्म उन्नत दुधालु गाई वा ५ देखि १२ वटासम्म उन्नत दुधालु भैंसीपालन गरी दूध उत्पादन व्यवसाय शुरु गरिरहेका फार्मलाई मानिने छ ।

३) ठुला व्यावसायिक फार्म : उन्नत दुधालु गाई ३० भन्दा माथि र उन्नत दुधालु भैंसी १२ भन्दा माथि पालन गरि दुग्ध उत्पादन/प्रशोधन व्यवसाय शुरु गरेका फार्महरुलाई मानिने छ ।

घ) कार्यक्रमका लागि उपलब्ध गराईने सहयोग

(१) साना व्यावसायिक फार्म : उन्नत गाई भैसी खरीद गरी विमा गरीएका प्रति उन्नत गाईको लागि बढीमा रु. २०,०००/- (बिस हजार) का दरले बढीमा रु. २,००,०००/- (दूई लाख) सम्म र प्रति भैंसी रु. ५०,०००/- (पचास हजार) का दरले बढीमा रु. २,००,०००/- (दूई लाख) सम्म नगद अनुदान उपलब्ध गराइने छ ।

(२) मझौला स्तरका व्यावसायिक गाई भैंसी फार्मको सुदृढीकरणका लागि तपशिलमा उल्लेखित कियाकलापहरु कार्यान्वयन गर्न प्रति फार्म वढीमा रु. ३००००० /-(तिन लाख) सम्म अनुदान उपलब्ध गराइनेछ ।

कृयाकलापहरु

फर्म सुदृढीकरणसंग सम्बन्धित कार्यहरु:

- गोठ निमार्ण सुधार तथा फार्म सुरक्षा (वार बन्देज), जैविक सुरक्षा, आदी ।
- पशु प्रजनन्, आहारा तथा अन्य व्यवस्थापकीय कार्य (कृत्रिम गर्भाधान उपकरण, ग्राइन्डर, च्याफकटर, काउम्याट, मिल्क क्यान, व्हील ब्यारो) आदी ।

अनुदान दिइने आधारहरु:

- ११–१५ दुधालु गाई वा दुधालु भैंसी ५-६ मा अधिकतम रु. २,२५,०००/-
- १६ –२० दुधालु गाई वा दुधालु भैंसी ७-८ मा अधिकतम रु. २,५०,०००/-
- २१–२५ दुधालु गाई वा दुधालु भैंसी ९-१० मा अधिकतम रु. २,७५,०००/-
- २६-३० दुधालु गाईमा वा ११-१२ दुधालु भैंसीमा अधिकतम रु. ३,००,०००/-

(३) उन्नत दुधालु गाई ३० भन्दा माथी र भैंसी दुधालु १२ भन्दा माथी पालन गरि व्यवसाय गरेका ठूला व्यावसायिक गाई भैंसी पालन फार्महरुलाई यान्त्रीकरणकोलागि तपशिलमा उल्लेखित मेशिनरी औजार खरिद गर्न प्रति फार्म वढीमा रु. ४,००,०००/ (चारलाख) अनुदान उपलब्ध गराईने छ ।

- ३१–५० दुधालु गाई वा दुधालु भैंसी १३ –२० मा अधिकतम रु. ३,२५,०००/-
- ५१ –७५ दुधालु गाई वा दुधालु भैंसी २१-३० मा अधिकतम रु. ३,५०,०००/-
- ७६–१०० दुधालु गाई वा दुधालु भैंसी ३१-४० मा अधिकतम रु. ३,७५,०००/-
- १०० भन्दा बढी दुधालु गाई वा ४० भन्दा बढी दुधालु भैंसीमा अधिकतम रु. ४,००,०००/-

फार्म यान्त्रिकरणसँग सम्बन्धित कृयाकलापका लागि आवश्यक मेसिनरी औजारहरु : मिल्किङ्ग मेशिनरमिल्किङ्ग पार्लर/फोडररफोरेज ब्लक मेशिन/यू.एम.एम.बि मेशिन/विद्युतीय फिडर/वाटरर/मिल्क क्यान/साईलो पिट/डिप वेल, डिप बोरिङ्ग/पाश्चुराईजर/मिल्क एनालाईजर/ फ्रिजर/ चिलिङ्ग भ्याट आदी ।

ङ) प्रस्ताव आव्हान : व्यक्तिगत रुपमा यूवा कृषकले वा साझेदारीमा उन्नत गाई भैंसी फार्महरु साना वा मझौलास्तर फार्म सुदृढीकरण वा ठुला व्यवसायिक फार्ममा यान्त्रिकरणका लागि राष्ट्रिय दैनिक पत्रिकामा सूचना प्रकाशित गरी जिल्ला पशु सेवा कार्यालय पेश गर्ने गरी पशु उत्पादन निर्देशनालयबाट प्रस्ताव आव्हान गरिने छ ।

च) प्रस्ताव मूल्यांकन :

१) प्रस्ताव आव्हान भए बमोजिम निर्धारित मिति र समयभित्रमा पेश हुन आएका प्रस्तावहरुकोसूचि सार्वजनिक खरिद ऐन, ऐ.ऐ.नियमावली र प्रचलित आर्थिक नियमावली अनुसारका पदाधिकारीहरुको रोहवरमा मुचुल्का वनाई सम्बन्धित जिल्ला पशु सेवा कार्यालयहरुले सिफारिस सहित सो को विवरण पशु उत्पादन निर्देशनालयमा पठाउनु पर्नेछ ।

२) च (१) मा प्राप्त प्रस्तावहरुको प्रारम्भिक छानविन, स्थलगत निरिक्षण तथा अनुसूचिमा उल्लेखित आधारहरुलाई समेत लिई मूल्याङ्कन गर्नका लागि तपसिल अनुसारको३ सदस्यीय मूल्यांकन समिति रहने छ ।

मूल्याङ्कन समितिको बनोट

१. सम्बन्धित जि.प.से.का. को प्रमुख, संयोजकः १ जना
२. पशु उत्पादन निर्देशनालयको वा पशु उत्पादन निर्देशनालयबाट तोकिएको अधिकृतस्तरको केन्द्रीय प्रतिनिधि, सदस्यः १ जना
३. सम्बन्धित जिल्ला पशु सेवा कार्यालयको, युवा लक्षित कार्यक्रम हेर्ने, फोकल अधिकृतः सदस्य सचिवः १ जना

५.५.२ युवा लक्षित व्यावसायिक बाखा प्रवर्द्धन कार्यक्रम

युवा लक्षित बाखा प्रवर्द्धन कार्यक्रम सञ्चालन प्रक्रिया

क) कार्यक्रम संचालन हुने जिल्लाहरु : केन्द्रीय भेडाबाखा प्रवर्द्धन कार्यालयवाट संचालन गरिने कार्यक्रमको लागि पशु उत्पादन निर्देशनालयवाट जिल्लाहरुको छनौट गरिनेछ । जिल्ला पशु सेवा कार्यालयहरुले यस कार्यविधि अनुसार कार्यक्रम स्वीकृत तथा संचालन गर्न सक्नेछन्।

ख) कार्यक्रम संचालन अवधि : यो कार्यक्रम नेपाल सरकारले निर्णय गरे बमोजिम अवधिसम्म सञ्चालन हुनेछ ।

ग) व्यावसायिक बाखा फार्मको वर्गीकरण : यस कार्यक्रम अन्तर्गत व्यावसायिक बाखा फार्महरुलाई निम्नानुसार वर्गिकरण गरिने छ :

(१) निजी व्यावसायिक बाखापालन फार्म : यस कार्यक्रमको प्रयोजनको लागि न्यूनतम् ५० वटा प्रजनन् योग्य माउ बाखापालन गरिरहेका वा सो संख्यामा बाखापालन गरी व्यवसाय शुरु गर्ने फार्महरुलाई निजी व्यावसायिक बाखा फार्म मानिने छ ।

(२) समुह वा समितिमा संचालन हुने व्यावसायिक बाखापालन फार्महरुः कृषक समुह/समितिमा कम्तिमा ५ जना सदस्य भएको र प्रत्येक कृषक सदस्यसँग औसतमा १० वटा प्रजनन् योग्य माउ बाखा भएको वा सो संख्यामा बाखापालन गरी व्यवसाय शुरु गर्ने समूह/समिति अन्तर्गतका फार्महरुलाई व्यावसायिक मानिने छ ।

(३) सहकारीमा संचालन हुने व्यावसायिक बाखा पालन फार्महरु : कम्तिमा २५ जना सदस्यहरुले बाखापालन गरिरहेको वा सो संख्याका कृषकहरुले

बाखापालन व्यवसाय शुरु गर्ने र प्रति सदस्य कम्तिमा औषत १० माउ बाखा (सहकारीमा कम्तिमा २५० माउ बाखा) भएको फार्महरुलाई व्यावसायिक मानिने छ ।

घ) कार्यक्रमबाट उपलब्ध गराइने अनुदान रकम :

(१) निजी व्यावसायिक फार्म स्थापना वा सुदृढिकरणका लागि बढीमा रु. २,००,००० (दुई लाख)

(२) समुह/समितिमा व्यावसायिक बाखापालन फार्महरु स्थापना वा सुदृढिकरणका लागि बढीमा रु १,५०,००० (एक लाख पचास हजार)

(३) सहकारीमा व्यावसायिक बाखापालन फार्महरु स्थापना वा सृदृढिकरणका लागि बढीमा रु. २,००,००० (दुई लाख)

नोट : प्रस्तावकले कम्तिमा अनुदान रकम बराबरको लगानी गर्नु पर्ने छ ।

ङ) अनुदान रकमको उपयोग :

यस कार्यक्रमबाट उपलब्ध हुने रकमबाट व्यवसायीले बाखाको खोर निर्माण/सुधार, जैविक सुरक्षाको लागि फेन्सिङ, डिपिङ ट्याकं, घाँस विकास तथा नर्सरी स्थापना, प्रजनन् बोका खरिदरकृ.ग. व्यवस्थापन वा आवश्यक उपकरण खरिदमा उपयोग गर्न सक्नेछन् । यो रकमबाट बाखाको दाना, औषधि, खनिज पदार्थ लगायतका खपत हुने सामग्रीहरु खरिद गर्न भने पाइने छैन ।

च) कार्यक्रम संचालन प्रकृया :

१) प्रस्ताव आव्हान : निजी फार्म/समुह/समिति/सहकारीमा आवद्ध कृषकहरुवाट सहकार्यमा व्यावसायिक बाखा फार्म स्थापना वा सुदृढिकरणका लागि पशु उत्पादन निर्देशनालय वा केन्द्रीय भेडाबाखा प्रवर्द्धन कार्यालयबाट राष्ट्रिय दैनिक पत्रिकामा प्रस्ताव आव्हान गरिने छ ।

छ) प्रस्ताव मूल्यांकन :

(१) प्रस्ताव आव्हान भए बमोजिम निर्धारित मिति र समयभित्रमा पेश हुन आएका प्रस्तावहरुको सूचि सार्वजनिक खरिद ऐन, ऐ.ऐ.नियमावली र प्रचलित आर्थिक नियमावली अनुसारका पदाधिकारीहरुको रोहवरमा मुचुल्का बनाई सम्बन्धित जिल्ला पशु सेवा कार्यालयहरुले सिफारिस सहित सो को विवरण केन्द्रीय भेडाबाखा प्रवर्द्धन कार्यालय र पशु उत्पादन निर्देशनालयमा पठाउनु पर्नेछ ।

२) छ (१) मा प्राप्त प्रस्तावहरुको प्रारम्भिक छानविन, स्थलगत निरिक्षण तथा अनुसूचिमा उल्लेखित आधारहरुलाई समेत लिई मूल्याङ्कन गर्नका लागि तपसिल अनुसारको ३ सदस्यीय मूल्यांकन समिति रहने छः ।

मूल्याङ्कन समितिको बनोट

१. सम्बन्धित जि.प.से.का. को प्रमुख, संयोजकः १ जना
२. केन्द्रीय भेडाबाखा प्रवर्द्धन कार्यालय वा पशु उत्पादन निर्देशनालयबाट तोकिएको अधिकृतस्तरको केन्द्रीय प्रतिनिधि, सदस्यः १ जना
३. सम्बन्धित जिल्ला पशु सेवा कार्यालयको, युवा लक्षित कार्यक्रम हेर्ने, फोकल अधिकृतः सदस्य सचिवः १ जना

५.५.३ युवा लक्षित व्यावसायिक बंगुर प्रवर्द्धन कार्यक्रम

यूवा लक्षित बंगुर पालन कार्यक्रम संञ्चालन प्रकृया :

क) स्कीम सञ्चालन प्रकृया देहाय बमोजिम हुनेछ ।

१. कार्यक्रम संचालन हुने जिल्लाहरु : प्राथमिकताको आधारमा छनौट गरिने ।
२. कार्यक्रम संचालन अवधि : यो कार्यक्रम नेपाल सरकारले निर्णय गरे बमोजिम अवधिसम्म सञ्चालन हुनेछ ।
३. लक्षित वर्ग : ग्रामिण युवा, रोड कोरिडोर लक्षित र वैदेशिक रोजगारबाट फर्किएका विशेषत सम्बन्धीत काममा दक्षता हासिल गरेका युवाहरुलाई मानव संसाधनको रुपमा रहेका १८ देखि ५० वर्ष उमेर समुहका व्यवसायीहरु । साथै सवै सामाजिक समुहका कृषकहरुलाई प्राथमिकता अनुसार समाबेश गराईने छ ।

ख) व्यावसायिक बंगुरपालनको वर्गीकरण :

यस स्कीम संचालन गर्नको लागि तपसिलमा उल्लेखित ३ किसिमकोबंगुर फार्महरु वर्गिकरण गरिने छः

(१) साना बंगुरपालन फार्म : यस कार्यक्रमको प्रयोजनको लागि खोर निर्माण कार्य पुरा गरी बंगुरपालन शुरु गर्न तयारी अबस्थामा रहेको वा पाठापाठी उत्पादन (द्यचभभमष्लन) का लागि भए कम्तीमा ५ वटा माउ र मासु उत्पादन (ँबततभलष्लन) को लागि भए कम्तीमा १५ वटा बंगुर पालन गर्नु पर्नेछ ।

(२) मझौला स्तरका वंगुरपालन फार्महरु : प्रत्येक कृषक सदस्यसँग कम्तीमा १५ वटा प्रजनन्योग्य माउ बंगुर भएको वा मासु उत्पादनको लागि

मात्र भए कम्तीमा ४५ वटा पाठापाठीको संख्यामा व्यवसाय शुरु गरेको साझेदारी फार्म वा निजी ब्यबसायीहरुलाई मझौला स्तरका ब्यबसायीक फार्महरु मानिने छ ।

(३) ठुला व्यवसायिक बंगुरपालन फार्महरु : प्रत्येक सदस्यसँग कम्तिमा ३० वटा प्रजनन् योग्य माउ बंगुर भन्दा बढि संख्यामा व्यवसाय शुरु गरेको वा मासुउत्पादनको लागि मात्र भए कम्तीमा ६० वटा पाठापाठीको संख्यामा व्यवसाय शुरु गरेका निजी फार्म वा साझेदारी फार्महरुलाई व्यावसायिक बंगुर पालन फार्म मानिने छ ।

ग) कार्यक्रमबाट उपलब्ध गराइने रकम :

(१) व्यवसाय उन्मुख (साना) बंगुरपालन फार्म स्थापना वा सुदृढिकरणको लागि बढिमा रु. १,००,००० (एक लाख) मात्र एक पटक ।

(२) निजी वा साझेदारी अर्धव्यवसायिक (मझौला स्तरका) वंगुरपालन फार्महरु सञ्चालन र सुदृढिकरणका लागि बढिमा रु. १,२५,०००(एक लाख पच्चीस हजार) मात्र एक पटक ।

(३) निजी वा साझेदारी व्यवसायिक (ठुला) वंगुरपालन फार्महरु सञ्चालन र सृदृढिकरणका लागि बढिमा रु. १,५०,०००(एक लाख पचास हजार) मात्र एक पटक ।

घ) रकमको उपयोग :

१) यस कार्यक्रमबाट उपलब्ध गराईने रकमले साना बंगुरपालन फार्मले बंगुरको प्रजनन योग्य उमेरका निर्देशित बंगुरहरु खरिद गर्नु पर्ने छ । यो रकमबाट बंगुरको भाले खरिद, खोर निर्माण सुधार तथा खर्च भएर नजाने उपकरण सामाग्री आदिमा खर्च गर्न पाइने छ ।

२) यस कार्यक्रमबाट उपलब्ध हुने रकमबाट मझौला बंगुरपालन फार्मले बंगुरको प्रजनन योग्य उमेरका निदेशीत बंगुरहरु खरिद गर्नु पर्ने छ । यो रकमबाट बंगुरको भाले, खोर निर्माण तथा सुधार ,बंगुरको लागि उपयोग हुने खर्च भएर नजाने उपकरण सामाग्री आदिमा मात्र खर्च गर्नु पाइने छ ।

३) यस कार्यक्रमबाट उपलब्ध हुने रकमबाट व्यवसायिक बंगुरपालन फार्मले बंगुरको प्रजनन योग्य उमेरका निर्देशीत बंगुरहरु खरिद गर्नु पर्ने छ । यो रकमबाट बंगुरको खोर मर्मत सम्भार दाना उत्पादन गर्ने ग्रेण्डर मिक्चर र बायो ग्यासमा खर्च गर्न पर्ने छ ।

ङ) प्रस्ताव आह्वान् :

प्रत्येक वर्ष निजी वा साझेदारी व्यावसायिक बंगुर फार्महरुबाट अनुसूची-१ अनुसार प्रस्ताव आह्वान गरिने छ । उक्त प्रस्तावको आह्वान केन्द्रीय बंगुर कुखुरा प्रवर्द्धन कार्यालय हरिहरभवनवाट हुनेछ ।

च) प्रस्ताव मूल्यांकन :

(१) प्रस्ताव आव्हान भए बमोजिम निर्धारित मिति र समयभित्रमा पेश हुन आएका प्रस्तावहरुको सूचि सार्वजनिक खरिद ऐन, ऐ.ऐ. नियमावली र प्रचलित आर्थिक नियमावली अनुसारका पदाधिकारीहरुको रोहवरमा मुचुल्का वनाई सम्बन्धित जिल्ला पशु सेवा कार्यालयहरुले सिफारिस सहित सो को विवरण केन्द्रीय वंगुर कुखुरा प्रवर्द्धन कार्यालय र पशु उत्पादन निर्देशनालयमा पठाउनु पर्नेछ ।

२) च (१) मा प्राप्त प्रस्तावहरुको प्रारम्भिक छानविन, स्थलगत निरिक्षण तथा अनुसूचिमा उल्लेखित आधारहरुलाई समेत लिई मूल्याङ्कन गर्नका लागि तपसिल अनुसारको३ सदस्यीय मूल्यांकन समिति रहने छः।

मूल्याङ्कन समितिको बनोट

१. सम्बन्धित जि.प.से.का. को प्रमुख, संयोजकः १ जना

२. केन्द्रीय बंगुरकुखुरा प्रवर्द्धन कार्यालयले तोकेकोअधिकृतस्तरको प्रतिनिधि, सदस्यः १ जना

३. सम्बन्धित जिल्ला पशु सेवा कार्यालयको, युवा लक्षित कार्यक्रम हेर्ने, फोकल अधिकृतः सदस्य सचिवः १ जना

नोटः साथै यि कार्यक्रमहरुको कार्यविधी www.dolp.gov.np वेवसाईटमा हेर्न सकिन्छ ।

५.१० पशु आनुवांशिक श्रोत, संरक्षण, संबर्द्धन तथा उपयोग कार्यक्रम

यस कार्यक्रम अर्न्तरगत क्षमता तथा सचेतना अभिवृद्धि कार्यक्रमको साथै विभिन्न जिल्लाहरुमा लोपोन्मुख पशुहरुको स्वस्थानय संरक्षद्धा, संर्वद्धन र सदुपयोग गर्ने उद्धेश्यले कार्यक्रम संचालन भइरहेको छ र क्रमश अन्य जिल्लाहरुमा पनि संचालन गर्ने लक्ष्य राखिएको छ ।

उद्देश्यहरु :

(क) पहिचान गरिएका स्वदेशी नश्लका पशुपंक्षीको स्वस्थान संरक्षण, सम्बर्द्धन तथा उपयोग गर्न कृषक समुदायलाई प्रोत्साहित गरी स्थानिय पशुपंक्षी आनुवांशिकी स्रोतहरु तथा पशुजन्य पदार्थको उत्पादन र उत्पादकत्वमा वृद्धि गर्ने ।

(ख) स्वरोजगार तथा आय आर्जनको अवसरमा अभिवृद्धि गरी जिविकोपार्जन र खाद्य तथा पोषण सुरक्षामा सहयोग पुऱ्याउने ।

(ग) स्थानीय पशुपंक्षीहरुको स्वस्थान संरक्षण, सम्वर्द्धन र उपयोगमा सहयोग पुऱ्याउन यस्ता पशुपंक्षीहरु तथा यस सम्बन्धी कृषकहरुको परम्परागत ज्ञान, सिप, प्रविधि, अभ्यास र आविष्कारको विवरण (Inventory) तयार पार्ने ।

घ) पशु आनुवांशिक स्रोतको स्वस्थान संरक्षण र उपयोगबाट पर्यावरणीय सन्तुलन तथा जलवायु परिवर्तनका असरहरुलाई न्यूनिकरण गर्न सहयोग पुऱ्याउने ।

(ङ) पशु आनुवांशिक स्रोतको स्वस्थान संरक्षण र दिगो उपयोग गर्नुपर्ने आवश्यकता तर्फ सम्बन्धित सरोकारवालाहरुको ज्ञान, सिप तथा क्षमता अभिवृद्धि गर्ने ।

रणनीति :

(क) स्थानीय कृषक समुदायको सहभागितामा स्थानीय पशुपंक्षीहरुको स्व(स्थान (in-situ) संरक्षण, सम्वर्द्धन र उपयोग गर्ने ।

(ख) स्थानिय पशुपंक्षीहरुको आनुवंशिक स्रोत स्व(स्थान संरक्षण, विकास तथा दिगो उपयोगको लागि सम्भाव्य क्षेत्ररस्थानहरु छनौट गरी त्यस्ता खास स्थानहरुमा अन्य आयातित नश्लबाट प्राकृतिक तथा कृत्रिम गर्भाधान गर्ने कार्यलाई निरुत्साहित गर्ने ।

(ग) स्थानिय पशुपंक्षीहरुमा भएका विशेष गुणको पहिचान गरि खास स्थानमा त्यस्ता पशुपंक्षीका तुलनात्मक फाइदा (Comparative Advantage) को अध्ययन गरी सो को आधारमा छनौट प्रणालीद्धारा आर्थिक रुपमा सवल स्थानिय पशुपालन प्रणालीको विकास गर्ने ।

घ) जोखिममा परेका पशुपंक्षीहरुको राष्टिय संरक्षण कार्यक्रम विकास गर्न सुझाव,आवश्यक तथ्यांक तथा जानकारीहरु संकलन तथा अभिलेखिकरण गर्ने ।

(ङ) जोखिममा परेका नश्ल उत्पादन गर्ने व्यक्तिलाई प्रत्यक्ष सहयोग वा जोखिममा परेका नश्लका व्यवस्थापन लागि कृषि उत्पादन प्रणालीलाई सहयोग गर्ने उपाय तथा यस्ता नश्ल प्रवर्द्धन गर्ने समुदायमा आधारित संरक्षण संस्था, गैर सरकारी,निजी संघ, संस्थाहरू तथा संरक्षण प्रयासमा संलग्न भएका अन्य क्रियाशील व्यक्तिहरू वीच समन्वय स्थापित गरी सहकार्यमा कार्यक्रम संचालन गर्ने ।

(च) सहभागितामूलक एकिकृत व्यवस्थापन, वजार प्रवर्द्धन,गुणस्तर तथा मूल्य अभिवृद्धिका कार्यक्रम संचालन गर्ने ।

(छ) स्थानिय,क्षेत्रिय र राष्टिय स्तरमा जनचेतना विकास गर्ने कियाकलापको प्रवर्द्धन गर्न संलग्न जनशक्तिको क्षमता अभिवृद्धि गर्ने ।

कार्यक्रम संचालन भएका जिल्ला १७ जिल्ला :

- गुल्मी, पर्वत, म्याग्दी, स्याङ्गजा, अर्घाखाँची, कास्की र बाग्लुङः लिमे तथा पारकोटे भैंसी
- अछामः अछामी गाई
- मुस्ताङ्ग,मनाङ्ग; लुलु गाई
- ओखलढुङ्गा र कपिलवस्तुः लामपुच्छ्रे भेडा
- दाङ्गः हुर्रा सुंगुर र साकीनी कुखुरा
- नवलपरासीः हुर्रा सुंगुर
- तनहुँः खरी बाखा
- डडेलधुरा : गड्डी भैसी
- जुम्ला : जुम्ली घोडा

५.११ व्यवसायिक बाख्रा प्रवर्द्धन राष्ट्रिय अभियान (Goat Mission) कार्यक्रम

केन्द्रिय भेडा वाखा प्रवर्द्धन कार्यालय हरिहरभवन ललितपुर द्वारा आ.व. ०७२/०७३ देखी निम्न उद्येश्यहरु राखी व्यवसायिक बाख्रा प्रवर्द्धन राष्ट्रिय अभियान (Goat Mission) कार्यक्रम संचालनमा ल्याएको छ ।

उद्देश्यहरु :

१. बाख्रा श्रोत केन्द्रको विकास गरी प्रजनन योग्य उच्च उत्पादनशील बाख्रा तथा बोकाको आपूर्तिमा बृद्धि गरी आयात प्रतिस्थापनमा सहयोग पुर्‍याउने ।
२. बाख्रा स्रोत केन्द्र तथा व्यवसायिक फार्महरुमा कृत्रिम गर्भाधानको माध्यामवाट दूध तथा मासु उत्पादनको लागि शिफारिस भएका विशिष्ठीकृत बाख्राका जातको विकाश गर्ने ।
३. भौगोलिक अनुकुलता र तुलनात्मक तथा प्रतिस्प्रधात्मक लाभको आधारमा खास क्षेत्रहरु (Clusters) हरुमा बाखापालनलाई मूल्य श्रृखंलामा आधारमा बाख्रा उत्पादन तथा प्रवर्द्धन गरी व्यवसायिक रुपमा विकास गर्ने

कार्यक्रम अवधिः

व्यवसायिक बाख्रा प्रवर्द्धन राष्ट्रिय अभियान (Goat Mission) कार्यक्रम को अबधि ५ बर्ष (आ.व. २०७२/०७३ देखि २०७६/७७ सम्म) को हुनेछ । यस कार्यक्रमको मध्यावधी समीक्षा गरी त्यसबाट प्राप्त प्रतिफलको आधारमा बाख्रा प्रवर्द्धनात्मक कार्यक्रमलाई दीर्घकालिन दृष्टिकोण सहित पशु सेवा विभागको नियमित कार्यक्रममा समाबेश गरी निरन्तरता र दिगोपना प्रदान गरिनेछ ।

संचालित मुख्य मुख्य कार्यक्रमहरु :

१) सामुदायिक वाखा स्रोत केन्द्र स्थापना तथा व्यवस्थापनः:
२) ब्यवसायिक बाख्रा फार्म सुदृढिकरण तथा बाख्राको जातिय सुधार
३) बाख्रा नश्लसुधार तथा कृत्रिम गर्भाधान
४) बाख्रा वजारीकरण प्रवर्द्धन व्यवस्थापन

प्रथम चरणमा कार्यक्रम संचालित जिल्लाहरु :

(क) सामुदायिक वाखा स्रोत केन्द्र स्थापना तथा व्यवस्थापन :

१) धनकुटा २) उदयपुर ३) सिन्धुपाल्चोक ४) सर्लाहि
५) धादिङ. ६) स्यांजा ७) अर्घाखांची ८) गुल्मी
९) वांके १०) डडेलधुरा

(ख) ब्यावसायिक बाखा फार्म सुदृढिकरण तथा बाखाको जातिय सुधार कार्यक्रम:

१) ओखलढुंगा २) महोत्तरी ३) पर्वत ४) नुवाकोट
५) गोरखा ६) तनहु ७) काश्की ८) चितवन
९) डोटी १०) जाजरकोट

१०. नेपालमा पाइने मुख्य आहाराहरु

नेपालमा मुख्य गरेर पराल, घाँस स्याउला तथा अन्नका दानाहरु आहारको रुपमा प्रयोग गरिन्छ । नेपालमा उपलब्ध पशु आहाराहरुलाई निम्न वर्गमा बाँडने सकिन्छ ।

१.कृषिजन्य उप-पदार्थ (Agriculture By-Products)

२.घाँसहरु (Grasses)

३.पात तथा स्याउला (Tree Leaves)

४.दाना (Grains)

कृषिजन्य उपपदार्थ (Agriculture By-Products)

अन्नबालीहरुवाट उब्रिएको (मानव भोजनको लागि प्रयोग नहुने) पदार्थलाई कृषिजन्य उप-पदार्थ भन्निछ । जस्तै : नल, पराल,ढुटो, पिना आदि । यिनीहरुलाई सुख्खा घाँस (Dry Roughages) भनिन्छ । यस्ता सुख्खा घाँसहरु पौष्टिकताको दृष्टिकोणले अति कमसल हुन्छन । यसले पशुहरुको पेट भर्ने काम मात्र गर्दछन । प्रायः नल परालमा क्रुड प्रोटिन ३-४ प्रतिशत र कुल पाच्य पदार्थ ३५-४५ प्रतिशत सम्म हुन्छ ।

अन्नबाली वा गेडागुडीबाट प्राप्त हुने कृषिजन्य उप-पदार्थ ढुटो, पिना, चोकर अति पोषिलो तथा शक्ति बर्धक हुन्छ । यिनीहरुमा क्रुड प्रोटिन १२-३५ प्रतिशत र कुल पाच्य प्रतिशत ६०-७० प्रतिशतसम्म हुन्छ ।

घाँसहरु (Grasses)

खेतवारीमा उम्रिएका घाँसहरु, खेती गरिएका घाँसहरु, चरन खर्कमा उम्रिएका घाँसहरु पशु आहाराको प्रमुख श्रोत हो । यस्ता घाँसहरु पशुले चरेर वा मानिसले काटेर खुवाउने गर्दछन । घाँसहरु अति सुपाच्य तथा पौष्टिक हुनुका साथै अकोशे हरियो घाँसहरुमा सरदर क्रुड प्रोटिन १० प्रतिशत र कुल पचानीय पदार्थ ६० प्रतिशत सम्म हुन्छ भने कोशे घाँसहरुमा क्रुड प्रोटिन २२ प्रतिशत र कुल पाच्य पदार्थ ७० पदार्थ सम्म हुन्छ ।

पात तथा स्याउला (Tree Leaves)

पात र स्याउला पशु आहाराको प्रमुख श्रोत हो । पात र स्याउलाहरुले हिउँद तथा सुख्खा मौसमामा हरियो घाँसका आपूर्ति गर्ने गर्दछ । पात र स्यालाहरुको मुख्य श्रोत रोपिएको डाले घाँसको विरुवा र जगलका रुखविरुवाहरुका हुन । रोपिएका डाले घाँसहरुको उत्पादकत्व १५-६० के.जी. सुख्खा पदार्थ प्रति रुख भएका मानिन्छ । नेपालमा उपलब्ध रहेको करिव ५० प्रतिशत बन क्षेत्र चरनको लागि वा स्याउला काट्नमा उपयोग गरिन्छ ।

दाना (Grains)

पशुहरुको सन्तुलित भरण पोषणको लागि थप आहारको रुपमा दानाको प्रयोग गरिन्छ । पशुहरुको लागि दाना बनाउँदा (अन्न, मकै, भटमास, गहुँ, जौ आदि) र अन्नको उप-पदार्थ (ढुटी, चोकर पिना, खुदो आदि) तथा खनिज लवणहरु (चुन ढुङ्गा, नुन, भिटामिन मिक्स्चर आदि) मिसाएर तयार गरिन्छ । दानामा शारीरिक बृद्धि तथा उत्पादनको लागि आवश्यक पर्ने सवै आवश्यक पौष्टिकतत्व सन्तुलित रुपमा मिसाइएको हुन्छ । पशुहरुको जात, शारीरिक अवस्था, उत्पादन क्षमता अनुसार दाना तयार गरिन्छ ।

कुखुरा, बंगुर पालन व्यवसायको अनिवार्य रुपमा दानाको आवश्यकता हुन्छ भने गाई भैसी, भेडा बाख्रा पालन व्यवसायमा थप पोषण आपूर्तिको लागि दानाको व्यवस्था गरिन्छ । गाई/भैसीको दानामा साधारणतया क्रुड प्रोटिन १८ प्रतिशत र कुल पाच्य पदार्थ ६८ प्रतिशत सम्म हुन्छ ।

हे (Hey)

हरियो घाँसलाई काटेर घाँसमा भएको चिस्यानको मात्रालाई १०-१५ प्रतिशतसम्म रहने गरी उचित तरिकाले सुकाएर राखिएको घाँसलाई हे भनिन्छ । घाँसलाई सुकाएर संरक्षण गर्नु नै हे बनाउनुको मुख्य उद्देश्य हो । घाँसलाई फुल फुल्नु अगावै वा फुललाग्ने बेलामा काटनु सवैभन्दा उत्तम हुन्छ । हे बनाउनको लागि घाँस काट्दा रापिला घाम भएको दिन बाली काटनु पर्दछ । जै घाँसवाट सवभन्दा राम्रो हे बनाउन सकिन्छ भने बरसिम

र बोडीबाट हे बनाउन सवभन्दा कठिन हुन्छ । साधारणतया हे मा ९.६ प्रतिशत क्रुड प्रोटिन तथा ४५-५५ प्रतिशत TDN पाईन्छ ।

हे उत्पादन गर्ने सिद्धान्त

- घाँसहरुमा भएको पानीको मात्रालाई १० देखि १५ सम्म रहने गरी घटाएर कुनै पनि रासायनिक प्रक्रिया नभई अर्थात घाँसमा ढुसी आदि विना सुरक्षित साथा लामो समयसम्मको निम्ति भण्डार गरेर राख्ने ।
- घाँसहरुमा भएको पौष्टिक तत्वहरुलाई यथोचित मात्रामा संरक्षण गरी राख्नु (वर्षाको पानीवाट नष्ट हुन नदिनु र सुकेको घाँसको पातहरु कम मात्रामा नोक्सान हुनवाट बचाउनु) ।
- असल र राम्रोसँग तयार पारिएको हे ले दुध उत्पादन लगायत अन्य उद्देश्यको निम्ती पालिएका पशुहरुलाई हरियो घाँसले जस्तै पौष्टिकता प्रदान गर्दछ ।
- कुनै समय हरियो घाँस उपलब्ध हुन सक्दैन र यदि उपलब्ध भएमा पानीको मात्रा बढी छ भने पशुहरुलाई सुख्खा चिजहरुको आवश्यक पर्दछ यस्तोमा हे ले ठूलो मद्दत गर्दछ ।

असल हे मा हुनु पर्ने गुणहरु

- असल खालको हे सम्पूर्ण पात सहितको हुनु पर्छ किनकी पातहरु अन्य भागको तुलनामा बढी प्रोटिन, भिटामिन र खनिज लवणहरु पाइने भएकोले पौष्टिकताले पूर्ण हुन्छन । पात झरेको हे को गुणस्तर नराम्रो हुन्छन ।
- असल हे मिश्रित घाँसहरुको हुनु पर्दछ । घाँसहरु ठीक फुल फुल्नु भन्दा अगाडि काटेर सुकाइएको हुनुपर्छ, अर्थात घाँसमा जव १० प्रतिशत जति फुल फुल्नु शुरु गरिसकेको हुन्छ त्यस अवस्थामा बनाइएको हे मा अधिकतम मात्रामा पौष्टिकतत्वहरु पाईन्छन । कलिलो भन्दा फूल फुलेपछि वा फल लागेको घाँस काटेर बनाइएको हे को पौष्टिक तत्व कम हुन्छ ।
- असल हे जहिले पनि हरियो रङ्गको हुनुपर्छ । पात यदि हरियो रङ्गको छ भने हे मा भिटामिन ए को मात्रा नष्ट नभएको सकेत दिन्छ ।
- असल हे नरम र स्वादिलो हुनुको साथै ढुसीरहित हुनुपर्छ ।

घाँस काट्ने : हे बनाउने घाँस जहिले पनि सित ओभाइसकेपछि मात्र काट्न पर्दछ । अर्थात घाम लागेको दिनमा घाँस काट्ने । घाँस काटेर मुट्ठा बनाई खेत, बारी वा कान्लामा सुकाउनु पर्छ तर जमिन चिसो हुनु हुदैन यदि जमिन चिसो भएमा घाँस राम्रोसँग सुक्न सक्दैन । हे बनाउनको लागि जव घाँसमा १० प्रतिशत जति फूल लाग्छ घाँस काट्न उपयुक्त मानिन्छ । यदि कलिलो घाँस काटेर हे बनाईन्छ भने प्रोटिन धेरै हुनुको साथै भिटामिन बढी हुन्छ तर कूल उत्पादन कम हुन्छ ।

घाँस सुकाउने तरिका : विभिन्न देशमा विभिन्न तकिरद्वारा घाँस सुकाई हे उत्पादन गरिन्छ तर हाम्रो जस्तो मौसमी बर्षामा भर पर्ने देशमा बर्षाको समयमा मात्र प्रशस्त घाँस उत्पादन हुने हुनाले छायाँमा सुकाई हे तयार पार्न निकै गाह्रो हुन्छ । तापनि निम्न प्रक्रिया अपनाएर हे बनाउन सकिन्छ ।

- घाँस काटेर खेतवारी वा कान्लामा फैलाएर सुकाउने ।
- घाँस काटेर साना साना मुट्ठा पारेर पर्खाल जस्ता, छानामा सुकाउने ।
- मुट्ठा बनाएर डोरी वा लट्ठामा झुण्ड्याएर सुकाउने तरिका उत्तम हो ।

यसरी तयार पारिएको हे लाई हिउँदमा जव हरियो घाँसको माग पूरा हुन सक्दैन त्यस समयमा प्रति जनावर सरदर ५ किलोको दरले खुवाउन सकिन्छ ।

हे का किसिमहरु

१. लेग्युम हे : कोशे घाँसहरुवाट बनाइएको हेलाई लेग्युम हे भनिन्छ । जस्तै लुसर्न, बर्सिम, हवाइट क्लोभरको हे ।

लेग्युम हे मा प्रोटिन, भिटामिन, खनिज लवणहरुको मात्रा बढी हुनुको साथै स्वादिलो हुन्छ ।

२.नन्लेग्युम हे : कोशे घाँस बाहेक साधारण घाँस अर्थात अकोशे घाँसवाट बनाइएको हे लाई लेग्युम हे भनिन्छ । यस्तो हे मा पौष्टिक तत्वहरु कम हुन्छ साथै स्वादिलो पनि कम हुन्छ तर कार्वोहाइड्रेडको मात्रा बढी हुन्छन ।

३.मिश्रित हे : लेग्युम र नन्लेग्युम अर्थात कोशे र अकोशे घाँसको मिश्रत गरी बनाइएको हे लाई मिश्रित हे भनिन्छ ।

हे बनाउँदा हुने सुख्खा पदार्थको नोक्सानी

ओइलाउँदा र सुकाउँदा	४-१५ प्रतिशत
पात झरेर	२-५ प्रतिशत
बर्षा पानीको चुहावटवाट	३-३ प्रतिशत

साइलेज (Silage)

हरियो घाँसवाट साइलेज बनाउँदा मुला आदिवाट सिन्की तयार गरे जस्तै गरी बनाईन्छ । यसको लागि हरियो घाँसलाई काटेर हावापानी पस्न नदिई उचित प्रविधिवाट ब्याक्टेरियाको उपस्थितिमा अम्ल पैदा भई रासायनिक परिवर्तन हुन्छ । यही रासायनिक परिवर्तनको माध्यमवाट घाँसको पौष्टिक तत्व लामो समय सम्म संरक्षण गर्न सकिन्छ । यस्तो उचित प्रविधिवाट संरक्षित गरिएको घाँसलाई साइलेज भनिन्छ । साइलेज बनाएको ४५ दिनमा नै तयार हुन्छ । यसलाई हावापानी पस्नवाट बचाउन सकेमा १२ देखि १८ महिनासम्म संरक्षित रुपमा राख्न सकिन्छ । एक घन मिटर खाल्डोमा ४००-७०० के.जी हरियो घाँस साइलेजको रुपमा संरक्षण गर्न सकिन्छ ।

साइलेजवाट हुने फाइदाहरु

- साइलेज घाममा सुकाउनु नपर्ने भएकोले बर्षायाममा पनि बनाउन सकिन्छ ।
- मकैको टुप्पो, उखुको टुप्पा जस्ता मोटो डाँठ भएका घाँसपातवाट साइलेज बनाउन सकिन्छ ।
- हरियो घाँसलाई संरक्षण गर्दा कम ठाउँको आवश्यकता पर्दछ ।
- झारपातलाई पनि साइलेजको रुपमा उपयोगमा ल्याउन सकिन्छ साथै धेरैजसो झारपातको बीउ सडे पछि उमारशक्ति नष्ट हुन्छ र झारपात नियन्त्रण गर्न मद्दत पुऱ्याउँछ । भिटामिन ए बन्ने तत्व क्यारोटिन साइलेज बनाउँदा कम मात्रामा नष्ट हुन्छ ।

साइलेज बनाउन प्रयोग हुने घाँसको गुण :- राम्रो साइलेज बन्न सजिलैसँग घुलनशील गुलियो प्रशस्त मात्रामा हुनु पर्दछ । मकै, जुनेलो, उखुको टुप्पो, बाजरा, टियासेन्टी जस्ता घाँसहरु जसको डाठको गुलियोपना हुन्छ त्यस्तो घाँसहरु साइलेज बनाउन उपयुक्त हुन्छन । साइलेज बनाउने खाडल वा भाडा वा स्ट्रक्चरलाई साइलो वा साइलोपिट भनिन्छ कोशे जातका घाँससित मिसाएर पनि साइलेज बनाउँदा घाँसको घोघामा दुध पसिसकेको हुनु पर्दछ ।

साइलेज बनाउने तरिका :

- साइलेजको लागि बाला पसाउने समयमा प्रायः घाँसहरुलाई काटनु उपयुक्त हुन्छ ।
- साइलेजको लागि घाँसलाई २-४ इन्चको टुक्रा पार्नु पर्दछ र यसको लागि ६० देखि ६५ प्रतिशत मात्र चिस्यान भएको घाँस साइलेज बनाउनको लागि उपयुक्त हुने भएकोले घाँस धेरै भिजेको भए ओइल्याएर मात्र साइलेज बनाउनु राम्रो हुन्छ ।
- खाडलको पिंधमा प्लाष्टिक वा केराको पात विछ्याउनु पर्छ ।
- टुक्रा टुक्रा काटेको घाँसहरु खाडल राख्ने र सकभर छिटो छिटो बेसरी खाद्ने काम गर्दा तहतह परेर बस्दछ र हावा बाहिर निस्कन्छ । यसरी दिन दिनै काटेको घाँसलाई सकेसम्म कम समयमा खाडलमा पुर्ने काम गर्नुपर्दछ ।
- साइलो भरिसकेपछि माथिवाट पानी/हावा नछिर्ने गरी मुख प्लाष्टिक, केराको पात वा अरु पातहरुले नै राम्ररी छोपी १२-१५ सेमिसम्म माटोले चारैतिर छोपेर माटोले लिपी दिनुपर्छ । माथिवाट ढुङ्गा, मुढा इटा आदिले थिच्नु पर्दछ । राम्रो साइलेज बन्नका लागि ३० देखि ३८ डिग्री सेन्टीग्रेडसम्म तापक्रमको आवश्यकता पर्ने हुन्छ र हावापानी छिऱ्यो भने साइलेजको गुण विग्रन सक्छ ।

साइलेज बनाउने खाडल : खाडल बनाउनका लागि जमिन अलि भिरालो परेको र पानी नजम्ने खालको हुनुपर्छ । आफनो गाई भैसीको संख्या हेरी ५ फिट जति गहिरो मुखमा ६ देखि ७ फिट व्यास र पिधमा ४ देखि ५ फिट

व्यास भएको गोलो आकारको हुनुपर्छ, अथवा पशुको संख्या केही धेरै नै भएमा फराकिलो खाल्डो पनि बनाउन सकिन्छ ।

राम्रो साइलेजमा हुनुपर्ने गुणहरु : राम्रो खालको साइलेज समाउँदा नरम, रसिलो अमिलो मिठो बास्ना आउने, हेर्दा हरियो पहेलो रङ्गको र ४.२ देखि ४.५ सम्म पि.एच हुन पर्छ र कुहिएको गन्हाउने, ढुसी परेको र समाउँदा च्यापच्याप भएको हुनु हुदैन ।

साइलेज बनाउँदा हुने नोक्सानी :

पिंध, भित्तामा टाँसेर र ढुसी परेर कुहिने	४-१३ %
घुलनसिल तत्वहरु चुहिएर	३-१० %
पानी र ग्यासको पर्फमेन्टेशन प्रक्रियाद्वारा	५-१० %

११. घाँसे वाली

पशुपालनको निम्ति घाँस खेती :

जग्गा हुने कृषकहरुले आफ्ना खेतबारीहरुमा तथा खाली जग्गाहरुमा साथै काम नलाग्ने जग्गाहरुमा र बारीका कान्लाहरुमा पनि घाँस खेती गरी वर्षैभरीको लागि घाँस उत्पादन गर्न सक्दछन् । डाले घाँस, बहुवर्षिय घाँसमा हिउँदे र वर्षे मिलाएर लगाउनु पर्दछ । सामुदायिक जंगलहरुमा समेत व्यवस्थित तरिकाले उन्नत जातका घाँसहरुको खेती गरी आवश्यक घाँस उपलब्ध गराउन सकिन्छ ।

तालिका १ मा चक्रिय प्रणाली अनुसार घाँस खेती गर्ने तरिका दिइएको छ । आफूसँग भएको सीमित जग्गामा हावापानी अनुसार सघन रुपमा माथि उल्लेख गरे अनुसार घाँस खेती गरि वर्षै भरि हरियो घाँस उत्पादन लिन सकिन्छ । यसरी घाँसेवाली लगाउदा निम्न कुरामा विचार पुऱ्याउन पर्दछ ।

- डालेघाँसको विरुवा आफ्नो खेतको चारैतिर डिल आली, कान्लामा लगाउने ।
- बहुवर्षिय घाँस जस्तै नेपियर आदी खेतको आली, कान्ला आदीमा लगाउने ।
- लहरे घाँसहरु नेपियर वा डाँलेघाँसको विरुवाको छेउछाउमा लगाउने ।
- हिउँदे वा बर्षे एक रोपनीमा गऱ्हा वा खेतमा लगाउने ।
- बहुवर्षिय डालेघाँस इपिल इपिल अनिवार्य रुपमा वारीको डिल, कान्लामा लगाउनु पर्दछ । इपिल इपिलबाट वर्षैभरी हरियो पौष्टिक घाँस उपलब्ध हुन्छ । कुनै पनि समयमा अन्य घाँस उपलब्ध हुन नसकेमा इपिल इपिल प्रयोग गर्न सकिन्छ ।
- उच्च पहाडको लागि चरन खर्क व्यवस्थापन, स्थानीय घाँसको संरक्षण र विस्तार, उन्नल घाँसमा क्लोभर, राई, ट्लफस्क्यू आदि लगाउन सकिन्छ ।

तालिका १ :

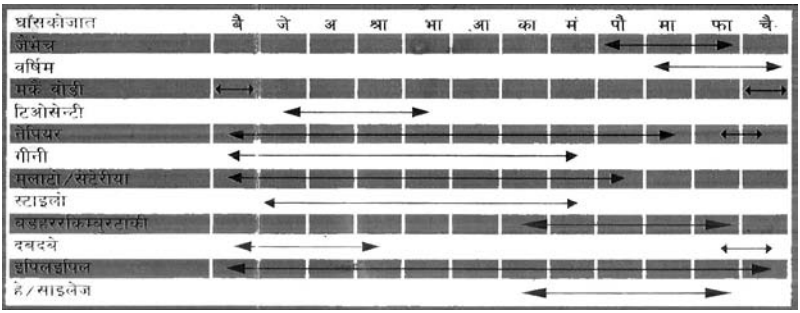

एक वर्षे घाँस उत्पादन प्रविधि :

यस्तो प्रकारको घाँस वर्षै पिच्छे लगाइरहनु पर्छ । नेपालमा लगाउन सकिने र पशुको लागि उपयुक्त घाँसहरुमा वर्षिम, जै, सर्गम, टियोसेन्टी, केराउ, बाज्रा, भटमास, बोडी पर्दछन् । घाँस लगाउँदा कोसा लाग्ने र नलाग्ने घाँसहरु मिलाएर लगाएमा माटोको उर्वरा शक्ति कायम रहनुको साथै पशुलाई आवश्यक पर्ने प्रोटिन, कार्वोहाइड्रेडको अनुपात पनि मिल्न जान्छ । हिउँदे र वर्षे घाँसहरु यस्तो प्रकारको घाँसमा पर्दछन् ।

मिश्रित खेति :

घाँस खेती गर्दा मिश्रीत तरिकाले गर्दा एकातिर माटोको उर्वरा शक्ति बढ्छ भने अर्कोतिर पशुलाई पौष्टिक तत्व पनि प्रयाप्त प्राप्त हुन्छ । जस्तै हिउँदे मिश्रीत खेती : जै र भेज, जै र सानो केराउ । वर्षे: टियोसेन्टी र बोडी, मकै र बोडी, मकै र भट्टमास आदि ।

११.१ विभिन्न घाँसे वालीका सिफारिस जातहरु

क. डाले घाँसहरु :

किम्बु, चुलेत्रो, इपिल-इपिल, दुधिलो, भीमल, बडहर, टाँडी, कोइरालो, निमारो आदि ।

घाँसको नाम	इपिल (Leucaena spp.)	बडहर (Artocarpus Lacoocha)	टाँकी (Bauhenea purpurea)	किम्बु (Morus alba, morus nigra, morus indica etc)	कोइरालो (Bauhenea variega)	कुट्मिरो, पट्मिरा (Litsea monotala, L.Polyantha)	बकैना (Melia azadarach)	जिंगट (Lanea coromandelica)
भौगोलिक क्षेत्र	तराई, मध्य पहाड, उच्च पहाड	तराई, मध्यपहाड (१५०० मी.सम्म)	मध्यपहाड, तराई	मध्यपहाड, तराई, उच्च पहाड (२२०० मी.सम्म)	तराई, मध्यपहाड, उच्चपहाड (१९०० मी.सम्म)	तराई, मध्यपहाड	तराई तथा मध्यपहाड	तराई देखि मध्यपहाडको १२०० मीटरसम्म
वीउ छर्नेसमय	कार्तिक, मंसिरमा वीउ संकलन गरि व्याडमा राख्ने ३ महिनापछि आषाडमा लगाउने वा राम्रो खनजोत गरी सिधै वीउ रोप्ने	असारमा फल पाकेपछि ताजा वीउको एक वर्षसम्म वीरुवा हुर्काई आषाढ , श्रावनमा सार्ने	फाल्गुण, बैशाखमा वीउ संकलन गरी जेष्ठ आषाढमा ६ महिना दृखि १ वर्षको वृर्ना रोप्ने, वीउको उमार शक्ति ८ महिना देखि २ वर्षपछि नष्ट हुने	जेष्ठ,आषाढ	चैत्र देखि आषाढमा वीउ संकलन गरी ६ महिना देखि १ वर्षको वेर्ना आषाढमा रोप्ने, वीउको उमार शक्ति ६ महिना देखि २ वर्षमा नष्ट हुने	आषाढ श्रावणमा पाकेको कालोफको झुप्पाबाट गुदी हटाई ताजा वीउबाट नर्सरी गरी अर्को वर्ष आषाढमा वेर्ना सार्ने	मंसीर देखि फलपाकेर पहेंलो भएपछि भिजाएर गुदि अलग गर्ने, वीउ छहारीमा सुकाउने, तराईमा ४ महिना र पहाडमा १० महिनाको वेर्ना असारमा सार्ने	माघ महिनामा २ मी लामो हाँगा काटी पात, टुप्पा हटाई छाँयामा खाडल खनी गाड्ने वा थन्काउने र जेष्ठ आषाढमा सार्ने

वीउदर के.जी./हे	५० से.मी. देखि १ मी. को फरकमा ७ के.जी वा ५००० वेर्ना, २ मी. को फरकमा ३ केजि	४ मी. को फरकमा लगाउने	८ देखि १० केजि, विरुवाबाट भए २ मी. का. फरकमा २५०० वोट प्रतिहेक्टर	२०से.मी. को हाँगाको कटींग माघमा गर्ने, असारमा सार्ने (हार्डउड, सफ्ट उड, रुट कटिंग, वीउ सबै)	वीउ दर टाँकी जस्तै कटिंग गर्ने भए किम्वुजस्तै	३ देखि ४ मी. को फरकमा लगाउँदा प्रति हे. १५०० वेर्ना	एउटै वीउबाट ४,५ गोटासम्म वीरुवा उम्रने भएकाले अरु विरुवा अलग गरी ३ मी. को फरकमा सार्ने	३,५ मी. को फरकमा सार्ने
जातहरु	पेरु, के २८ (पहाडको लागि उपयुक्त), के ६३६ (तराईको लागि राम्रो), चिसो ठाउँमा पनि लगाउन सकिने स्पेसिजहरु ल्युकिना ट्राइकेन्डा, ल्याकिना कोलीन्सी । सबै जातले ५०० के.जी. प्रति हे. को दरले नाइट्रजन जम्मा गर्ने	पहाड र तराइका स्थानीय जातहरु	स्थानीय जात	के.एम.(इनडीयन), तेहामा (अमेरीकन सेतो), रसियन, पाकीस्तान, ब्लयाक पर्सियन(कालो) आदी (M.alba) सेतो, (M.nigra- कालो) र M.Indica (हाम्रो गाउँघरको स्थानीय)	स्थानीय जात	स्थानीय जात	स्थानीय जात	स्थानीय जात
ताजा घाँस उत्पादन मे.ट./हे	३० देखि ५०, जात र अवस्था हेरी १० देखि १८ महिनामा नै उत्पादन दिन शुरु गर्ने	प्रति वोट । प्रतिवर्ष २०० केजि	औषत प्रतिवोट । प्रतिवर्ष १०० केजि	औषत प्रतिवोट । प्रतिवर्ष ६० केजि	प्रतिवोट प्रतिवष ८० देखि १०० केजि	औषत प्रतिवोट प्रतिवर्ष ८० केजि	औषत प्रतिवोट प्रतिवर्ष ४० केजि	औषत प्रतिवोट प्रतिवर्ष ५० केजि

वीउ उत्पादन मे.ट./हे	०.५ देखि २ टन, वीउलाई स्कारिफकेशन गर्न आवश्यक	संरक्षण नगरी ताजा वीउ लगाईने	यसमा अध्ययन नभएकोले तथ्याङ्क अनुउपलब्ध	चैत्र बैशाखमा फल पाकेपछि पानीमा घोलेर वीउ अलग गराउने, त्पादन तथ्याङ्क अनुउपलब्ध	यसमा अध्ययन नभएकोले तथ्याङ्क अनुउपलब्ध	अध्ययन नभएकोले तथ्याङ्क अनुउपलब्ध	राम्रोसंगा भण्डारण गरे ५ वर्षसम्म अंकुरण हुनसक्ने	वीउबाट पनि प्रशारण गर्न सकिने तर अध्ययन नभएको
कच्चा प्रोटिन प्रतिशत	औषत २८/३० प्रतिशत, सबैभन्दा धेरै प्रोटिन हुने घाँस, अती सुपाच्य	१२ देखि १४, अती सुपाच्य	२० देखि २१ (पातमा), अती सुपाच्य	११ देखि १३, अती सुपाच्य	१९ देखि २० (पातमा), अती सुपाच्य	८ देखि १५	११	१०/११ प्रतिशत
बिषाक्तता वा कमजोरी	मिमोनिन (४ देखि १२ प्रतिशत) नामक विषालु पदार्थ, धेरै वा कलिलो खाए भेडा बाखामा रौं झर्ने, छेर्ने, अन्तमा मर्ने, नउग्राउनेमा धेरै समस्या,	विषालु पदार्थ छैन तर ६/७ वर्ष फैलन दिनु पने, शुरुमा घाँस काटे नबढ्ने र ठिम्रने	HCN र ट्यानीन हुने भए पनि ठिक्क मात्रामा खुवाए असर नगर्ने, कोशे भएपनि नाइट्रोजन जम्मा नगर्ने	विषाक्त छैन तर कहिलेकाँही ब्लोट देखिने, फलबाटबाट गुदी अलग गरी ताजा निकाल्न सकीएपनि अव्यवहारीक	HCN र ट्यानीन हुने भएकोले बढी खुवाएमा दुध घट्ने, ठिक्क मात्रामा खुवाए असर नगर्ने	बिषालु पदार्थ नभएको, अती सुपाच्य	फलमा विषालु पदार्थ भएको,तर पातमा नभएको र निम जस्तै, भएकाले केही औषधीजन्य गुण भएको दावी गरिएको, ट्यानीन पनी हुने तर खासै हानी नगर्ने	घाँसमा विषाक्त पदार्थ नभएको तर वीउ तथा काण्डबाट प्रशारण गर्नमा अलि झंझटिलो
कैफिएत	कोशे लेयर्सका दानामा सुकेको पात ५% र बंगरको दानामा १० %सम्म मिसाउन सकिने, वर्षभरि घाँस लिन सकिने, हेजरो	अकाशे, बहु उद्देश्य, काठ, फर्निचर, जडीबुटी, फला तराईको स्थानीय जात पहाडमा र	कोशे ३/४ वर्षमा उत्पादन दिन थाल्ने, पतझड खालको रुख, बढी पहाडमा पाईने	अकाशे, बहु उद्देश्य, कागज, चिया, रंग (डाई), ग्रीन टी (जापानमा), खेलकुद सामाग्री	कोशे, बहु उद्देश्य वढी तराईमा पाईने भएपनि पहाडमा पनि हुने, पतझड भएकाले हाँगा पनि सर्ने,	लगभग सदावर, डाला काट्दा पुरै बोट नांगै बनाई नकाटी आधा वा एक तिहाई गर्दै काट्ने, अँग्रेजीमा	अकाशे, खास गरी भेडा, बाखाको लागि राम्रो घाँस, दाउरा तथा काठ फर्निचरमा उपयोगी	अकाशे, हरियो पातमा रातो, रातो किनारा यस्को पहिचान हो, रामसिंगे जस्तो पात भएको, पानी नजम्ने

	तथा जिवीत वारको रुपमा प्रयोग गर्न सकिने, अग्लो नबनाउने, यो घाँस आहाराको ३० % मात्र दिने	पहाडको तराईमा हुदैन, ४० % सुख्खा पदार्थ र १२% खनीज	भएपनी तराईमा पनि हुने, कटिंग गर्न सकिने भए पनि वीउ नै बढी प्रचलनमा । तराईमा ६ महिना र पहाडमा १ वर्षमा वेर्ना तयार हुने	(क्रिकेट व्याट), रेशम खेती, अचारमा प्रयोग । सेतो किम्बुको कटिंग र चिसो सहने लगायत विविध फाईदा छन् ।	कोशा, फुल र कलिलो मुना तरकारी, अचारको रुपमा पनि प्रयोग हुने	Yati पनि भनिने, काठ तथा दाउरामा प्रयोग हुने		जस्तो सुकै रुखो माटो वा जग्गामा हुने

ख. बहुवर्षिय घाँसहरु :

नेपियर, स्टाइलो, अमृसो, सेटारिया, मोलासेस, पास्पालम, क्लोभर, राइघाँस, कक्सफुट, सुडान, कुड्ज, डिस्मोडेयम आदि

बहुवर्षे घाँस उत्पादन प्रविधि :

यस्तो प्रकारको घाँस एक पटक लगाएपछि वर्षौसम्म घाँस उत्पादन गर्न सकिन्छ । यस्तो घाँस हैसियत विग्रिएको सार्वजनिक चरन, सामुदायिक वन, खोलाको वगर, खेतवारीको डील कान्ला आदिमा लगाउन सकिन्छ । पशुको लागि उपयुक्त बहवर्षिय घाँसहरुमा नेपीयर, स्टाइलो, अमृसो, राई ग्रास, सेतो क्लोभर, ज्वाइन्ट भेच, पास्पालम, मोलासेस, सेटारिया, कक्सफुट, कुड्जु, ग्याइसिन, सेन्ट्रोसिमा, सिराट्रो, डेस्मोडियम, ल्यावल्याव आदि हुन् । यसरी सामान्यतया वर्षे घाँसलाई फागुन-चैत्रमा छरिन्छ भने, हिउँदेघाँसलाई आश्विन कार्तिकमा छरिन्छ । बीउको आकार मकैको दाना जस्तो छ भने प्रति हेक्टर ४०- के.जी. सम्म वीउ लाग्छ । वर्षिमको बीउ जस्तो छ भने २०-२५ के.जी. सम्म लाग्छ । पहाडी र जमिन खेतीको लागि प्रयोग गर्ने ठाउँमा बहुवर्षे घाँस खेतीमा जोड दिनुपर्छ ।

घाँसको नाम	भौगोलिक क्षेत्र	वीउ छर्नेसमय	वीउदर के.जी./हे	जातहरु	ताजा घाँस उत्पादन मे.ट./हे	वीउ उत्पादन मे.ट./हे	कच्चा प्रोटिन प्रतिशत	बिषाक्तता वा कमजोरी	कैफिएत
नेपियर (Pennisetum perpureum)	तराई, मध्य पहाड	फाल्गुन-चैत्र,जेठ आषाढ, असोज कार्तिक	१०००० सेट्स २५००० स्लीप	एन वी २१,५,१७ गजराज, पुजा जाइन्ट, मोठ नेपियर, हाइब्रिड नेपियर(सि.ओ. ३)	१२०-२५० टन, सिओथ्रि वा हाइब्रिडको ३०० टन		हाइब्रिडमा १५ प्रतिशत अरुमा ६ देखि १०	Oxalate, HCN को विष हुने	अकाशे, धैरै जिल्लाहरुको कृषकहरुमा व्यापक फैलिएको, धैरै घाँस उत्पादन हुने, किसान वीच लोकप्रिय
पास्पालक (Pas;alam atrutum, P.dilatum)	मध्य पहाड, तराई	जेठ-आषाढ	५-८ के.जी.	एस्ट्रो पास्पालम, पास्पालम हाइलाटम तथा ओभाटम स्पेसीज भित्र विभिन्न उपजातहरु विकास नगरिएको	५० देखि १०० मे. टन	०.१५-०.२५	६ देखि ८	विष नभएको पातको धारले काट्ने	अकाशे, अम्लीए माटो र पानीको निकास नभए पनि सप्रने
पारा घाँस (Barchiaria mutica)	तराई । बेशी । मध्य पहाड	सिंचाई भए फाल्गुन चैत्र, नत्र आषाढ-श्रावण	१०-१५ के.जी. वा १०००० सेट्स	कोमुम, फिनो, लोपोरी, पाराना, अग्वाडा	३०-६०	०.०२(२० के.जी.)	१२ देखि १६	विष नहुने, सुख्खा र चिसो खप्न सक्ने	अकाशे, धानखेतमा देखापर्ने, पानी जम्ने जमिनमा पनि हुने
सेटेरिया, सुम्बा सेटेरिया(	तराई मध्य पहाड	बैशाख-आषाढ	५ के.जी., सेट्स १०,०००, स्लिप ३०,०००	काजंगला, नान्दी, नारोक, लुर्म्पुग, स्प्लेण्डा,	७०-८०	०.१००	६ देखि ८	अक्जालेट धैरै हुने, घोडा, गधाले खान	अकाशे, छाँयामा राम्रो नहुने, सुम्वा सेटेरीया वढी लोकप्रिय र

Setaria Spp)				सोलण्डर, Setaria Spha celate stapf var anceps, (सुम्बा सेटेरिया)-S.spp var splendida				नहुने	उत्पादन पनि धेरै हुने
रोड्स(Cloris gayana)	तराई मध्य पहाड	बैशाख-आषाढ	१०-१५	Asatsuyu, Bell, Boma, Topcot, Pioneer, Carpedo, Kotambara	३०-६५	०.३९०	५ देखि ९	अक्जालेट भएपनि हानिकारक मात्रामा छैन	अकाशे, अञ्जन र गिनी घाँस भन्दा चिसो सहने
लुसर्न (Medicago sativa)	उच्च पहाड	असोज-मार्ग	१२-१५	लदाक, लुसर्न	७०-८०	०.३-०.४	२२ देखि २४, अती सुपाच्य	व्लोट हुन सक्ने, भेडामा इन्टेरोटक्सीमिया हुन सक्ने, ट्यानीन	कोशे, हे, साइलेज दुवै बन्ने
लुसर्न (Medicago sativa)	तराई मध्य पहाड	चैत्र-बैशाख	६-८	कोयमबटुर १	६५-७५	०.५-०.६	२२ देखि २४, अती सुपाच्य	व्लोट हुन सक्ने, भेडामा इन्टेरोटक्सीमिया हुन सक्ने, ट्यानीन	कोशे, हे, साइलेज दुवै बन्ने
अन्जन (Cenchurus	तराई, मध्य पहाड, उच्च पहाड (क्ले	बैशाख-आषाढ	१-२ (मसीनो भुवादार वीउ उडाउन सक्छ)	इगरफी ३१०८, ३१३३ कजरी ३५८, ३५७	१५-३०	०.१५०-०.५००	६ देखि १४	अक्जालेट धेरै हुनाले घोडामा विग हेड	अकाशे, सजिलै नमासिने, सुख्खा खप्ने, अरु घाँसलाई (

ciliaris)	स्वाइल नभएको ठाउँमा)			मोलापो, कुरारा। क्याम्वाटोर १, लेविस नुवाक, पुसा पहेंलोमा आदी धेरै जातहरु छन् ।				डिभिजन हुने, छाँया नसहने	एलिलोपेथिक) दवाउने
गिनी (Panicum maximum)	तराई, मध्य पहाड देखि २००० मी. सम्म	बैशाख-आषाढ	४-५ के.जी. वा २००००-५६००० सेट्स	हामील (अष्ट्रेलीया), एरिज, एटलास (ब्राजील), लिकोनी (अफ्रीका), नात्सुकाजे (जापान), आदी धेरै जात छन् ।	१००-१२०	०.१०० देखि ०.२००	६ देखि २०	अक्जालेटको समस्या	अकाशे, निकै थरीका गिनी भएकोले १.५ मी. भन्दा अग्लो र होचो भनि वर्गिकृत
सेतो क्लोभर (Trifolium repens) रातो क्लोभर (Trifolium Pratense	मध्य पहाड, उच्च पहाड (४००० मी. सम्म)	जेठ-आषाढ, जृठ-असोज, उच्च पहाडमा हिउँ पग्लेपछि चैत्र बैशाख वा हिउँ पर्नु अघि असोज, कार्तिक	३-५ (सेतो क्लोभर), ८ के.जी. रातो क्लोभर	ल्याडिनो, हुइया, रिगल, टिलम्यान, अर्काडिया, हइफा, तामर, कोनु, मेना, पोरेतो, ग्रासल्याण्ड टाहोरा, पिताउ	४०	०.३-०.४	२१ देखि २४, अती सुपाच्य	एकै पटक धेरै खाएमा व्लोटको समस्या, उच्च पहाडमा पहिलो वर्ष स्थापित हेन दिनुपर्ने	काशे, उच्च पहाडमा चरन विकासका लागि निकै राम्रो, मध्य पहाडमा ४ महिनापछि काट्न सकिने, अम्लीयमाटो र तुषारो खप्ने
बहु वर्षिय राई घाँस (	मध्य पहाड, उच्च पहाड	सेतो क्लोभर जस्तै	१०-१५, कम खनजोतमा ८	वास्टोअन, लेमोरा, पेरामो,	४०-६०	०.२-०.३	अती सुपाच्य	नभएको	अकाशे, अती चीसो र तुषारो सहने, एकपटक

Lolium perne) एक वर्षे वा इटालीयन (L.multiflorum)	(पानी पर्ने र ४००० मी. सम्म)		केजी	रेन्युई, अलस्टार, सोमोरा, वेलफोर्ट, भुटान, भिक्टेरियन, मार्टलेट, रोयर, रसुवा, पाईसन, अगस्ता, खमल, ब्रँम्वीआदी । एकवर्षिय वा इटालीयन राई घाँसका जातहरुमा टाम ९०,अलामो ।					लगाएपछि ६/७ वर्षसम्म हुने, गुणस्तरीय हे वन्ने
कोते (Medicago falcata)	मध्य पहाड, उच्च पहाड	जेठ, असोज	१२-१५ वीउलाई स्कारीफिकेशन गर्नुपर्ने	येलो लुसर्न, ब्लु लुसर्न वा ब्लु अल्फाअल्फा, सिकल लुसर्न भनेर भिनिने	४०-५०	०.१००	२० देखि २४ अती सुपाच्य	हालसम्म विषालु पदार्थ रिपोटींग नभएको, वीउबाट मात्र प्रशारण हुने	कोशे, स्थानीय हावापानीमा राम्ररी भिजेको, हार्डी, चिसो तुषारो सहने
कक्सफुट (Dactylus glomierata)	राईघाँस तथा सेतो क्लोभर जस्तै	राईघाँस तथा सेतो क्लोभर जस्तै	२.५	क्युरी, कास्वा, अपल्याण्ड, सेन्डेस	१०-१४	०.१-०.२	१३ देखि २२	हालसम्म विषालु पदार्थ रिपोटींग नभएको, गर्मिमा सुशुप्त रहने	अकाशे, अम्लीय माटो राम्ररी सहने, सुख्खा खप्ने
डेसमोडियम (	तराई, मध्य पहाड	जेठ-आषाढ	२-३	विदेशमा समेत हालसम्म कुन	४०-५०	०.४-०.४	१४ देखि १८ अती सुपाच्य	विषाक्त छैन, तर ढीलो बढ्ने	कोशे, कुखुराले अती रुचाउने, अत्याधिक

Desmodium triforum, D. diffusum)				जात सिफारीस नभएको तर स्पेसिज धेरै रहेको				र पानी धेरै पर्ने ठाउँमा राम्रो नहुने	चरीचरन सहने, सबैभन्दा बढी नाईट्रोजन संश्लेषण गर्ने (९०० केजि प्रतिहेक्टर)
सिरेटो (Macroptilium atropurpureum	तराई, मध्य पहाड	जेठ-आषाढ	३-५	सिराट्रो, एजटेक, सिपिआई, सिक्यु	३५-४०	०.१००-०.३००	१९ देखि २२ अती सुपाच्य	विष छैन, पातको रोगले सताउने, धेरै चरीचरन नसहने	कोशे, सुख्खा खप्ने, स्वादिलो, केहि क्षारीय तथा अम्लीय माटोमा हुने, तरकारीको रुपमा पनि हुने
सेन्ट्रो (Centroacro sema pubescens)	तराई, मध्य पहाड	जेठ-आषाढ	३-५	Belalto, CIAT 5162	४०-५०	०.१-०.३	२० देखि २२ अती सुपाच्य	विष छैन, पातको रोगले सताउने	कोशे, चिसो सहन सक्ने, स्टोलनबाट प्रशारण गर्न सकिने
स्टाईलो (Stylosanthes spp)	तराई, मध्य पहाड	जेठ-आषाढ	४-६	हमाटा, स्केब्रा, हयुमिलिस, ग्रेसीलिस, कुक (गाइनेनसीस), क्यापिटाटा, फ्रुटीकोशा, भिस्कोसा स्पेसिज अन्तरगत धेरै जातहरु छन्	२५-३०	०.१-०.२ (हमाटाको वीउ धेरै हुने)	१६ देखि २२ अती सुपाच्य	विष नभए पनि अत्याधिक चरी चरनर तुसारो नसहने, राम्रो निकास चाहिने	कोशे, अम्लीयदेखि क्षारीय (४ देखि ८.३ पिएच) सम्म सहने, एकवर्षिय भएपनि हमाटाले बढी उत्पादन दिने, चरीचरन सहने, एनथ्राक्नोज सहने

मोलासेस (Melinis minutiflora)	तराई, मध्य पहाड	जेठ-आषाढ	५-६ (मिलिक गरेको १ के.जी.प्रतिहेक्टर)	वान्को, चेनीया, कोमुम, राक्सो, फ्रान्कानो, किटाले, कमर्सियल	२५-३५	०.१-०.२	६ देखि १०	अक्जालेट भएपनि समस्या छैन, यसको नराम्रो र च्यापच्याप पना हे बनाएपछि हराउँछ ।	अकाशे, अती चाँडो फैलने, र अरु झारपातलाई दवाउने, किर्ना तथा अरु किराहरु भगाउने क्षमता भएको, हाम्रो भिरालो पाखा, रुखो र अम्लीय माटोमा पनि हुने
मोलाटो (Brachiaria spp)	तराई, मध्य पहाड	जेठ-आषाढ	५-६, सेट्स तथा स्लीप १००००	मुलाटो १ (CIAT 36061), मुलाटो २	१००-१२५	हाइब्रिड भएकोले कम हुदै जाने	१३ देखि १५	विष नभएकृ, मलीलोमाटो चाहिने, वीउको उत्पादन र उमारशक्ति कम	अकाशे, चाँडै सप्रने, पात धेरै हुने र अम्लीय माटो (४.५ देखि ८ पिएच) सहने, हल्का छाँया सहने
भटमासे (Fleminjia macrophylaa)	तराई, मध्य पहाड	जेठ-आषाढ	३५ वीउलाई स्कारिफिकेशन गर्ने	चम्फन (CIAT 17403), सेन्सुलेटो	३०-४०	०.२	१४ देखि १७	विषाक्त नभएपनि २.४ प्तिशत ट्यानीन र १७ प्रतिशत लिग्नीनले स्वाद विगार्ने	अकाशे, बहुउद्देशीय, लहरे वालीको थाँक्रो, हार्डी ६/७ महिनामै स्थापित हुने रुखो माटो र फलफूल बगैचालाई पनि राम्रो र मलिलो बनाउने, दाउरा, जडीबुटी
ग्वाटेमाला (Tripsacum anderso	तराई, मध्य पहाड	जेठ-आषाढ	३ आँख्ला भएको ५००० सेट्स वा गानो सहितको स्लीप १००००	ग्वाटेमाला (भारत), आइ.जे, १२१३ (ब्राजिल)	६०-१००	यसको वीउमा उमारशक्ति हुँदैन	नेपियर भन्दा अलि कम पौष्टीक पाइएकृ छ	विष नहुने, पानी धेरै चाहिने तर केहि सुख्खा पनि खप्ने (नीपियरले भन्दा धेरै),	अकाशे । कम पिएच भएको अम्लीय माटोमा पनि हुने, पानी जम्ने ठाउँ र बाढी पनि सहने, ५० प्रतिशत

nii, T.laxum)								वीउमा उमारशक्ति नहुने	छाँयामा पनि राम्रो हुने, ५० से.मि.को फरकमा विरुवा १ मी. को फरकमा लाइन
विनक्यासिया (Chamaecrista rotundifolia)	तराई, मध्य पहाड	जेठ-आषाढ	३ देखि ४ केजि	Winn, CPI 85836, Q 9862, ATF2228, CIAT 7792	४०-५०	०.५-०.८	१८ देखि २१	विषाक्त हुँदैन, राम्रो निकासा चाहिने, चिसोमा नबढ्ने र तुषारो नसहने, पशुले अलि कम रुचाउने	लहरेकोशे, एकवर्ष देखि केही समयसम्म बहुबर्षे, आफै फैलने, अम्लीय र रातो माटोमा पनि हुने, टाप्रे जस्तो
बदामे (Aachispintoi)	तराई, मध्य पहाड	जेठ-आषाढ	१० देखि २० केजि (कोशा समेतको)	अमरिल्लो, गोल्डेन ग्लोरी, वेलमोन्टे, ब्रा आदी	५०-६०	१.० (अमारिल्लो जातमा कोशा समेत)	१९ देखि २४, अती सुपाच्य	विषाक्त हुँदैन, चिस्यान चाहिने, चिसोमा नबढ्ने र तुषारो नसहने, सबै खाले पशु, कुखुराले निकै रुचाउने	लहरेकोशे, विस्तारै स्थापित हुने र सजिलै नमासिने, अम्लीय र रातो माटोमा पनि हुने, छाँया धेरै सहन सक्ने भएकाले सामुदायिक वा निजी वनभित्र र चरनमा राम्रो
सिग्नल (Brachiaria documbens)	तराई, मध्य पहाड	जेठ-आषाढ	२ देखि ४, सेट्स तथा स्लीपमा २०००० प्रतिहेक्टर	वासिलिस्क (तर यस्लाई Brachiaria brizantha पनि मानिन्छ), पेडुलो, सेनल, छोन्टल्पो, वारेवा, ब्राचिरिया	५०-१००	०.४ देखि १ (वीउ सुषुप्त हुनाले स्कारीफिकेशन वा ९ महिनापछि)	९ देखि १२	कतिपय देशमा कम उमारका पशुले धेरै खाए फोटोसेन्सीटिभ (छालाको एलर्जि) पाइएको,	अकाशे, छाँया बढी सहने भएकाले कृषि वन वा सामुदायिक वनभित्र हुने, यो र द्यचबअजष्बचष्ब दचष्शबलतजब उस्तै हुन्छन्, अम्लीय माटो

				आदी				माइकोटक्सीन र स्यापोनिन पनि यदाकदा पाइने	सहने, अती चरीचरन सहने
डिस्मान्थस (Desmanthus virgatus)	तराई, मध्य पहाड	जेठ-आषाढ	२ केजि (ताजा वीउ भए स्कारीफाई गर्ने	मार्क, क्यु ९१५३, सिपिआई ७८३७२	३५-४०	धेरै वीउ उत्पादन गर्ने, ०.४ देखि ०.१	१९ देखि २४, अती सुपाच्य	विषाक्त नभएको, तुलनात्मक रुपमा कम उत्पादन दिने, सिलिड किरा लाग्ने	कोशे, अती चरीचरन सहने, सुखा खप्ने, क्षारीय माटो सहने

ग. हिउँदे घाँसहरु :

जै, सानो केराउ, बर्सिम, भेच आदि ।

हिउँदे घाँस उत्पादन प्रविधि :

उपयक्त एक वर्षे हिउँदे घाँसमा बर्सिम, जै, केराऊ, भेच आदि पर्दछन् । यी भुईघाँसहरु लगाउँदा मिश्रित तरिकाले लगाउन सकिन्छ । मिश्रित खेती गर्दा उल्लेख गरे अनुसार माटोको उर्वरा शक्ति समेत बाँच्न जान्छ । हिउँदे घाँसको बीउलाई असोजदेखि मंसिरसम्म छरी हिउँदको समयमा प्रयोग गर्न सकिन्छ ।

घाँसको नाम	जै (Avena sativa)	जै (Avena sativa)	वर्षिम (Trifoliom alexandrinum)	भेच (vicia sativa)
भौगोलिक क्षेत्र	तराई, मध्य पहाड	उच्च पहाड	तराई, मध्य पहाड	तराई, मध्य पहाड
वीउ छर्नेसमय	असोज कार्तिक-मार्ग	भदौ, असोज	असोज, कात्तिक	असोज, कात्तिक
वीउदर के.जी./हे	१००	१००-१२०	२०	३५-४०

जातहरु	केन्ट, तराईको, क्यानाडीन, मदापुनि, कारभिले, स्वान, करिश्मा, नेत्र, कामधेनु, वुन्डेल, अमुरी	ओमोही, केन्ट, स्वान	मसाकावी, बरदान वि.एल. २२, यु.पी.वि. १०३	नोमाही। रसिना, मोरावा
ताजा घाँस उत्पादन मे.ट./हे	२५-५०	२५-४५	७०-८०	६०-७०
वीउ उत्पादन मे.ट./हे	१.५-३०		०.५-०.६	१.०-१.५
कच्चा प्रोटिन प्रतिशत	७ देखि ११, अती सुपाच्य	७ देखि ११, अती सुपाच्य	२२ देखि २४, अती सुपाच्य	२०
बिषाक्तता वा कमजोरी	कलिलोमा नाइट्रेटको विष हुने	उचाईमा वीउ उत्पादन नहुने	धेरै ख्वाए, ब्लोट हुने, सिंचाई नहुने	हेलियोन्थिस भन्ने किरा लाग्ने
कैफिएत	अकाशे, हिउँदे भएपनि ४ कटाई लिन सकिने		कोशे, मध्यपहाडमा वीउ उत्पादन नहुने	काशे, जै, वर्षिम, तथा एकवर्षे राई संग मिसाएर छर्ने

घ. वर्षे घाँस :

टियोसेन्टी, काउपी, बाज्रा, मकै, भट्मास आदि ।

वर्षे घाँस उत्पादन प्रविधि :

एक वर्षे घाँसमा भट्टमास, मकै, मकैचरी, ज्वार, बाजरा, बोडी आदि पर्दछन् । वर्षे घाँसका बीउलाई सामान्यतया वर्षा याममा घाँसको रुपमा प्रयोग गर्न सकिन्छ ।

घाँसको नाम	टियोसेन्टी (Euchlaena mexicana)	जुनेलो एकवर्षीय (Surghum spp) तथा बहुबर्षिय S.spp hybirds	सुडान(हाइब्रिड सरघम)	बाजरा (Pennisetum typhoides)	मकै (Zea mays)	ज्वाईन्ट भेच (Aesche nomericana)	बोडी (Vigna ungui culata/V.sinensis)	दिनानाथ (Pennisetum pedicellatum)
भौगोलिक क्षेत्र	तराई, मध्य पहाड	तराई, मध्य पहाड	तराई, मध्य पहाड	तराई, मध्य पहाड	तराई, मध्य पहाड	तराई, मध्य पहाड	तराई, मध्य पहाड	तराई, मध्य पहाड

वीउ छर्नेसमय	फाल्गुन देखि आषाढ	बैशाख-आषाढ	बैशाख-आषाढ	बैशाख-आषाढ	फाल्गुन-आषाढ	जेठ-आषाढ	बैशाख देखि असोज, कार्तिक	बैशाख-आषाढ
वीउदर के.जी./हे	३५-४०	२५-३०	१०-१५	१०-१२	३०-३५	५ केजि तर बोक्रा भए १० केजि	३५	१०-१२
जातहरु	टियोसेन्टी १, टियोसेन्टी २, राहुरी, सिर्सा, आर्य, जिएफ आरआई	विडिया १, एस. एल.४४, जे.एस. ६३/५३ तथा बहुवर्षियमा क्रिस तथा सिल्क जुन ५ वर्षसम्म रहन्छ, त्यसै गरी Surghum bicolor को एमपि चरी मल्टीकट जात हो	एस.एल.जो.२९.३, पिपर, लाहाृमा, स्वीट सुडान, मिथि सुडान	मल्टीकटमा जाइन्ट, रजका, टाईप ५५, नागनर्जुन, विशाखा तथा सिंगलकटमा K–674, K–677	रामपुर कम्पोजीट, हाइब्रिड मकै अफ्रिकन जाइन्ट गंगा, विक्रम, विजय	ग्लन (एकवर्षिय, चाँडो हुर्कने तथा वीउको लागि), लि(बहुवर्षिय तथा चरणको लागि), एफ १४९(अमेरीकाको फ्लोरीडामा विकास भएको केही सुख्खा पनि सहन सक्ने)	इवोनी, मेरिंगा,रेड क्यालुन,रसिया जाइन्ट, मरुट	इगरफी २८०८-४-३-१, वुँडेल १ र २, T–3,5,12,15, 10,9
ताजा घाँस उत्पादन मे.ट./हे	६०-८०	८० देखि ९० (बहुवर्षिय भन्दा एक वर्षियको वार्षिक उत्पादन धेरै)	५०-८०	४०-५०	५०-८०	४० देखि ५०	४०	८०-१००
वीउ उत्पादन मे.ट./हे	१.०-१.५	०.५-०.६	१.०-१.५	०.५-०.६	३.५-४.०	१.५ देखि २ (वोक्रा समेत),०.५देखि १ (वोक्रा रहित)	१ देखि ४	०.१०-०.२०
कच्चा प्रोटिन प्रतिशत	६ देखि ९	६ देखि १०	८देखि १२	६ देखि १०	६ देखि ८	पातमा २२ दृखि २६, डाँठमा पनि १० देखि १२	१८ देखि २१	६ देखि ९

बिषाक्तता वा कमजोरी	कलिलोमा नाइट्रेट तथा HCN (Prussic acid) को विष हुने	Tannin को र कलिलोमा नाइट्रेट तथा HCN को विष हुने	जुनेलो जस्तै विष लाग्ने	ट्यानीन तथा एचसिएन	डाइजेष्ट हुँदा बढी ल्याक्टीक एसिड उत्पन्न भई एसिडियोसिस हुन सक्ने	कोशे भएपनि कुनै पनि विषाक्त पदार्थको समस्या नदेखिएको, अती सुपाच्य	ट्रिप्सीन इनहिबिटर्स, ट्यानीन, धेरै रोग लाग्ने, किरा लाग्ने, निकास चाहिने	विष नभएको, सुपाच्य
कैफियत	अकाशे, मकै जस्तै देखिने र मकै लगाउने स्थान र समयमा त्यही तरीकाबाट लगाइने	अकाशे, सुख्खा खप्न सक्ने तर सुख्खा यामकाृ र काटेपछि पलाउने निलो पातमा धै HCN विष हुने	अकाशे, जुनेलो जस्तै	अकाशे, यसबाट क्रस गराइ हाइब्रिड तथा मोठ नेपीएरको विकास भएको	अकाशे, बहुउद्देशीय, घाँसको रुपमा लगाउँदा अन्नको रुपमा लगाउँदा भन्दा धेरै बीउदर लाग्ने	कोशे, पशुवस्तु र बाखाले निकै रुचाएर खाने, केही छाँया पनि सहने र हाल नेपालका कतिपय सामुदायीक वनभित्र लगाउँदा राम्रो नतिजा दिएको	कोशे, सुख्खा सहन सक्ने, सजिलै र चाँडो स्थापित हुने, बहुउद्देशीय	अकाशे, कान्ला खेतवारीमा पनि लगाउँन सकिने, लगाएको ६० दिन पछि कटाइ गर्न सकिने

११.२ कबुलियती बनमा घाँस बिकास कार्यक्रम

परिचय :

नेपालमा कबुलियती बन तथा पशु बिकास कार्यक्रम बि.सं.०४९ बाट सुरु भएको हो । सुरुमा यस कार्यक्रमको लागी नेदरल्याण्ड सरकार र कृषि बिकासको लागी अन्राष्ट्रिय कोषको सहयोग बाट संचालन गरीएको थियो, जस्मा मध्यमाञ्चलको १० र पश्चिमाञ्चलको ३ जिल्लामा कार्यक्रम संचालन भएको थियो । यस कार्यक्रमको सफल पक्षको कारण बाट नेपाल सरकारबाट यसको कार्यक्षेत्र बिस्तार गरी २६ जिल्लामा आफनै श्रोत बाट संचालन गऋयो भने आ.ब. ०६२।६३ बाट पुन कृषि बिकासको लागी अन्राष्ट्रिय कोषको सहयोग बाट ८ बर्षको लागी नेपालको २२ जिल्लामा संचालन हुदै आएको छ ।

आयोजना लागु भएका जिल्लाहरु :

पुर्बाञ्चल	:	पांचथर, तेह्थुम, ओखलढुगां, खोटागं र भोजपुर ।
मध्यमाञ्चल	:	सिन्धुली, मकवानपुर, चितवन, धादिङ, काभ्रे, सिन्धुपाल्चोक, दोलखा, र रामेछाप ।
पश्चिमाञ्चल	:	गोरखा,तनहु र लमजुङ ।
मध्यपश्चिमाञ्चल	:	सल्यान र प्यूठान ।
सुदुरपश्चिमाञ्चल	:	डोटी, डडेलधुरा, बैतडी र अछाम ।

कार्यक्रमको लक्ष : २२ जिल्लाका ४४,३०० धरधुरीलाई कबुलियती बन क्षेत्र उपलब्ध गराई त्यस मार्फत बन पैदावर र पशु धनको उत्पादकत्वमा बृद्धि ल्याई गरीबी न्यूनि करण गर्ने ।

कार्यक्रमको उद्देश्य :

१. घरयासी जिबिका र आयको आवश्यकता पुर्ति एबं बाताबरण संरक्षणको लागी कबुलियती बनको ब्यबस्थापन गर्ने ।
२. घरयासी खाध्यान्न र आवश्यकता पुर्ति गर्न पशु पालन मार्फत योगदान बढाउने ।
३. कबुलियती बन समुहमा आबद्ध किसानहरूलाई दिगो रूपमा बितिय सेवा दिन सक्ने संस्थाहरूको रूपमा कबुलियती बन समुह र ग्रामिण बितिय संघ हरूको स्थापना गर्ने ।
४. कबुलियती बन बिकास कार्यक्रमलाई गरीबि न्यूनिकरण गर्ने कार्यक्रमको रूपमा लैगिंक संबेदनशिल ढंगले कार्यान्वयन गर्न सरकारी क्षमताको बिकास गर्ने ।

कार्यक्रम संचालनमा सहयोगी संस्थाहरुः बन बिभागको संयोजकत्वमा पशु सेवा बिभाग ।

कबुलियती बन तथा पशु बिकास कार्यक्रममा पशु बिकास कार्यक्रमको संभागहरु :

- बाखा बिकास कार्यक्रम (घांस बिकास, तथा बाखा बितरण) ।
- पशुपालन तालीम तथा सेवाहरू ।
- पशु बिकास कार्यान्वयन सहयोग कार्यक्रमहरू ।

कबुलियती बनमा घाँस बिकास :

यस कार्यक्रम संचालनको लागी बन बिभाग मार्फत कबुलियती बन समुहका कृषक हरूलाई सुरूमा ४० बर्षको लागी बन हस्तान्तरण गर्ने छ । जहा सबै समुहका सदस्यहरूले सम्पुर्ण बन मध्ये ३२ प्रतिशत भागमा घास बिकास गर्ने छ ।

कबुलियती बन क्षेत्र भित्र गरीने घाँस खेती :

१ **कोषे बाली खासगरी स्टाईलो :** उक्त घास २० प्रतिशत भागमा लगाईने छ जुन प्रति हेक्टर ४ देखि ५ के.जी. बिउ जिल्ला पशु सेवा कार्यालयमार्फत समुहमा उपलब्ध गराईने छ । यदि उच्च भुभाग भएमा क्लोभर को बिउ उपलब्ध गराईने छ ।

२ **मोलासेस तथा अन्य :** १० प्रतिशत भुभागमा यो घासको बिकास गरीने छ

३ **नेपियर, अमृसो :** २ प्रतिशत भुभागमा यो धांसको बिकास गनु पर्ने छ । यस कार्यक्रमको लागी प्रति समुह २००० सेट वा प्रति रोपनी ५०० सेट सम्बन्धि जिल्ला पशु कार्यालयले उपलब्ध गराउने छ ।

समस्याहरु :

हाल नेपालमा मुख्य गरी पशु सेवा बिभाग अन्तरगत बाह्य श्रोतबाट संचालन भएको आयोजनाहरू कबुलियती बन तथा पशु बिकास कार्यक्रम, सामुदायिक पशुबिकास कार्यक्रम र नेपालको आफनै श्रोतमा संचालित कार्यक्रमहरू छन, जसमा बृहत रूपमा घास बिकास तथा चरन बिकासका कायक्रमहरू संचालित हुदै आईरहेको छ, भने अन्य बिभिन्न संघ संस्थाहरूबाट समेत बिभिन्न धांसका बिउहरूको दिनानुदिन माग बढी रहेको छ । तर उक्त कार्यक्रम संचालन गर्नको लागी आबश्यक पर्ने बिउ न्यून मात्रामा मात्र नेपालमा उत्पादन हुने गरेको छ, अपुग करौडौ रूपियाका बिउहरू छिमेकी देश भारत बाट आयात हुदै आएको छ । यी बिउहरू नेपालमानै उत्पादन गर्न सक्ने

प्रशस्त संम्भाबना हुदाहुदै पनि राष्ट्रिय चरन तथा पशु आहारा केन्द्रको पहल बाट मात्र यो सफल हुन नसक्ने हुन्छ, यसको लागी सम्बन्धित जिल्ला पशु सेवा कार्यालय तथा बिभिन्न कृषक समुहहरूको समेत ठुलो भुमिका हुने हुदा कृषकहरूबाट बिउ उत्पादन कार्य संचालन गरेमा स्वदेशमानै बिदेशिने रकम रहने थियो । जसले गर्दा कृषकहरूको आर्थिकस्तर समेत सुर्धने थियो ।

नेपालमा अत्याधिक माग भएका बिभिन्न घांसका बिउहरु :

१ स्टाईलो कुक, ज्वाईन्ट भेच, मोलासेस (तराई तथा मध्य पहाड)
२ क्लोभर, राई घांस, कक्सफुट, (उच्च पहाड)
३ जै, बर्षिम, भेच (हिउदे घांस)
४ टियोसेन्टी (बर्षे)

नेपालमा घांसको बिउ उत्पादन गर्ने निकायहरु :

१ चरन तथा घांसे बाली बिजबृद्धि फार्म गौघाट बाके (स्टाईलो, ज्वाईन्टभेच ,जै, बषिम, टियोसेन्टी)
२ चरन तथा घांसे बाली बिजबृद्धि फार्म रन्जितपुर, स्टाईलो, मेलासेस, जै, डिस्मोडियम,टियोसेन्टी,आदी ।
३, चरन तथा घांसे बाली बिजबृद्धि फार्म, जनकपुर (जै, बर्षिम,भेच)
४, चरन तथा घांसे बाली अनुसंन्धान महाशाखा खुमलटार, (क्लोभर, राई, कक्सफुट, किम्बु, टाकी आदी)
५, घांसे बाली अनुसंन्धान केन्द्र रसुवा (राई, कक्सफुट, क्लोभर)

निजि क्षेत्रः

१ घांस बिकास संघ पाल्पा चिर्तुङधारा (स्टाईलो मोलासेस आदी)
२ घांस बिकास संघ मकवानपुर, पदमपोखरी र हटिया कबुलियती बन तथा चरन बिकास आयोजना बाट गठित समुह (स्टाईलो मोलासेस आदी)
३ दाङ (बर्षिम)

यस कार्यक्रम आ.व.०६२/६३ देखि आ.व.०६९/७० मा IFAD को सहयोगमा संचालित कार्यक्रम संपन्न भई हाल १० जिल्लामा नेपाल सरकारको पूर्ण वजेटमा आ.व.०७१/७२ देखि ओखलढुंगा, खोटाङ, रामेछाप, मकवानपुर, सिन्धुली, धादिङ्ग, गोरखा, सल्यान, तनहु र डोटी गरि १० जिल्लामा संचालन भैरहेको छ ।

१२. पशु स्वास्थ्य

पशु पन्छीको सामान्य तापक्रम, नाडी र श्वास-प्रश्वास गति

जनावर	सामान्य तापक्रम		नाडी/मिनट	श्वास प्रश्वास/मिनट
	° सेल्सीयस	° फरेनहाइट		
गाई	३८.२- ३८.९	१०१-१०२	४०-६०	१२-१८
भैसी	३८.३- ३९.९	१०१-१०२	४०-६०	१२-१८
घोडा	३८.०- ३८.३	१००.४-१००.८	३०-४०	८-१६
भेडा	३९.४- ४०.०	१०३-१०४	५५-७५	२०-३०
बाखा	३९.४- ४०.०	१०३-१०४	५५-७५	२०-३०
बंगुर	३७.९- ३८.४	१०२-१०३	६०-७५	२०-३०
खरायो	३८.०- ३८.५	१०१-१०२	१२३-३०४	३६-५०
कुकुर	३८.३- ३८.९	१०१-१०२	९०-१२०	२०-४०
विरालो	३८.३- ३८.९	१०१-१०२	१००-१२०	२०-३०
कुखुरा	४१.१- ४१.७	१०६-१०७	१२०-१६०	१५-६०

निरोगी र रोगी पशुहरूको बीच भिन्नता

क्र.सं	बिवरण	निरोगी पशुहरू	रोगी पशुहरू
१	पशुको रूप/चाल	राम्रो सतर्क, फुर्तिलो	झुसिलो, फुर्तिलो नदेखिने
२	टाउको	उठेको वा ठाडो	झुकेको
३	आंखा	पुरा खुलेको, चम्किलो	आधा खुलेको, कचेरा लागेको, वढी रातो
४	नाक/मुख	सामान्य	च्याल/सिंगान बगेको
५	पशुलाई बोलाउंदाको प्रतिक्रिया	छिटो प्रतिक्रिया दिने	ढिलो प्रतिक्रिया देखाउने
६	गोबरको कडापन	सामान्य	वढी कडा वा पातलो, गन्हाउने, रगत मिसिएको
७	छाला	नरम/सामान्य	खस्रो/रौं ठाडो भएको
८	कान	ठाडो/सामान्य	लत्रेको, कानवाट पीप बगेको
९	थुतुनो	ओसिलो	सुख्खा
१०	दानापानीमा रूची	सामान्य	कम खाने/खादैनखाने

११	नाडीको गति	सामान्य	बढ्ने वा घट्ने
१२	श्वास प्रश्वास	सामान्य	श्वास फेर्न अप्ठ्यारो गर्ने/खोक्ने, गति बढ्ने वा घट्ने
१३	शरीरको तापक्रम	सामान्य	प्राय: बढ्ने
१४	उग्राउने/पाहुर झिक्ने	पाहुर झिक्ने	पाहुर नझिक्ने

१२.१ गाईभैंसीहरुमा लाग्ने प्रमुख रोगहरु

१.खोरेत (Food and mouth disease)

कारण : विषाणु

लक्षणहरु

- यो रोग लाग्दा एकदम बढी ज्वरो(१०४–१०६ डिग्री फरेनहाइट) आउँछ ।
- विस्तारै घाँसपात नखाने, झोक्राउने हुन्छ ।
- मुख वरिपरि विशेषगरी गिजा र जिब्रोमा स–साना फोकाहरु आउँदछन् ।
- यस सँगसँगै खुट्टाको खुरको कापमा पनि फोकाहरु आउँछन र पशु खोच्याएर हिड्छ र पछि लङ्गडो हुन सक्छ ।
- मुख वरिपरि घाउ आउने भएको कारण ऱ्याल चुहाउँछ ।
- यस रोगले ठूला माउहरु भन्दा पाठापाठीलाई बढी असर पुऱ्याउँछ ।
- कहिले काही खोरेल रोगका कारण थुनेलोको समस्या पनि देखिन्छ ।
- ब्याउने माउहरुमा गर्भ तुहिने समस्या देखिन सक्छ ।

उपचार:

क) मुखको घाउलाई १ प्रतिशतको पोटास पानीले सफा गरिने वा फिटकिरी पानील सफा गरिदिने ।

ख) खुरका घाउलाई पोटास धोएर हिमैक्स वा लोरेक्जेन मलहम लगाउनु पर्छ वा २ प्रतिशत निलोतुथोले घाउ सफा गर्न सकिन्छ ।

ग) खुट्टाको घाउमा थुनेल प्रयोग गर्न पनि सकिन्छ ।

घ) घाउहरुमा अनय जिवाणु प्रबेशगरी संक्रमण नगरुन भन्नको लागि पशुलाई एन्टीवायोटिक सुई लगाउन सकिन्छ ।

ङ) खोरेत देखिइरहने ठाउँमा रोकथामको खोरत विरुद्ध खोप लगाउनुपर्छ । ६ महिनाको उमेर पुगेपछि पहिलो पटक खोप लगाउने र प्रत्येक वर्ष दोहोऱ्याउने । बढी देखिने ठाउँमा ६–६ महिनामा दोहोऱ्याउने ।

२. भ्यागुते (Hemorrhagic Septicemia)

कारणः एक प्रकारको जिवाणु

लक्षणहरु

- उच्च ज्वरो आउने ।
- घाँटी वरिपरिको भाग तथा जिब्रो सुन्निने ।
- फिज काढ्ने ।
- सास फेर्न गाह्रो भई घ्यार्र घ्यार्र आवाज निकाल्ने ।
- कहिलेकाही रगत मिसिएको छेर्ने ।

रोकथाम र उपचार

- वर्षायाम शुरु हुनु अगाडि प्रत्येक वर्ष पशुलाई खोप लगाउने ।
- रोगको लक्षण देखा परेको छ भने तुरुन्त प्राविधिकलाई देखाई उपचार गराउने ।

३. चरचरे (Black Quarter)

कारणः एक प्रकारको जिवाणु

लक्षणहरु

- उच्च ज्वरो आउने ।
- विशेष गरि फिलाको मासंपेशी सुन्निने र दुख्ने ।
- छाम्दा शुरुमा तातो हुने र पछि चिसो हुने र दुखाई पनि कम हुने ।
- सुन्निएको ठाउँमा थिच्दा चरचर आवाज आउने ।

रोकथाम

- पानी पर्ने समय अगाडी नै गाई वस्तुलाई खोपाउने काम गर्नु पर्दछ । बि.क्यू पोलीभ्यालेण्ट भ्याक्सीन गाइं भैसीमा ५ एम.एल S/C छाला र पाडा बाछालाई ३ एम.एल सोही तरीकाले दिनु पदर्छ । ६ महिना नाघेको बस्तुलाई सुई दिनु पर्दछ । साथै यो प्रत्येक सुई साल दोहोऱ्याउनु पर्दछ ।

- गहिरो खाडल खनी मरेको पशुलाई पुरिदिनुपर्दछ ।
- रोगी पशुहरुलाई छुट्याएर राख्नु पर्दछ ।
- रोगी वस्तुले खाएको खाना पानी एंव घाँस निरोगी वस्तु भाउलाई नदिने तथा गोठलाई २ % को फर्मालिन झोलले सफा राख्नु पर्दछ ।
- रोगको आशंका भएको चरण क्षेत्रमा बाछा/बाछी चराउनु हुदैन ।

४. पट्के (Anthrax)

कारणः एक प्रकारको जिवाणु

लक्षणहरुः

- धेरै जसो कुनै लक्षण नदेखाई अचानक मर्ने ।
- ज्वरो आउने ।
- सास फेर्न गाह्रो हुने ।
- आँखा रातो हुने ।
- पेट ढाडिने ।
- मरेपछि नाक, मुख, मलद्धार आदिबाट नजम्ने रगत बगेको हुन्छ ।

रोकथाम

- धेरै रोग देखिने ठाउँमा प्राविधिकको सिफारिसमा खोप लगाउने ।
- मरेका पशुलाई गहिरो खाडल खनेर गाड्ने । याद गरौ पट्केको शंका लागेको रोगी पशुलाई कहिल्यै पनि चिरफार गर्नु हुँदैन ।
- रोगी पशुलाई बथानबाट अलग्गै राख्ने ।
- रोगीको सम्पर्कमा आएको पशुलाई प्राविधिकको सल्लाहमा उपचार गराउने ।

५. थुनेलो (Mastitis)

कारण :

यो धेरै कारणहरु हुन सक्छ जस्तै गोठ, पशु, र दुहुने मानिसको सरसफाईको कमीले गर्दा विभिन्न, जिवाणुहरु विषाणुहरु, ढूसी, एक कोषिय परजीवि प्रोटोजोवा कल्चौडो वा शरीरभित्र प्रवेश गरेर ।

लक्षणहरु :

- अचानक थुन र कल्चौडो सुन्निने, कडा, रातो र छाम्दा दुख्ने हुन्छ ।

- दुध बिग्रने, पातलो पानीजस्तो आउने, छोक्राहरु आउने र कहिलेकाही पुरै दूध नआउने हुन्छ ।
- ज्वरो आउने ।

रोकथाम :

- दुध दोईसकेपछि एण्टीसेप्टीक जस्तै आयोडिन मिसाएको झोलमा थुनलाई केहिबेर डुबाउने ।
- गोठ, पशु, दूध दुहुने मानिसको र भाँडोको सरसफाईमा विशेष ध्यान दिने ।
- शंका लागेमा जिल्ला पशुसेवा कार्यालयमा वा पशु रोग अन्वेषण प्रयोगशालामा दूध जँचाउने ।
- थुनेलोको लक्षण देखिएमा कृषकले पहिला नबिग्रेको थुनबाट दूध दुहुने, त्यसपछिमात्र बिग्रेको थुनको दुहुने र बिग्रेको थुनको दूधलाई खाडलमा अन्यत्र लसपस नगरी गाड्ने । बिग्रेको थुनबाट पटक पटक दूध दुहेर फ्याक्ने ।
- अविलम्ब प्राविधिकलाई बोलाएर उपचार गराउने । जथाभावी औषधीको प्रयोगले थुनेलो झन् जटिल बन्न सक्छ ।

प्रजनन्सँग सम्बन्धित समस्याहरु

६. बाँझोपन

कारणहरु

- व्यबस्थापनमा कमजोरी : समय मिलाएर राँगो साँडे नलगाउनु वा कृत्रिम गर्भाधनको उचित समय नपहिल्याउनु (कराएको ८ देखि १८ घण्टाभित्र लैजानुपर्दछ ।)
- पोषण तत्वको कमी : प्रशस्त हरियो घाँसपात नपाएमा ।
- खनिज तत्वको कमी : बिशेष गरी क्याल्सियम, फस्फोरस, फलाम, कोवाल्ट, तामा सेलेनियम जस्ता खनिज बढी महत्वपूर्ण हुन्छ ।
- भिटामिनको कमी : विशेष गरी भिटामिन ए, डि र ई बढी महत्वपूर्ण हुन्छन् ।
- नाम्ले जुकाको समस्या बढी हुनु ।
- संक्रमण रोगहरुको कारण : जस्तै ब्रुसेलोसिस, ट्राईकोमोनियसिस आदि ।

- प्रजनन् अंगहरुमा खरावी वा संक्रमण ।
- वंशाणुगत कारणहरु ।

व्यवस्थापन

कारणपत्ता लगाई उपचार गराउनुपर्दछ ।

- बेलाबेलामा गोवर जचाई नाम्ले, जुकाको औषधि खुवाउने ।
- प्रशस्त हरियो घाँसपातहरु खुवाउने ।
- अन्य अवस्थामा प्राविधिकसंग सल्लाह गरी आवश्यकता अनुसार उपचार गर्ने ।

७. साल अड्कने समस्या

कारणहरु :

- शारीसिक कमजोरी
- संक्रमक रोगहरु जस्तै ब्रुसेलोसिस, भिब्रियोसिस आदि
- भिटामिन ई, सेलेनियम जस्ता खनिजको कमी
- पाठेघरको संक्रमण

व्यवस्थापन

- साल झर्न सहयोग पुऱ्याउने एक्जापार जस्ता औषधिहरु शुरुको १०० मि.लि. र त्यसछि विहान बेलुका ५० मि.लि. २–३ दिनसम्म दिन सकिन्छ ।
- व्याएपछि खस्रो खालका घाँसहरु र अम्रिसोजस्ता घाँसहरु खुवाउँदा साल झर्न सहयोग पर्छ ।
- त्यति गर्दा पनि नझरेमा प्राविधिकलाई बोलाएर साल झिक्न लगाउने । यदि पशुलाई ज्वरो आएको छ भने पहिला ज्वरोको उपचार गरेपछि मात्र साल झिक्नु वेश हुन्छ ।

८. भंडार फर्कने समस्या

कारणहरु :

- ईस्ट्रोजन बढी भएको घाँसपात खुवाएमा वा ढूसी परेको दानाहरु खुवाएमा ।

- पाठेघरमा असजिलो भई पशु बढी कनेमा ।
- पशुको पछाडितिरको भाग बढी ओरालो भएमा सहयोगीको रुपमा काम गर्न सक्छ ।
- क्याल्सियम, फस्फोरसको कमी भएमा वा सन्तुलन बिग्रेमा ।

व्यवस्थापन

- तरुन्त प्राविधिकलाई बोलाई उपचार गर्नुपर्दछ । प्राविधिक नआईन्जेल बाहिर निस्केको भागलाई सफा तथा चिसो राखी राख्नको लागि थोरै पोटास मिसाएको पानी बेला बेलामा छर्किरहने र बाहिर टाँसिएको फोहोर सफा गरी चिसो कपडाले बेर्ने ।
- यदि धेरै नशे भाग बाहिर आएको छ भने फोहोर नलागोस् र संक्रमण नहोस भन्नका लागी तल सफा प्लाष्टिक ओछ्याउने र पोटास मिसाएको पानी बेला बेलामा छर्किरहने ।
- प्राविधिकले पाठेघरको बाहिर आएको भागलाई विस्तारै पुनः पहिलाकै स्थानमै फर्काईदिन्छन् ।
- अन्य व्यवस्थापन प्राविधिकको सल्लाहा अनुसार गर्ने ।

५.बाछा बाछी अड्कने वा व्याउन नसक्ने समस्या

कारणहरुः

- बाछा बाछी ठूलो भएमा ।
- बाछा बाछीको पाठेघरभित्रको बसाई (पोजिसन) नमिलेमा ।
- शारीरिक कमजोरीका कारण ।
- पाठेघरको मुख पूर्ण रुपमा नखुलेमा ।
- उमेर नपुग्दै पशु गर्भिणी भएमा ।
- बाछा बाछा भित्रै मरेमा ।
- संक्रमक रोगहरु जस्तै ब्रुसेलोसिस आदिको कारण ।
- विभिन्न हार्मोनहरुको कमी तथा असन्तुलन ।
- पाठेघर बाउरिएमा ।
- बाँधेर पालिएका पशुहरुमा पनि यस्तो समस्या आउन सक्छ ।
- वंशाणुगत कारणहरु ।

व्यवस्थापन

- व्याउन खोजेको ५–६ घण्टा भित्र व्याउन नसकेमा प्राविधिकलाई बोलाईहाल्नु पर्दछ ।
- प्राविधिकले पाठेघरभित्र हात हालेर अवस्था पत्ता लगाई आवश्यता अनुसार उपचार गर्दछन् ।

१०. गर्भ तुहिने समस्या

कारणहरु

- संक्रमक रोगहरुको संक्रमण
- सन्तुलित आहाराको कमी
- विषालु घाँसपात, ढूसीजन्य दाना आदि ।
- चोटपटकको कारण
- अदक्ष प्राविधिकले गर्भ जाँच गर्दा पनि कहिलेकाही गर्भ तुहिन सक्छ ।
- उच्च ज्वरो
- गर्भावस्थामा गलत औषधी खुवाउँदा ।

व्यवस्थापन

- गर्भिणी पशुलाई औषधि खुवाउनु पर्दा दक्ष प्राविधिकको सिफारिसमा मात्र खुवाउने
- कारण पत्ता लगाई व्यबस्थापन गर्नु पर्दछ ।
- तुहिएको बाछा बाछी, साल तथा सम्पर्कमा आएका अन्य सोत्तरहरुलाई राम्रोसंग खाडलमा गाड्नु पर्दछ र माउलाई उपचार गर्नुपर्दछ ।

गाईभैंसीलाई महत्वपूर्ण मानिएका खोप लगाउने बारे तालिका

क्र. स.	खोपको नाम	रोगको नाम	उमेर	खोपको मात्रा र खोप दिने ठाँउ	खोपको थप मात्रा(बुस्टर)	नियमित खोप दिने समय	खोप दिने सिजन
१	एफ.एम.डी भ्याक्सिन (हेक्टस)	खोरेत	३–८ हप्ता	१० मि.लि. छालामुनि	३ महिनापछि	प्रत्येक ६ महिनामा	भाद्र मसान्त र फाल्गुन मसान्त
	रक्षा एफ.एम.डी	खोरेत	४ महिना	३ मि.लि. छालामुनि	१ महिनापछि		
२	एच.एस. ब्रोथ भ्याक्सिन	भ्यागुते	सबै उमेर	५ मि.लि. छालामुनि	६ महिनापछि	वार्षिक	वर्षाद शुरु हुनु भन्दा अघि
	एच.एस.आयल एड्जुभेन्ट	भ्यागुते	सबै उमर	३ मि.लि. छालामुनि	३ महिनापछि	वार्षिक	
३	पोलिभ्यालेन्ट वि. क्यु भ्याक्सिन	चरचरे	सबै उमेर	५ मि.लि. छालामुनि	६ महिनापछि	वार्षिक	वर्षाद शुरु हुनु भन्दा अघि
४	एच.एस. वि भ्याक्सिन	भ्यागुते र चरचरे	सबै उमेर	१ मि.लि. छालामुनि	६ महिनापछि	वार्षिक	वर्षाद शुरु हुनु भन्दा अघि
५	एन्थ्राक्स स्पार भ्याक्सिन	पटके रोग	सबै उमेर	१ मि.लि. छालामुनि	६ महिनापछि	वार्षिक	वर्षाद शुरु हुनु भन्दा अघि
६	टिस्यु कल्चर भ्याक्सिन	गौगोटी	सबै उमेर	१ मि.लि. छालामुनि	–	३–३ वर्षमा	जडो समयमा
७	टेट–भ्याक	धनुष्टंकार	सबै उमेर	२ मि.लि. छालामुनि	४ हप्तापछि	वार्षिक	कुनै पनि समयमा

१२.२ कुखुराका प्रमुख रोगहरु

१. रानीखेत रोग

लक्षण

- रानीखेत रोगले श्वास प्रणाली र प्रभावित भई कुखुराले श्वास फेर्न कठिनाई महसुस गर्दछ ।
- चुच्चो र नाकबाट पानी जस्तो बाक्लो पदार्थ निस्कन्छ ।
- कुखुरा टाउको झटकाउने र घाटी तान्ने गर्दछ ।
- एकै ठाउँमा फनफन घुम्ने पछाडि हिड्ने पखेटा र खुट्टाको पक्षघात हुने घाटी बटार्ने हुन्छ ।

- फुल पार्न कम हुन्छ ।
- हरियो रंगको निकै गन्हाउने छेर्दछ ।
- सिउन र लोती पहेंलो हुने र पछि नीलो रंगमा बदलिने गर्दछ ।

रोकथामका उपायाहरु :

- कुखुरा पालिने खोर वरिपरि सफा गर्नु पर्दछ ।
- तालिम अनुसार खोप लगाउनु पर्दछ ।
- बाहिरी कुखुरा र अन्य कुखुराहरु पालन क्षेत्र भित्र आउन दिनुहुँदैन ।
- रोगबाट मरेकालाई पनि पुर्नु पर्दछ ।
- भाँडा उपकरण इत्यादि सामान संक्रमणमुक्त राख्नु पर्दछ ।
- चल्लाहरु पहिलो हप्ताभित्रै एफ स्ट्रोन भ्याक्सिन लगाइदिनुपर्दछ र चल्लाको उमेर ८ देखि १० हप्ता पुग्दा आर. टु. बि (R२B) खोप लगाउनुपर्दछ ।

२. कक्सिडियोसिस (Coccidiosis)

लक्षणहरु

- बाह्य लक्षणहरुमा धेरैजसो प्वाँख खस्रो हुने, रगतको कमी हुने ।
- दिशामा रगत छेर्ने हुन्छ ।
- सीकल कक्सिडियोसिस्मा मृत्युदर ५० प्रतिशत सम्म हुन्छ ।
- आन्द्रामा हुने कक्सिडियोसिस्मा शरीर पहेंलो हुने भई छेर्ने हुन्छ ।
- यसमा रगत मिसिएको हुन सक्छ र मृत्यु भने ८ देखि १० प्रतिशत सम्म हुन्छ ।

रोकथाम र नियन्त्रण

- चिस्यान भएको खोर, सोत्तर र दाना यसका लागी उपयुक्त वातावरण हुने हुँदा बस्ने ठाउँ र दाना सुख्खा हुनु पर्दछ । खास गरेर वर्षादको मौसममा विशेष ध्यान दिनु पर्दछ । जुन बेला वातावरण चिस्यान बढी हुन्छ र तापक्रम पनि कक्सीडियाको विकासको लागि अनुकुल हुन्छ ।

- यदि सोत्तरमा चिस्यान छ भने ५ देखि ७ किलो ग्राम चून प्रति १०० वर्गफिटको क्षेत्रमा छर्नु पर्दछ । यसले चिस्यान कम गरी ताप उत्पन्न गर्दछ जसले यी प्रोटोजोआ मर्दछन् ।

३. गम्बोरो रोग (Gumboro Infectious bursal disease)

लक्षणहरु

- रोग लागेपछि, शुरुमा विस्तारै झोक्राउँदै जाने ।
- प्वाँख गुजमुजिएर बस्ने जस्ता लक्षण देखा पर्दछन् ।
- टाउको र घाँटी कपकपाउने भै पछि सम्पूर्ण शरीर नै काम्न थाल्छ ।
- यसका साथै ज्वरो आउने, आँखाबाट पानी बग्ने हुन्छ ।
- यस्तो अवस्थामा घाँटी तन्काउने र टाउको केही तल झुकाएर बस्छ ।
- पहेंलो रंगको छर्ने भै मलद्धार वरिपरि सुली टाँसिएको देख्न सकिन्छ ।
- पुरानो रोगमा विस्तारै झोक्राउने र दुव्लाउदै जाने हुन्छ ।

रोकथाम र नियन्त्रण

- सरसफाईको विशेष व्यवस्था हुनु पर्दछ ।
- कुखुरालाई गम्बोरो रोग विरुद्ध भ्याक्सीन लगाउनु पर्दछ ।
- दाना पानी दिने भाँडा कुडालाई किटाणु रहित बनाउनु पर्दछ ।

४. कालोबेसिलोसिस

- यो रोग जुनसुकै उमेरका कुखुराहरुमा देखिन सक्छ ।
- यो रोग व्यवस्थापनमा कमीको कारणले हुने भएकाले व्यबस्थापनमा सुधार गर्नुपर्छ ।

लक्षणहरु

- दाना खान कम गर्ने र कहिलेकाही श्वास फेर्न कठिनाई हुने ।
- उदासिन हुने सिर फिक्का हुने ।
- हरियो वा सेतो पातलो सुली छेर्ने ।
- मलद्धारको वरिपरि सुली लतपतिने ।

उपचार

- प्राविधिकको सिफारिसमा एण्टिबायोटिक्स औषधीहरु खुवाउने ।

कुखुराको सिफारिस खोप तालिका

१. ब्रोईलर कुखुराको खोप तालिकाः

उमेर	खोपको नाम	खोप लगाउने तरिका
१ दिन	मेरेक्स/रानीखेत एफ १	नाक आँखामा
१४ दिनमा	गोम्बोरो ईन्टरमिडिएट (जीवित)	नाक आँखामा
२१ दिनमा	रानीखेत एफ १ वा लासोटा	नाक आँखामा, पानीमा
२८ दिनमा	गोम्बोरो ईन्टरमिडिएट (जीवित)	नाक आँखामा, पानीमा

१. यदि ब्रोइलरको प्यारेण्ट स्कटलाई १ दिनको उमेरमा रेस्पीन भ्याक्सिन (मरेक्स विरुद्ध) लगाईएको छ र पुनः रेस्पिन भ्याक्सिनले नै बुस्टर गरिएको छ भने त्यस्ता फार्मबाट उत्पादित चल्लाहरुलाई एच.भि.टी. भ्याक्सिन दिनुपर्दछ ।

२. लेयर्स कमर्सियल कुखुराको खोप तालिकाः

उमेर	रोग	भ्याक्सीनको किसिम	भ्याक्सिनेसन तरिका
१ दिन	मरेक्स	सि.भी. १९८८ वा –१ एस वि–१	छालामा
५–७ दिन	रानीखेत	एफ –१ लासोटा	१ थोपा आँखामा
८–१२ दिन	गम्बोरो	ईण्टरमिडियट	१ थोपा आँखामा
१८–२० दिन	मरेक्स	एच.भि.टी. फ्रीज हाईड्रेड	छालामा
२४–२६ दिन	गम्बोरो	ईण्टरमिडियट	पानीमा
२८–३० दिन	आई.वि. रानीखेत	आई.वि. लासोटा	पानीमा
४२ दिन	फाउल पक्स	फाउल पक्स	पखेटामा
४९–५० दिन	रानीखेत आई.वि.	लासोटा आई.वि.	पानीमा
८–१० हप्ता	रानीखेत आई.वि.	आर. १ वि.	मासुमा
१२–१४ हप्ता	फाउल पक्स	फाउल पक्स	पखेटामा (विङ्ग वेभ)
१५ हप्ता	आई.वि.	आर.वि. एच. १२०	पानीमा
१६ हप्ता	रानीखेत	लासोटा/एफ १	पानीमा

उपरोक्त तालिका बमोजिम भ्याक्सिनेसन गरिसके पश्चात अधिकतम उत्पादन अवस्थामा कुखुरा आईसकेपछि प्रत्येक २-२ महिनामा आई.वी. र लासोटा भ्याक्सिन दिदै जानुपर्दछ ।

१२.३ नेपालमा पालिएका भेडा बाख्राका प्रमख रोगहरु

१. पी.पी.आर

लक्षणहरु

- १०६ देखि १०८ डिग्री फरेनहाइटसम्मको ज्वरो आउँछ ।
- घाँसपानी खाना छोड्छ र आँखा राता देखिन्छ ।
- गिजा र जिब्रोतिरबाट घाउ आउन शुरु गर्छ र विस्तारै मुखतिर पनि फैलिन सक्छ ।
- छेरौटी लाग्छ ।
- आँखाबाट चिप्राहरु आउने र नाकबाट बाक्लो पहेंलो सिंगान बग्छ ।
- खोकिरहन्छ ।

रोकथाम :

बाखालाई पी.पी.आर मुक्त राख्न खोप लगाउने । शुरुमा ३ महिनाको उमेर पुगेपछि पहिलो पल्ट खोप लगाउने र बर्षैपिच्छे दोहोऱ्याउने ।

२. मुआलो

रोगका लक्षणहरु

- यो रोग लाग्दा मुख वरिपरि घाउ आउँदछ र पछि पाप्रा बन्दन्छ ।
- मुखको चेपबाट प्रायः शुरु हुन यस्तो घाउ क्रमशः मुख वरिपरि, जिब्रोतिर, कान वरिपरि, खुट्टाको छालातिर अण्डकोष, कल्चौडा, सुत आदिको वरिपरि समेत यस्ता घाउहरु देखिन्छ ।
- मुख वरिपरि घाउ आउने हुँदा घाँसपानी खानमा समस्या आउँछ र पशुहरु क्रमशः दुब्लाउँदै जान्छ ।
- कहिलेकाँही ३-४ हप्तामा यो घाउ आफैं निको भएर जान्छ ।

उपचार

यसको पनि खास उपचार छैन तर घाउ सफा गर्ने एन्टिसेप्टिक औषधि वा एन्टिवायोटिक्स औषधिको प्रयोग गर्ने ।

१२.४ बंगुरको प्रमख रोगहरु

१. क्लासिकल स्वाइन फिभर (Classical Swine Fever)

क्लासिकल स्वाइन फिभर विषाणुबाट सुंगुर, वंगुर बंदेल आदिमा लाग्ने अति खतरनाक महामारी रोग हो । यो रोग महामारीको रूपमा देखा परेमा अत्याधिक संख्यामा वंगुरहरू विरामी भै मर्न सक्ने हुंदा यो रोगले ठूलो आर्थिक क्षति गर्न सक्दछ ।

रोग सर्ने तरिका :

- रोगी जनावरसंग अन्य वंगुरको प्रत्यक्ष सम्पर्क भएमा वा लसपस भएका दाना पानी वा अन्य वस्तुको माध्यमबाट
- रोगी जनावरको च्याल, सिंगान, पिसाव तथा दिसाको सम्पर्कबाट
- यो रोगले लागि निको भएका वंगुरको दिसाबाट तथा माउबाट पाठापाठीमा पाठेघरको माध्ययमबाट
- रोगाणुवाहक जंगली वंदेलसंग घरपालुवा वंगुरको सम्पर्क भएमा

रोग लाग्दा देखिने लक्ष०ाहरु :

- यो रोगका तिक्ष्ण तथा दिर्घ लक्षण हुन सक्छन । सामान्यतया रोगी वंगुरमा निम्नानुसारका लक्षण देखिन्छन् :
- कडा ज्वरो आउने (१०६ – १०७ डिग्री फरेनहाइट)
- झोक्र्याएर बस्ने, दाना पानी नखाने, आखां रातो हुने, कब्जियत हुदै छेरौटी लाग्ने ।
- कान, पेट, खुट्टाको काप तथा अन्य रौ नभएको स्थानमा छालामा रक्तस्रावका धव्वाहरू देखिने ।
- फाक्सो संक्रमित भई पेटको बलले सास फेर्ने ।
- पक्षघात हुने तथा चालमा नियन्त्रण हराउने ।
- साना पाठाहरूमा अत्याधिक मृत्युदर हुने ।
- विरामी वा मरेको वंगुर चिरफार गर्दा मृगौलामा रक्तश्राव भै टर्किको अण्डा जस्तो देखिने तथा आन्द्रामा टांक जस्ता घाउ स्पष्ट देखिने ।

रोगको शंका लागेमा गर्नु पर्ने कार्यहरु :

- रोगको शंका लागेमा रोगी पशुलाई वथानबाट छुट्टाएर अलग्गै राख्ने ।
- रोग लागि मरेका पशुलाई गहिरो खाडलमा चुना हालि गाडिदिने ।

क्लासिकल स्वाइन फिभर रोगबाट वचाउन अपनाउन पर्ने उपायहरु :

- आफुले पालेका वंगुरहरूलाई प्रत्येक वर्ष नियमित रूपमा स्वाइन फिभर विरूद्ध खोप लगाउने ।
- नयां पाठा पाठीलाई अनिवार्य रूपमा स्वाइन फिभर रोग विरूद्ध खोप लगाउने ।
- नयां स्थानबाट पाठा पाठी तथा वयस्क वंगुर ल्याउदा स्वाइन फिभर भ्याक्सीन लगाएर मात्र ल्याउने ।
- रोग देखा परेको स्थान वरिपरिका स्वस्थ वंगुरलाइ स्वाइन फिभर विरूद्ध खोप लगाउने ।
- रोगी वंगुरलाई एक स्थानवाट अर्को स्थानमा स्थानान्तरण वा ओसार पसार नगर्ने ।
- रोगी वंगुरको हेरचाह गर्ने व्यक्तिले अन्य स्वस्थ वंगुरको समेत हेरचाह गर्नु पर्ने भएमा हात खुट्टा धुने र लुगा जुत्ता फेरेर मात्र गर्ने ।
- वंगुरलाई दाना पानी दिंदा होटेलबाट निस्कने वस्तु दिनु पर्ने भएमा पकाएर मात्र दिने ।

१२.५ पशुपन्छीवाट मानिसमा सर्नसक्ने रोगहरु

क. रेविज

रेविज रोग कूकूर, मानिस, बिरालो, स्याल, ब्वांसो तथा तातो रगत भएका अन्य स्तनधारी जनावरमा लाग्ने अति खतरनाक प्राणघातक विषाणूजन्य जुनोटिक रोग हो । रोगी पशूले टोकेर वा घाऊमा संक्रमित ऱ्याल पर्न गएमा यो रोग रोगी पशूबाट निरोगीमा सर्ने गर्दछ । यो रोग विशेष गरी बौलाहा कूकूरहरुले मानिसलाई टोकेपछि लाग्ने गर्दछ । यसलाई पानी देखि डराउने रोग पनि भन्ने गरिन्छ । नेपालमा परापुर्व काल देखि रेविज रोगको प्रकोप देखा पर्ने गरेकोमा हाल वर्षेनी १५० देखि २०० जना भन्दा बढि मानिस तथा सरदर ३५० वटा भन्दा बढि पशू यस रोगबाट मर्ने गरेको अभिलेख पाईन्छ । रेविज रोग प्राणघातक भए पनि समयमै खोप लगाउन सकेमा यो रोग लाग्नबाट बच्न र बचाउन सकिन्छ । यो रोगको एक पटक लक्षण देखा परी सकेपछि त्यसको कूनै उपचार छैन र रोगीको मृत्यू पक्का हून्छ । विश्वका खासगरी एसिया र अफ्रिकाका करिव ७५ वटा

देशहरुमा यस रोगको प्रकोप देखिने गरेको छ र ती देशहरुमा वर्षेनी करीव ५५ हजार मानिसहरुको रेविज रोगका कारण मृत्यू हूने गर्दछ । त्यस मध्य करिव ३० हजार जति मानिस भारतमा मात्र मर्दछन् । तर जापान, मलेसिया र सिङ्गापूरबाट रेविज रोग पुर्णरुपले उन्मुलन भैसकेको छ भने अष्ट्रेलिया, बेलायत, नर्वे, स्विडेन आदि देशहरुमा जंगली जनावरमा मात्र रेविज रोग रहेको पाईन्छ । यो रोगको शहरी र जंगली गरी दूई प्रकारको चक्र हून्छ । यो रोग जंगली मांसहारी जनावर खासगरी स्यालको टोकाईबाट सामूदायिक कूकूर वा भूस्याहा कूकूरमा र तिनीहरुको माध्यमबाट मानिसमा सर्ने गरेको पाईन्छ । घरपालूवा जनावरमा पनि जंगली जनावर तथा सामूदायिक कूकूर वा भूस्याहा कूकूरको माध्यमबाट नै सर्ने गरेको पाईन्छ । बढी जनघनत्व, भूस्याहा कूकूरको संख्या बढि र जंगली जनावरको घनत्व बढि भएको तराई, भित्री मधेश तथा पहाडी क्षेत्र रेविजको दृष्टिकोणले जोखिमपुर्ण मानिन्छ ।

रोगको कारक तत्वः

रेविज रोग एक किसिमको रेब्डो परिवार भित्रको लाईसा प्रजातीको एउटा सदस्यको कारणले लाग्ने गर्दछ । ५ थरीका प्रोटिन, लिपोप्रोटिन यूक्त यो विषाणूको आकार गोली (bullet) जस्तो तर आँखाले देख्न नसकिने किसिमको हून्छ । यो विषाणूलाई घाम, साबून/डिटरजेन्ट र आयोडिनले नष्ट गछ ।

रोग सर्ने तरिकाः

रेविज रोग खास गरी बौलाएको पशूले टोकेपछि सो पशूको ऱ्यालमा भएको विषाणूको संक्रमणबाट सर्ने गर्दछ । कूकूर, ब्वांसो, स्याल, न्याउरीमुसा, चमेरो आदि यो रोगको प्रमूख श्रोत र सम्वाहक हून् । अष्ट्रेलिया तथा दक्षिण अमेरिकी देशहरुमा चमेरोको टोकाईबाट पनि यो रोग सर्ने गरेको पाईछ । यस रोगका विषाणूले स्नायु प्रणालीका कोष र खास गरी स्नायु तथा मस्तिष्कमा असर गर्दछ । रेविज रोग लागेको जनावरले टोकिसके पछि यी विषाणूहरु स्नायु प्रणालीको माध्यमबाट गिदीमा पूग्दछन् र त्यहां तिनीहरुको संख्यामा बृद्धि हून्छ । त्यसपछि यी विषाणूहरु स्नायू प्रणालीको कोषको माध्यमबाट शरीरको विभिन्न भागमा फैलिन्छन् र पछि ऱ्यालमा देखा पर्छन् ।

रेविज रोग लागेर लक्षण देखाएको दिन देखि १० दिन भित्र उक्त पशूको मृत्यू हून्छ । यो रोग लाग्नमा विषाणूको मात्रा, घाउको गहिराई र टोकेको अंगमा भर पर्छ । टाउको नजिक वा गहिरो घाऊ भएमा रोगको लक्षण छिटो देखा पर्दछ । साधारणतया अरु भागमा टोकेको खण्डमा दूई हप्ता देखि ६ महिना सम्ममा रोगको लक्षण देखा पर्न सक्दछ ।

विषाणूको ओथारीने अवधीः

शरीरमा विषाणू प्रवेश गरे देखि रोगको लक्षण देखिने समय सम्मको अवधीलाई ओथारो बस्ने अवधी भनिन्छ । कूनै बहूला कूकूरले कसैलाई घांटी भन्दा माथिको भागमा टोकेको छ भने एक हप्ता देखि चार हप्ता भित्रमा रेविज रोगको लक्षण देखिने सम्भावना ९९% प्रतिशत हून्छ । त्यसैगरी शरीरको अन्य भागमा टोकेको छ भने १ महिना देखि ६ महिना भित्रमा रोगका लक्षण देखिन सक्छ । तर कसै कसैले रेविज रोग लागेको कूकूरले टोकेको २ वर्ष पछि पनि लक्षण देखा परेको उल्लेख गरेका छन् ।

रोगको लक्षणः

यो रोग लागेका प्रायः सबै जनावरहरुमा समान लक्षणहरु दखिन्छन् । तर कूकूर, गाई, गोरु, भैंसी, चमेरो र मानिसहरुमा भने लक्षणहरु केहि फरक हून्छन् । कूकूरमा दूई प्रकारका लक्षणहरु देखिन्छन् जून यस प्रकार छन् :

- **उत्तेजक अवस्थाः** यस किसिमको लक्षणमा कूकूर अत्यधिक आक्रामक हूने, अगाडि जे पायो त्यसैलाई टोक्ने, जोडले चपाए जस्तो गर्ने, एकनासले भूकीरहने, स्वरमा परिवर्तन हूने, पूच्छर खूट्टा मूनी लूकाएर हिंड्ने, जिब्रो बाहिर निकालेर च्याल बगाईरहने तथा बाटोमा जे–जसलाई भेट्टायो त्यसैलाई टोक्दै हिंड्दछ ।
- **लाटो अवस्थाः** यस प्रकारको अवस्थामा कूकूर लाटो र आवाज निकाल्न नसक्ने हून्छ र एउटा कूनामा गएर लूकेर बस्छ । मुखबाट च्याल बगाई रहन्छ र खाना खान पनि छोड्छ । यस्तो लक्षण देखाएको ४ देखि ५ दिन भित्र कूकूरको मृत्यू हून्छ ।

गाई, भैंसी र अन्य जनावरहरुमा यो रोग लागि सकेपछि बिस्तारै घांस दाना पानी खान बन्द हूने, छटपटाउने, विना कारण

हिंडिरहने, कराउने, उफ्रने, आंखा ठुल्ठुला पारी कान ठाडो पारेर हेर्ने, र सिङ्गले हिर्काउन खोज्ने जस्ता लक्षणहरु देखिन्छ । विस्तारै घांटीको आवाज निस्कने भाग पक्षाघात भई आवाज पनि भिन्न निस्कने हून्छ । रोगले ज्यादै ग्रस्त पारीसकेपछि जनावरहरु भूंईमा लड्ने, मूखबाट प्रशस्त मात्रामा ऱ्याल निकाल्ने र अन्तमा जनावर पक्षाघात भएर मर्दछ ।

मानिसमा रेविज रोगका प्रमूख लक्षणहरुमा शूरुमा सूस्त हूने, ज्वरो आउने, टाउको दूख्ने तथा रिङ्गटा लाग्ने हून्छ । रोगले च्याप्दै गएपछि विरामीलाई पानी निल्न गाह्रो पर्दछ । त्यसपछि पानी, हावा र उज्यालो देखि तर्सने जस्ता लक्षणहरु देखिन्छ । विरामी छिन छिनमा मुर्छित हूने, ऱ्याल आउने, खाना निल्न नसक्ने, पक्षाघात हूने र रोग लागेको ४ देखि १० दिन भित्र सास फेर्न बन्द भई विरामीको मृत्यू हून्छ ।

रोगको निदानः

पशूमा रेविज रोगको निदान लक्षणको आधारमा मात्र गर्न सकिँदैन । त्यसैले पक्का तथा सही निदान गर्नको लागि प्रयोगशाला परिक्षण गर्न जरुरी हून्छ । यस रोगको निदानको लागि विभिन्न किसिमका परिक्षणहरु गर्न सकिन्छ । ती मध्ये त्रिपूरेश्वर स्थित केन्द्रिय पशू रोग निदान प्रयोगशालामा ऱ्यापिड टेष्ट, फ्लोरेसेन्ट एन्टीवडी टेष्ट तथा माउस इनोकूलेशन टेष्टहरुबाट रेविज रोगको परिक्षण गर्ने गरिन्छ ।

उपचारः

रेविज १००% मृत्यूदर भएको रोग हो । अतः रोग देखा परिसकेपछि यस रोगको उपचार छैन । रोगको लक्षण देखा परिसकेपछि रोगीको मृत्यू अवश्यम्भावी छ । अतः रोगी वा संकास्पद जनावरले टोक्ना साथ टोकेको घाउको उपचार, खोप र आवश्यकता अनूसार Hyperimmune Serum लगाउनू पर्छ ।

घाऊको उपचारः

बहूला कूकूरले वा शंकास्पद जनावरले टोकेपछि टोकेको स्थानमा तूरुन्तै साबून पानी (पाए सम्म मनतातो पानी) ले १५ मिनेट सम्म राम्रो संग धूनू पर्छ र त्यसपछि टिन्चर आयोडिन, पोभिडिन आयोडिन वा अन्य कुनै एन्टीसेप्टीक औषधी लगाउनू पर्छ । संगसंगै

टिटानस को सुई पनि लगाउनू पर्छ । विषाणूले शरीर भित्र प्रवेश गर्न नपाओस् र विषाणू बगेर जाओस् भन्नको लागि केहि समय टोकेको स्थानवाट रगत बगेर जान दिनूपर्छ । घाउमा टांका लगाउने र पट्टि बांध्ने काम गर्नू हूदैन । त्यसपछि टोक्ने कूकूर वा जनावरको पहिचान गर्नूपर्छ जसको पछि गएर निगरानी गर्न सजिलो होस् ।

खोप लगाउने विधीः

रेविज रोग लागेको जनावरले टोकेको, लसपस मात्र भएको वा शंकास्पद अवस्थामा सून्ना दिन, तेश्रो दिन, सातौं दिन, चौधौं दिन र अट्ठाईसौं दिन एक एक मात्राको दरले मासूमा टिस्युकल्चर रेविज खोप दिनू पर्छ । यसरी खोप दिंदा ठुलो जनावरमा एक भाएल घांटीको मासूमा र एक भाएल पूट्ठाको मासूमा दिनू पर्छ भने सानो जनावरमा चांही एक भाएल मात्र दिए पूग्छ । तर रोकथामको लागि कूकूरहरुमा खोप लगाउंदा तीन महिना उमेर पूरा भए पछि पहिलो मात्रा, चार महिनाको उमेरमा दोश्रो मात्रा र त्यसपछि वर्षै पिच्छे दोहोऱ्याउनू पर्छ । पशूको लागि प्रयोग हूने खोपको पोटेन्सी १ आई.यू. प्रति डोज र मानवको लागि प्रयोग हूने खोपको पोटेन्सी २.५ आई.यू. प्रति डोज हूनूपर्छ ।

Hyperimmune Serum :

यदि रोगी पशूले स्वस्थ्य मानिसको टाउको वा टाउकोको धेरै भागमा रगत आउने गरी टोकेको अवस्थामा खोपका साथसाथै Hyperimmune Serum लगाउनू आवश्यक हून्छ ।

रोगको रोकथाम र नियन्त्रणः

रेविज रोग लागिसके पछि मानिस होस् वा जनावर उसको अवश्य मृत्यू हून्छ । त्यसकारण समयमै सचेत भएको खण्डमा यो रोगबाट बच्न र बचाउन सकिन्छ । तसर्थ यस रोगको रोकथाम र नियन्त्रण गर्नको लागि निम्न कूराहरु कडाईका साथ अवलम्बन गर्नूपर्छ ।

- नेपालमा ९९% रेविज रोग सार्ने मूख्य तथा जिम्मेवार जनावर कूकूर नै हो भनी ठोकूवा गर्न सकिन्छ । वर्षेनी हजारौं मानिसले कूकूरको टोकाई पछि रेविज खोप लगाउने गरेका छन् । यसकारण मानिसमा रेविज रोगको रोकथाम गर्न सम्पुर्ण कूकूरहरुमा नियमित रुपले खोप लगाउन अति आवश्यक हून आंउछ ।

- घरपालूवा तथा सामूदायिक कूकूरहरुलाई नगरपालिका तथा गा.वि.स. बाट खोप लगाउने व्यवस्था अनिवार्य रुपमा गर्नूपर्छ । बांकी रहेका अन्य कूकूरहरुलाई तिनीहरुको संख्या कम गर्न परिवार नियोजनको शल्यक्रिया गरी प्रजनन गर्न नसक्ने बनाउनू पर्छ ।
- सर्वसाधारण जनतालाई रेविज रोगको महत्व वारेमा सुचित गर्न रेडियो, टेलिभिजन तथा पत्र पत्रिकाको माध्यमबाट जनचेतनामुलक कार्यक्रमहरु संचालन गर्नू पर्दछ ।
- देशमा रेविज रोगको विस्तृत ईपिडेमियोलोजिकल सर्भेक्षण गरी त्यसबाट प्राप्त तथ्य तथा जोखिमको आधारमा अविलम्व एउटा रेविज रोग नियन्त्रण कार्यक्रम संचालन गर्नू पर्दछ ।
- रेविज रोग सर्भिलेन्स सञ्चालन गर्नूपर्छ ।
- रेविज रोग सम्बन्धि अनूसन्धान गर्नूपर्छ ।

ख. हाइली प्याथोजेनिक एभिएन ईन्फ्लुएन्जा/वर्ड फ्लु (HPAI)

हाइली प्याथोजेनिक एभिएन ईन्फ्लुएन्जा विषाणुका कारणले पन्क्षीहरूमा लाग्ने घातक महामारी रोग हो । यो रोग अत्यन्त छिटो फैलिने र रोगी पंक्षीमा लगभग शतप्रतिशत मृत्युदर गराउने प्रकृतिको हुन्छ । यो मूलतः पंक्षीहरूको रोग भएता पनि वर्ड फ्लु रोगबाट संक्रमित पंक्षीहरूको प्रत्यक्ष सम्पर्कमा रहने व्यक्ति तथा अन्य जनावरहरूमा समेत यो रोग सर्न गई मानिस तथा अन्य जनावरको मृत्यु समेत भएको पाइएको छ । यो रोग हांस तथा अन्य जंगली चराहरूमा लक्षण नदेखाई रोगाणुवाहकको रूपमा पनि रहन सक्छ ।

वर्ड फ्लुलाई किन अति खतरनाक रोग मानिन्छ ।

वर्ड फ्लु अत्यन्तै चांडो महामारीको रूपमा फैलिन सक्ने, संक्रमणदर र मृत्युदर शत्प्रतिशत सम्म हुन सक्ने, प्रभावकारी औषधीको अभावमा उपचारको क्रममा विरामी मर्न सक्ने, भ्याक्सीन भएता पनि विषाणुको जैविक संरचना चांडो परिवर्तन भईरहेने भएकोले खोप प्रभावकारी नहुने र मानिसमा संक्रमण देखा परेको अवस्थामा ६० प्रतिशत भन्दा बढि मृत्युदर भएको र यसको प्रकोप देखा पर्ना साथ पंक्षी तथा पंक्षीजन्य पदार्थको व्यापारमा समते प्रतिवन्ध लाग्ने हुदा यसलाई खतरनाक रोगको रूपमा चिनिन्छ ।

रोग सर्ने तरिका

नेपालमा वर्ड फ्लु एक स्थानबाट अर्को स्थानमा निम्नानुसारका जुनसुकै माध्ययमबाट सर्न सक्ने संभावना रहेको छः

- यो रोग मूलत रोगी कुखुराको सम्पर्क तथा दूषित हावाको माध्यमवाट निरोगीमा सर्न सक्छ ।
- संक्रमण भएको स्थानमा रहेका पंक्षी, पंक्षीजन्य पदार्थ तथा रोगी पंक्षीसंग प्रत्यक्ष सम्पर्कमा रहेको दाना, सुली, दाना राख्ने बोरा, प्रयोग भएका भांडाकुंडा तथा तीनसंग सम्बन्धित बस्तुहरूमा रोगको विषाणु रहन सक्ने हूंदा तिनबाट रोग सर्न सक्छ ।
- वर्ड फ्लु संक्रमण भएको स्थानबाट रोगी पंक्षी तथा ती पंक्षीसंग सम्पर्कमा रहेका सरसामग्री अन्य स्थानमा लैजादा रोग एक स्थानबाट सजिलै अर्को स्थानमा सर्न सक्छ ।
- पंक्षी तथा पंक्षीजन्य पदार्थको ओसार पसार गर्ने सवारी साधनबाट रोगी पंक्षी तथा ती पक्षीसंग सम्पर्कमा रहेका सामग्रीको ओसार पसारको क्रममा यो रोग एक स्थानबाट अर्को स्थानमा सजिलै सर्न सक्दछ ।
- वसाई सराई गर्दै जाने फिरन्ते चराहरूले रोगको बिषाणु आफूसंग लिएर संक्रमण भएको देश वा स्थानबाट रोग नभएको स्थानमा रोग पुर्‍याउन सक्दछन । यसरी आउने पंक्षीहरूबाट रोगको संक्रमण स्थानिय पंक्षीहरू तथा व्यवसायिक पंक्षीहरूमा समेत सजिलै रोग सर्न तथा फैलिन सक्दछ ।
- घरपालुवा हांसहरूमा समेत वर्ड फ्लु रोगको विषाणु सुशुप्त अवस्थामा रहन सक्ने र रोगको लक्षण नदेखाइकनै अन्य पंक्षीहरूमा रोग सार्न सक्ने संभावना रहन्छ ।
- रोगको बिषाणु पंक्षीको सुली तथा र्‍यालमा बढी मात्रामा हुने भएकाले सुली तथा र्‍यालको संसर्गबाट स्वथ्य पंक्षी तथा मानिसमा समेत रोग सर्न सक्छ ।

वर्ड फ्लु रोग लाग्दा देखिने लक्षणहरु :

एकै स्थान वा फार्ममा रहेका सबै उमेरका कुखुरा तथा अन्य पंक्षी एकै पटक विरामी भई छोटो समयमा धेरै संख्यामा मरेमा वर्ड फ्लु रोगको शंका गर्नु पर्ने हुन्छ । सामान्यतया यो अवस्थामा कुनै लक्षणनै नदेखाई पक्षीहरू मर्न सक्छन् तथापी यो रोगका लक्षण निम्नानुसार हुन सक्छन् :

- टाउको सुन्निने, सिउर र लोती निलो देखिने ।
- खुट्टामा रगतका धब्बाहरू देखिने ।
- नाक र मुखवाट बाक्लो सिंगान निस्कने ।
- हरियो रंगको सुली छेर्ने ।
- श्वासप्रश्वास सम्बन्धि लक्षणको वाहुल्यता हुने ।

वर्ड फ्लु रोगको शंका लागेमा गर्नु पर्ने कार्यहरु :

- माथि उल्लेखित लक्षण देखा परी वर्ड फ्लु रोगको शंका लाग्नासाथ छिटो साधनद्धारा नजिकैको पशु सेवाका निकायमा खवर गर्ने र रोग निदान तथा नियन्त्रणमा सहयोग गर्ने ।
- मरेका पंक्षीहरू को मासु नखाने, जथाभावी रूपमा नफाली गहिरो खाल्डोमा चुना हाली गाडीदिने ।
- केटाकेटीहरूलाई पंक्षीको संसर्गबाट टाढा राख्ने र व्यक्तिगत सरसफाइमा ध्यान दिने ।
- रोग देखा परेको क्षेत्र वरपर तथा अन्य स्थानमा रहेका पंक्षी फार्म लगायतका स्थानमा जैविक सुरक्षामा ध्यान दिने ।

ग. लेप्टोस्पाइरोसिस्

लेप्टोस्पाइरोसिस् पशुहरूबाट मानिसमा सन सक्ने एक संक्रामक रोग हो । मानिमसमा यस प्रकारको रोग सृजना गने दस भन्दा बढी लेप्टोस्पाइराका जीवाणुहरू पहिचान भएका छन् । रोग सजना गने प्रमुख संबाहकमा मुसा जातीका जनावरहरू संलग्न रहेको पाईन्छ । यो रोग सर्वप्रथम सन् १८८६ मा वेल भन्ने वैज्ञानिकले पत्ता लगाएको अभिलेख भेटिन्छ । त्यसैले यो रोगलाई वेल्स डिजिज पनि भन्ने गरिन्छ । मानिसमा यो रोग संक्रमित जनावरहरूको पिसावबाट प्रदुषित खाना, माटो तथा पानीका कारण पैदा हुने गर्दछ । विशेष गरी सहरवजारका छेउछाउमा वस्ने सुकुम्वासी वस्ती तथा फार्ममा काम गर्ने कामदारहरूमा यस रोगको बढी प्रभाव देखा परेको भेटिन्छ । बढी चिस्यान भएको ढापीलो स्थान, खोला नदीको किनार तथा गल्लीहरूमा यस प्रकारका जीवाणुहरू बढी मात्रामा देखा परेको अभिलेख भेटिन्छ । वषा भएको वखत फार्महरूमा जंगली जनावरहरूको ओहोरदोहोरका कारण पनि यो रोगको प्रकोपको संभावन बढी भएको पाईन्छ ।

रोगको कारक तत्व

यो रोग लेप्टोस्पाईरा नाम गरेको सपाईरोकिट व्याक्टिरियम बाट हुने गर्दछ । लेप्टोस्पाईराका विभिन्न प्रजातिहरूमा इक्टेरोहेमोरेजिका, क्यानिकोला, पोमोना, ग्रिपोटाइफोसा आदि छन् ।

रोग सर्ने माध्यम

यो रोग प्रदुषित पानीको सेवनबाट मानिसमा सर्न सक्दछ । मुसा, न्याउरी मुसा आदि जनावरहरू यस रोगका प्रमुख श्रोत मानिन्छन् । संक्रमित जनावरको पिशावमा भएका जीवाणुहरू कुकुर, विरालो, गाइ, भैंसी, भेडा, बाख्रा, वंगुर, खरायो, हरिण, मृग आदि जनावरमा दितिय आश्रयको रूपमा रहन्छन् । मानिसमा यो रोग खास गरी कुकुरहरूले सार्ने गर्दछन् । प्रदुषित खाना, पानी तथा माटो आदि प्रत्यक्ष रूपमा सेवन गर्नाले वा शरीरको छालामा संपर्क भएर वा आंखा नाकमा छिटा परेमा पनि रोग मानिसमा सर्न सक्दछ ।

लक्षण

यो रोगको इन्कुवेसन अवधि २ देखि २० दिन सम्म हुन सक्ने भनिएको छ । प्राय अधिकांश शुरू अवस्थामा रोगको खासै लक्षण देखा परेको पाईदैन । पछि पछि कलेजोमा असर पर्न जाने भएकाले जन्डिस देखा पने र किड्नी फेलरका अवस्थाहरू सृजना हुन सक्दछ । अन्य लक्षणहरूमा अधिकतम ज्वरो आउने, टाउको दुख्ने, वान्ता हुने, मेनिन्जाइटिस्, पेट दुख्ने तथा श्रवण शक्ति नष्ट हुने आदि लक्षणहरू देखा पर्न सक्दछन् । पशुहरूमा देखा पर्ने लक्षणमा पिशाव रातो देखिनु, स्वास प्रस्वासमा बाधा, मुख तथा प्रजना अंगहरू पहेंलो हुने, गभ तुहिने, थुनेलो हुने आदि लक्षणहरू देखा पर्दछन् ।

रोग निदान

सर्व प्रथम रोगको लक्षणबाट प्राम्भिक अनुमान वा निदान गन सकिन्छ । पहिलो संक्रमणको ७ देखि १० दिन भित्रको समयमा रगत तथा सेरेब्रोस्पाईनल फ्लुडको परक्षिण बाट निदान गर्न सकिन्छ । यसका साथै एलाईजा, पि.सि.आर.परीक्षणबाट पनि रोग निदान गर्न सकिन्छ । पिशावको कल्चर तथा किड्नी फंसन टेस्ट आदिबाट रोग पनि निदान गर्न सकिन्छ तर लामो समय लाग्न सक्दछ ।

रोगको उपचार, रोकथाम तथा नियन्त्रण

यस रोगका लागि उपयूक्त एन्टिवायोटिक्सहरूमा पेनिसिलिन जि., डक्सिसाईक्लिन, एम्पिसिलिन तथा अमोक्सिसिलिन पर्दछन् । अति जटिल अवस्थामा सेफोटक्सिम, सेफिट्रीअक्सोन आदि सिफारिस गरिएका औषधिहरू हुन् । मुसा तथा न्याउरीमुसाको नियन्त्रण, खाने कुरा र पानीमो प्रदुषण बाट बचाउनु बचावटको उत्तम उपाय हो । कुकुरहरूमा यस रोग विरूद्धमा नियमित रूपमा वषेनी खोपको प्रयोग गर्नु पदछ ।

३. ब्रुसोलोसिस्

ब्रुसोलोसिस् जनावरहरूमा देखा पर्ने एक प्रकारको संक्रामक सरूवा रोग हो । जीवाणुका कारण पशुहरूमा लाग्ने यस रोगलाई गर्भ तुहाउने तथा बांझोपन सृजन गर्ने रोग भनेर पनि चिनिन्छ । यो रोग पशुहरूबाट मानिसमा पनि सर्न सक्ने हुनाले यो जनस्वास्थ्यका दृष्टिकोणबाट ज्यादै महत्वका साथ हेर्ने गरिन्छ । यस रोगलाई अनडुलेन्ट फिभर तथा माल्टा फिभर पनि भनिन्छ । गाई, भैंसी, भेडा, बाखा, बंगुर आदिमा लाग्ने यस रोगले दुधालु पशुहरूमा संक्रमण गरे पछि वांझोपना सृजना गर्न समेत भूमिका खेलेको हुन्छ । संक्रमित पशुहरूसंगको संपर्क तथा प्रदुषित दुध, मासु आदिको माध्यमबाट मानिसमा पनि सर्न सक्ने यस रोगलाई प्रमुख जुनोटिक रोगको रूपमा लिईन्छ ।

कारक तत्व

ब्रुसेल्ला नामक जिवाणु यस रोगको कारक तत्व हो । विभिन्न पशुहरूमा भिन्न भिन्न प्रकारका कारक तत्वहरूले संक्रमण सृजना गर्दछन् । गाई भंसीमा ब्रुसेल्ला एबोर्टस्, भेडाबाखामा ब्रुसेल्ला मेलिटेन्सिस्, वंगुरमा ब्रुसेल्ला सुईस् तथा कुकुरमा ब्रुसेल्ला क्यानिस् जीवाणुले रोग पैदा गर्दछन् ।

रोग सर्ने प्रकृया

- रोग संक्रमित पशुहरू संगको प्रत्यक्ष संपर्क तथा लसपस, संक्रमित पदार्थहरू जस्तै गर्भ तुहिएको पशुहरूको पाठेघरबाट निस्केको फोहर, भ्रुण, पाठेघर आदिको कारण रोग स्वस्थ पशु तथा मानिसमा समेत सर्न सक्दछ ।
- प्रजननका समयमा संक्रमित भाले पशुको वीर्य तथा सहबासका कारण पनि पोथी जनावररूमा रोग लाग्न सक्दछ ।

- संक्रमित पशुहरूमो फांचोमा समेत असर परी थुनेलो हुने र दुधका माध्यमबाट अन्य पशु तथा मानिसमा रोग सर्न सक्दछ ।

लक्षणहरु

पशुहरूमा देखिने लक्षणहरू

- गर्भिणी गाईभैंसीहरू प्राय ५ दखि ७ महिनाको अवधिमा गर्भ तुहाउने ।
- गर्भधारण अवधि पुग्नु अगावै वच्चा जन्माउने र जन्मेको वच्चाहरू प्राय मरेको अवस्थामा पाईने ।
- भाले जनावरहरूमा अण्डकोष सुनिने र जोर्नी सुन्निने समस्याहरू देखिन्छन् ।
- गाईभैंसी तथा भेडाबाखा आदिमा वांझोपन सृजना गर्ने कारक तत्वका रूपमा पनि यो रोग रहेको पाईन्छ ।

मानिसमा देखा पर्ने लक्षणहरू

- अनियमित तरिकाबाट ज्वरो आउने अर्थात ज्वरोको कहिले बढ्ने कहिले घट्ने ।
- टाउको दुख्ने, शरीर कमजोर हुदै जाने पसिना आउने तथा जोनीहरू दुख्ने आदि ।

रोग निदान

- क्लिनिकल परीक्षण : रोगको लक्षणहरूका आधारमा रोगको अनुमान गर्न सकिन्छ ।
- प्रयोगशाला परीक्षण : रोग शंकाष्पद जनावरहरूको रगतको नमुना लिई सिरोलोजिकल परीक्षणबाट रोग निदान गर्न सकिन्छ । दुधको नमुना परीक्षण गरेर पनि यो रोगको निदान गर्न सकिन्छ ।

उपचार, रोकथाम तथा नियन्त्रण

- प्रयोगशाला परीक्षणबाट रोग पुष्टि भएमा त्यस्ता पशुहरूलाई तुरून्तै वथानबाट अलग राखी उपचार गर्नु पर्दछ । उपचारका लागि व्रोड स्पेक्ट्रम एन्टिवायेटिक्सहरू जस्तै स्ट्रेप्टोपेनिसिलिन, अमिकासिन, रिफाम्पिसिन आदि उपयूक्त मानिएका छन् ।
- जनावरहरूको उपचारमा संलग्न पशु चिकित्सकहरूले रोग शंकाष्पद अवस्थामा निकै होसियारी अपनाउनु पर्दछ । उपचारका समयमा साबुन पानीको प्रयोग, प्रजना अंगहरूको परीक्षण गर्दा अनिवार्य रूपमा ग्लोभ्सको प्रयोग गर्नु पर्दछ ।

- नियमित रूपमा रोगका बारेमा स्क्रिनिङ गर्ने गर्नु पर्दछ यदि पोजेटिभ भेटिएमा आवश्यक उपचार गर्ने हो वा वथानबाटै हटाउने भन्ने निर्णय लिनु पर्दछ ।

दुध, मासु आदि उपभोग्य वस्तुहरू रोगमूक्त पशुहरूबाट उत्पादित मात्र प्रयोगमा ल्याउनु पर्दछ । उचित तरिकाबाट प्रशोधन गरिएको दुधमा रोगको जीवाणुहरू नष्ट हुने भएकोले प्रशोधित दुध सेवान गर्नाले रोगबाट वच्न सकिन्छ ।

ङ. स्वाइन फिवर – सुँगुरको महामारी रोग :

स्वाइन फिवर सुक्ष्म विषाणुका कारण बंगुर, सुंगुर जातिमा देखा पर्ने अति संक्रामक महामारी रोग हो । यो रोग नयाँ क्षेत्रमा महामारीको रुपमा फैलिने र मृत्यु दर बढी हुन्छ । तर रोग प्रकोप भइरहने क्षेत्रमा मृत्युदर कम भए पनि प्रजनन् समस्या र स्नायु लक्षण देखिन सक्छ । यो रोग दुषित दानापानी र सरसामान आदिको माध्यमबाट रोगी बंगुरबाट स्वस्थ बंगुरमा पनि सर्ने गर्दछ । रोग लागेर निको भएका बंगुरले आजीवन रोगाणु बोकेर बस्ने भएकोले त्यस्ता बथान वा फार्मबाट पाठापाठी किनेर ल्याउँदा रोग सर्न सक्छ ।

रोग देखा परेको क्षेत्रका सबै उमेरका बंगुर एकै पटक बिरामी भई धेरै हताहत भएमा र निम्न लक्षणहरु देखिएमा स्वाइन फिवर लागेको शंका गर्न सकिन्छ ।

- शुरुमा कडा ज्वरो आउने, झोक्र्याएर बस्ने, दानापानी नखाने र एकै ठाउँमा गुच्चमुच्च भएर बस्ने ।
- बिरामी जनावरको काखी, काछी, कानको पछाडि, पेटको भागमा डाबरा जस्तो प्याजी र कहिलेकाहीँ निलो रङ्गको धब्बा देखिन्छ ।
- पहिला कब्जियत र पछि छेरौटी लाग्छ ।
- ब्याउने जनावरले तुहाउँछ । बराबर रोग प्रकोप भइरहेमा प्रजनन क्षमतामा ह्रास र कमजोर खालका ख्याउटे पाठापाठी जन्मिन्छन् ।
- बिरामी जनावरले मुखबाट फिंज काढ्ने, मुर्छा पर्ने र पक्षघात जस्ता स्नायू लक्षण देखाउँदछ ।

रोकथाम :

- विश्वासिलो, रोकमुक्त फार्मबाट पाठापाठी ल्याउने ।
- स्वाई फिवर भ्याक्सिन नियमित रुपमा लगाउने ।
- र नियमित सरसफाईमा विशेष ध्यान दिने ।

१२.६ पशुहरुको लागि केही घरेलु उपचारहरु

(श्रोत : एशिया महादेशमा प्रचलित पशु चिकित्सा)

१) अरुची :

क) १० ग्राम नून र १० ग्राम ज्वानो सँगै पिँध्ने र यसमा २० ग्राम खुदो मिसाएर पशुलाई दिनहुँ दुई पटक २-३ दिनसम्म खुवाउने ।

ख) एक चौथाई लिटर मही दिनको दुई पटक २ दिनसम्म खुवाउने ।

ग) ५०० मि.लि. इमिलीको रसमा १० ग्राम सुकेको हर्रो फूलको धूलो मिसाई बनाएको झोल २०० मि.लि. दिनको एक पटक केही दिनसम्म खुवाउने ।

घ) आहारमा परिवर्तन गर्ने ।

२) ज्वरो आएमा :

क) १०० ग्राम खुदोमा १० ग्राम चिराइतो मिसाई बाक्लो लेदो बनाई पशुको जिब्रो तथा मुखको माथिल्लो भागमा दिनहुँ दुई पटक लगाउने ।

ख) एक मुट्ठी हरियो नीमको पातलाई १ लिटर पानीमा १५ मिनेटसम्म उमाली दिनको २ पटक गरेर खुवाउने ।

ग) एक मुट्ठी इमलीको पात र २५० ग्राम इमली फल आधा बाल्टी पानीमा १५ मिनेटसम्म उमाल्ने र पानीको सट्टामा खान दिने ।

३) रुघाखोकी :

क) दुई मुट्ठी हरियो इमलीको पातलाई १ लिटर पानीमा ५ मिनेटसम्म उमाल्ने र २०० मि.लि. को दरले दिनको ३ पटक ३ दिनसम्म खान दिने ।

ख) ५ ग्राम सुकेको बेसारको टुक्रालाई धूलो पारी त्यसमा थोरै मात्रामा सख्खर मिसाई लेदो पारी दिनको १ पटक केही दिनसम्म दिने ।

ग) फलेदोको ५०० ग्राम हरियो पातलाई पिनेर ३००-४०० मि.लि. पानीमा मिसाएर आधा आधा गरी बिहान, बेलुका गरेर ३ दिनसम्म दिने ।

घ) ५-१० ग्राम सुकेको तुलसीको पातलाई धूलो पारी अलिकति सख्खरमा मिसाई लेदो पारी दिनको २-३ पटक ३ दिनसम्म खान दिने ।

४) पखाला लागेमा :

क) १ लिटर पानीमा १ चिया चम्चा नून र ४ चिया चम्चा चिनी घोलेर तयार पारेको झोल दिनको ३-४ पटक खुवाउने ।

ख) चामलको माडमा १ ग्राम अदुवाको धूलो मिसाएर बिरामी पशुलाई दिनको २ पटक खुवाउने ।

ग) एक मुट्ठी चियापत्तीलाई १ लिटर पानीमा उमाल्ने, उसलाई छानेर यसमा आधा मुट्ठी अदुवाको धूलो हाल्ने र यो दिनको ३-४ पटक गरेर बिरामी पशुलाई खुवाउने ।

५) पेट फूलेमा :

क) १०० मि.लि जति तोरीको तेल एकैपटकमा खुवाईदिने ।

ख) एक चम्चा लुगा धुने पाउडरलाई २०० मि.लि. जति पानीमा घोलेर खुवाई दिने । खाने सोडा पनि यसको लागि प्रयोग गर्न सकिन्छ ।

ग) सामान्य किसिमबाट हावा भरिएको छ भने दुई वटा केराको पात टुक्रा पारेर दिनहुँ २-३ पटक २ दिनसम्म खुवाउने ।

घ) पेट साह्रै फुलेको छ भने सफा धारिलो चक्कुले पशुको बाँयापट्टिको भूँडीमा दुलो पारेर सो ठाउँमा कुनै नली राखिदिने ।

६) कब्जियत भएमा :

क) पशुले खान सकेजति केराको पात खान दिने ।

ख) ५० देखि १०० ग्राम घिउकुमारीको पातलाई पिनेर २-३ दिनसम्म खुवाउने ।

ग) यथेष्ट मात्रामा पानी खान दिने ।

घ) तरल पाराफिन, काँचो आलसको तेल दिनहुँ एक पटक १०० मि.लि. जति १-२ दिनसम्म खुवाउने ।

७) विष खाएमा :

क) विष खाएमा पशुलाई १ लिटर दूध खुवाई दिने ।

ख) १०० ग्राम म्याग्नेसियम सल्फेट ५०० मि.लि. पानीमा मिसाई खुवाउने ।

ग) विष खाएको पशुलाई १ लिटर पाराफिनको तेल वा काँचो आलसको तेल वा कुनै प्राकृतिक वनस्पति तेल खुवाई दिने ।

घ) २०० ग्राम काठको खरानीको धूलोलाई ८०० मि.लि. पानीमा मिसाई विष खाएको पशुलाई खुवाउने ।

ङ) ४ वटा फूल, २५० ग्राम सख्खर र १०० ग्राम बेसारलाई १०० मि.लि. पानीमा मिसाई तुरुन्तै खुवाउने ।

८) आन्तरिक परजीवि :

क) लज्जावती झारको सुकेको पात एक भाग र दुई भाग पानी मिसाएर ४० मि.लि. जति खुवाउने । २-३ हप्ता पछि फेरि दोहोऱ्याउने ।

ख) ५० मि.लि. पानी र अलिकति नून राखी त्यसमा एउटा किम्बुको छिप्पिएको फल राखी कुट्ने र हप्ताको १ पटक ३ हप्तासम्म खुवाईराख्ने ।

ग) घाममा सुकाएको छिप्पिएको मेवाका बीउहरु धूलो पारी अलिकति पानीमा मिसाउने र १०० ग्राम जति ६ दिन सम्म दिनहुँ १ पटक खुवाउने

९) किर्ना परेमा :

क) २०० ग्राम नून ४ लिटर पानीमा घोलेर यसै झोलले नुहाइदिने ।

ख) ५० मि.लि. नरिवलको तेल १०० ग्राम गन्धक र ५० ग्राम अदुवा मिसाई तताएर चिसो पार्ने र पशुको जीउ भरी लगाइदिने ।

ग) ३०० ग्राम सुकेको सुर्तीको पातलाई १ लिटर पानीमा भिजाउने र १ चम्चा हालेर यसलाई ३ घण्टासम्म यथावत राख्ने । ३ घण्टापछि यो झोल पशुको जीउभरि लगाउने ।

१०) लुतो भएमा :

क) गन्धक धूलोमा अलिकति तेल मिसाई त्यसको लेदो लुतो भएको ठाउँमा लगाउने ।

ख) एक मुट्ठी सुकेको बकाइनोको छिप्पिएको बीउलाई पिनेर त्यसमा अलिकति पानी मिसाई लेदो बनाएर लुतो भएको ठाउँमा लगाई दिने ।

११) खोरेत :

क) खोरेत लागेका पशुहरुलाई शुरुको अवस्थामा १२ वटा केरा खुवाउने र १ के.जी. मेथीको पात खान दिने ।

ख) फिटकिरीले मुख वरिपरिको घाउ सफा गर्ने ।

१२) खुर कुहिने :

क) पशु आउने जाने बाटोमा एउटा खाडल खनी २/३ लिटर मट्टितेल खाडलमा हाल्ने ।

ख) २-३ मुट्ठी निलोतुथो १ बाल्टी पानीमा घोल्ने र खाडलमा हाल्ने ।

ग) ३-५ के.जि. हरियो नीमको पातलाई राम्ररी पिनेर खाडलमा हाल्ने ।

घ) दिनको दुई/तिन पटक पशुलाई त्यसमा हिंडाउने ।

१२.७ पशुपन्छी फार्ममा जैविक सुरक्षा/बायोसेक्युरिटी तथा यसको महत्व

जैविक सुरक्षा

रोगको संक्रमणबाट बचाउने वा रोक्ने उपाय वा क्रियाकलापहरू लाई जैविक सुरक्षा (Biosecurity) भनिन्छ । जैविक सुरक्षालाई रोग नियन्त्रणको सस्तो र प्रभावकारी विधी मानिन्छ । जैविक सुरक्षा विना कुनै पनि रोग नियन्त्रण कार्यक्रम सफल हुन सक्दैन ।

जैविक सुरक्षाका फाइदाहरु

- बाह्य रोगहरू (Exotic diseases) लाई फार्ममा प्रवेश नदिनु ।
- Zoonotic रोगको खतरालाई कम गर्नु ।
- रोगको फैलावटलाई कम गर्नु ।
- रोगबाट जनस्वास्थ्यमा पर्ने असरलाई कम गर्नु ।
- उपचार खर्चमा कमि ल्याउनु ।
- कृषकहरूलाई आर्थिक रूपमा फाईदा पुर्‍याउनु ।

रोग सर्ने विधि

- फार्म भित्रै वा विभिन्न फार्म बीचमा पशु पन्छी, सवारी साधन, मानिस वा फार्मका सरसमानहरूको आवतजावतले ।
- अन्य फार्म वा पशुपन्छीको लसफसबाट
- जंगली जनावर, चरा, मूसा आदिबाट
- दूषित दाना, पानी तथा अन्य सामग्रीहरूबाट

रोग नियन्त्रण विधि

- रोगी पशुपन्छीलाई स्वस्थ पशुपन्छीसंग नमिसाई अलग्गै राख्ने,
- रोगी पशुपन्छीलाई स्वस्थसंग मिसिन नदिन आवतजावतमा नियन्त्रण गर्ने
- पशुपन्छी पालन गरिएको क्षेत्रमा नियमित रूपमा सरसफाई तथा निसंक्रमण गर्ने

जैविक सुरक्षामा अपनाइने प्रावधानहरु

- आफुले पालेका पशुपन्छीलाई खुला रूपमा नछोडी थुनेर मात्र पाल्ने ।

- घरपालुवा पशुपन्छीलाई जंगली जनावरको सम्पर्कमा आउन नदिने ।
- संक्रमण स्थलबाट वग्ने नदी तथा खोलामा संक्रमित वस्तुहरू मिसिएर पानी संक्रमित हुन सक्ने हुंदा त्यस्ता स्थानबाट ल्याएको पानी उमालेर मात्र खाने र खुवाउने ।
- पशुपन्छीहरूलाई दाना,पानी दिने भांडा नियमित रूपमा सफा गर्ने ।
- पशुपन्छीलाई राखेको स्थानमा समेत नियमित रूपमा निसंक्रमण गर्ने ।
- हांस, कुखुरा लगायतका पंक्षीहरूलाई एकै ठाउंमा वा खोरमा मिसाएर नराखी छुट्टाएर राख्ने/पाल्ने ।
- वजारमा बिक्रि वितरणको लागि लगिएको पशुपन्छीहरू भरसक हाट वा बजारबाट फिर्ता नल्याउने । हाटमा अन्य ठाउबाट ल्याइएको पशुपन्छीहरूसंग नमिसाउने ।
- आफुले पालेका पशुपन्छीहरू एक्कासी धेरै संख्यामा विरामी परेमा वा मरेमा तुरून्त नजिकको पशु सेवा केन्द्र, उपकेन्द्र, जिल्ला पशु सेवा कार्यालय वा पशु सेवासंग सम्वन्धित निकायमा तुरून्त जानकारी गराउने ।
- कुनै पनि स्थानबाट पशुपन्छी खरीद गरी ल्याउंदा श्रोतको बिषयमा राम्रोसंग जानकारी लिई रोग नभएको स्थानबाट मात्र खरीद गरी ल्याउने र त्यसरी खरीद गरी ल्याएको पंक्षीहरूलाई खोरमा भएका अन्य पशुपन्छीहरूसंगं नमिसाई कम्तिमा पनि ७ दिन छुट्टै खोरमा राख्ने व्यवस्था मिलाउने ।
- पंक्षीपालन गरिएको क्षेत्र नजिक जंगली पंक्षीहरू आकर्षित हुने वातावरण नबनाउने ।
- पशुपन्छी पालन गरिएको गोठ तथा खोरहरूमा भरसक बाहिरका मानिसहरूलाई आवत जावत गर्न नदिने ।
- पंक्षीहरूलाई दाना पानी दिने भांडाकंडा, सुली आदी चीजहरू नाङ्गो हातले नछुने, यदि नाङ्गो हातले छोएमा तुरून्त साबुन पानीले राम्रोसंग हातखुट्टा धुने ।
- पंक्षी राख्ने खोर समय समयमा सफा गर्ने, नि:सक्रमण गर्ने (भिरकोन, चूना छकर्ने र खोर सफा गरे पश्चात् सुलीलाई कम्तिमा एक महिना सम्म राम्रोसंग कुहिन दिएर मात्र खेतबारीमा प्रयोग गर्ने ।
- व्यक्तिगत सरसफाइमा बिशेष ध्यान दिने ।

१२.८ नेपाल राजपत्रमा प्रकाशित सुचिकृत रोगहरु (Notifiable diseases)

१. Anthrax
२. Atropic Rhnitis
३. Aujeszki's disease
४. Newcastle disease
५. Foot and mouth disease
६. Bovine tuberculosis
७. Buffalo pox
८. Caprine and Ovine brucellosis
९. Classiscal swine fever
१०. Contagious bovine pleuropneumonia
११. Contagious caprine pleuropneumonia
१२. Ovine epididymitis
१३. Ovine foot rot
१४. Peste des petits ruminants
१५. Porcine brucellosis
१६. Rinderpest
१७. Sheep and goat pox
१८. Avian influenza
१९. Avian tuberculosis
२०. Chicken anaemia virus infection
२१. Duck viral enteritis
२२. Bovine brucellosis

१२.५ प्रमुख रोगहरुको प्रयोगशालामा रोग निदानका लागी आवश्यक नमुनाहरु

क्र सं	रोगको नाम	उपयुक्त नमुना संकलन	संरक्षण तथा सम्प्रेषण विधि
१	पटके (Anthrax)	• कानको नशा वाट निकालेको रगतको स्मीयर • सुन्निएको अंगको भित्रि भागको स्वायव तथा रगतको स्वायव	• टिस्यु पेपर वा कागजमा बेरेर पठाउने • स्टेराईल बोतलमा राखि पठाउने ।
२	ब्रुसेलोसिस (brucellosis)	पशु तुहिएको नि हप्ता पछीको सिरम	सिरम भाईल कुल बक्समा राखि पठाउने
३	चरचरे (Black quarter)	• सुन्निएको भित्रि भागको स्मीयर • सुन्निएको भागको मासुको टुक्रा	• टिस्यु पेपर वा कागजमा बेरेर पठाउने • कुक्डमीट मिडियामा राखी कुल बक्समा राखि पठाउने
४	भ्यागुते रोग (H.S)	• रगतको स्मीयर • प्रभावित फोक्सोको टुक्रा र लिम्फ नोड • लामो हड्डी	• टिस्यु पेपर वा कागजमा बेरेर पठाउने • स्टेराईल बोतलमा राखि पठाउने । • कुल बक्समा राखि पठाउन
५	रेविज (Rabies)	• मरेको पशुको टाउको	कुल बक्समा राखि पठाउन
६	पि.आर आर एस(PRRS)	• सिरम	• सिरम भाईलमा राखी कुल वक्समा राखी पठाउने
७	पि पि आर (PPR)	• आखा, नाकवाट निस्केको श्रावको स्वायव • मरेको भेडा बाखाको लिम्फनोड, फोक्सो तथा फियो	• पि वि एस मा राखेर पठाउने • स्टेराईल बोतलमा राखि कुल बक्समा राखि पठाउने
८	खोरेत (FMD)	• भेसिकुलर फल्युड तथा जिब्रो, गिजाको ताजा घाउको इपिथेलियम	• ५० प्रतिशत फस्फेट बफर ग्लीसीरीनमा राखी कुल बक्समा राखि पठाउने
९	क्लासिकल स्वाईनफिवर (CSF)	• मरेको वंगुरको फियो, फोक्सो तथा लिम्फ नोड	• स्टेराईल बोतलमा राखि कुल बक्समा राखि पठाउने
१०	कुखुरामालाग्ने रानिखेत, वर्ड फ्लु, गम्वारो आदि	• विरामी वा मरेको कुखुरा	• कुल वक्समा राखि पठाउने

१२.१० नेपालमा उत्पादित रेविज (नेजा च्याव) भ्याक्सीन वारे जानकारी

यो खोप फ्रान्स को पाश्चर पेरिस नामक संस्थामा वि.एच.के. २१ तथा सि १३ कोष बाट विकास गरिएको वि.एस.आर. कोषहरुमा पि.भि./आर.भि. प्रजातीको रेविजको बीऊ विषाणु प्रयोग गरी वि.पि.एल. द्वारा निष्क्रिय पारी तयार गरिएको मृत खोप हो । यो खोप भायलमा भरेपछि हल्का रातो रङ्गको देखिन्छ । यसको पि.एच. ६.८ र ७.४ को बीचमा रहेको हून्छ ।

खोपको बनावट तथा परिमाणः

- एउटा भायलमा १.२ मि.लि. खोप हून्छ ।
- पि.भि./आर.भि. प्रजातीको रेविजको विषाणू (निष्कृय गर्नू अघि खोपमा रहेको विषाणुको इनफेक्टीभिटी 10^7 $TCID_{50}$ रहेको) ।
- रेविज विषाणू हूर्काईएको मेन्टिनेन्स मिडियम (MEM) १.२ मि.लि. हून्छ ।

खोप प्रयोग गर्ने तरिकाः

१ मि.लि. छाला मूनी अथवा मासूमा सुईद्वारा कूकूर बिरालो तथा अन्य जनावरमा ।

खोपको प्रयोगः

कूकूर बिरालो तथा अन्य जनावरमा (Pre exposure र Postexposure) रोकथाम तथा उपचारको लागि ।

खोप प्रयोग गर्ने तालिकाः

क.सं.	खोप कार्यक्रम	कूकूर/विरालो
१.	पहिलो मात्रा	३ महिना
२.	दोश्रो मात्रा	४ महिना
३.	बूस्टर	प्रत्यक वर्ष

- ३ महिना भन्दा कम उमेरका कूकूर बिरालोमा यो खोप प्रयोग गर्नू हूँदैन ।
- खोप प्रयोग गर्नू अघि खोपमा कुनै किसिमको खरावी भए नभएका राम्रो संग जांच गर्नूपर्छ । खोपको रङ्ग गाढा रातो, धमिलो भएको, रेसा भएको वा म्याद नाघेको भएमा प्रयोग गर्नु हूँदैन ।
- खोप प्रयोग गर्ने समयमा जनावर पूर्ण रुपले स्वस्थ हुनुपर्छ ।
- यो खोप लगाएपछि कूनै कूनै जनावरमा रिएक्सन का लक्षणहरु देखिन सक्छन् । यस्तो अवस्थामा जतिसक्दो छिटो पशु चिकित्सकको सल्लाह लिनुपर्छ ।
- खोप लगाउन प्रयोग गरिएका सूई (सिरिन्ज, निडिल) उपयूक्त तरिकाले तह लगाउनु पर्छ ।

प्रस्तूती/प्याकेजिङ्ग :
१.२ मि.लि. प्रति भायल ।

भण्डारण:
रेफ्रिजिरेटरको २ देखि ८ डिग्रि सेल्सियस तापक्रममा भण्डारण गर्ने ।

१२.११ कुखुराको सिफारिस खोप तालिका

१. व्रोईलर कुखुराको खोप तालिका :

उमेर	रोग	भ्याक्सीनको किसिम	भ्याक्सीनेसन तरिका	कै.
१ दिन	मरेक्स	एच.भि.टी.	०.१ मि.लि. छालामुनि	
५-७ दिन	रानीखेत	एफ. स्ट्रेन	पानीमा वा आंखामा	
८-१२ दिन	गम्वोरो	ईण्टरमिडिएट स्ट्रेन	आंखामा	
	रानीखेत	लासोटा । एफ १,	पानीमा	
२४-२६ दिन	गम्वोरो	ईण्टरमिडिएट स्ट्रेन	आंखामा	

१ यदि व्रोईलरको प्यारेण्ट स्टकलाई १ दिनको उमेरमा रेस्पिन भ्याक्सिन (मरेक्स विरुद्ध) लगाइएको छ र पुनः रेस्पिन भ्याक्सीनले नै वुस्टर गरिएको छ भने त्यस्ता फार्मवाट उत्पादित चल्लाहरुलाई एच.भि.टी. भ्याक्सीन दिनु पर्दछ ।

२. यदि ब्रोईलरको प्यारेण्ट स्टकलाई १ दिनको उमेरमा रेस्पिन भ्याक्सीन (मरेक्स विरुद्ध) लगाइएको छ र वुस्टर भ्याक्सीन एच.भि.टी. दिईएको छ भने त्यस्ता फार्मवाट उत्पादित चल्लाहरुलाई रेस्पिन भ्याक्सीन दिनु पर्दछ ।

२. लेयर्स कमर्सियल कुखुराको खोप तालिका

उमेर	रोग	भ्याक्सीनको किसिम	भ्याक्सीनेसन तरिका
१ दिन	मरेक्स	सि.भि.१९८८ वा एस.वि.१	छालामा
५-७ दिन	रानीखेत	एफ स्ट्रेन	१ थोपा आंखामा वा पानीमा
८-१२ दिन	गम्वोरो	ईण्टरमिडिएट स्ट्रेन	आंखामा
१८-२० दिन	मरेक्स	एच.भि.टी.फ्रिज ड्राईड	छालामा
२४-२६ दिन	गम्वोरो	ईण्टरमिडिएट स्ट्रेन	आंखामा
२८-३० दिन	आई.वि.।रानीखेत	आई.वि र लासोटा वा एफ.स्ट्रेन	पानीमा
४२ दिन	पक्स	पक्स	पखेटा
४९-५० दिन	रानीखेत । आई.वि.	एफ.स्ट्रेन वा लासोटा र आई.वि.	पानीमा
८-१० हप्ता	रानीखेत	आर.टु.वि.(R_2B)	मासुमा
१२-१४हप्ता	पक्स	पक्स	पखेटा (विङ्ग वेभ)
१५ हप्ता	आई.वि.	आई.वि.एच.१२०	पानीमा
१६ हप्ता	रानीखेत	एफ स्ट्रेन वा लासोटा	पानीमा

उपरोक्त तालिका वमोजिम भ्याक्सीनेसन गरिसके पश्चात अधिकतम उत्पादन अवस्थामा कुखुरा आईसकेपछि प्रत्येक २-२ महिनामा आई.वि. र एफ स्ट्रेन वा लासोटा भ्याक्सीन दिंदै जानु पर्दछ ।

रोगको प्रकोप हेरी यो तालिकालाई स्थानिय भेटेरिनरी विशेषज्ञको सल्लाह लिई तालिकामा हरेफेर गर्नु पर्ने हुन सक्छ ।

१२.१२ पशुहरुको खोप तालिका

क्र.सं.	खोपको नाम	रोगको नाम	उमेर	खोपको मात्रा र खोप दिने ठाउं	खोपको थप मात्रा (बुस्टर)	नियमित खोप दिनेसमय	खोप दिने सिजन
१	एफ.एम.डि	खोरेत	६-८ हप्ता	२ मि.लि. छालामुनि	१ महिनापछि	६ महिनाको अन्तरमा	भाद्र मसान्त र फागुन मसान्त

२	एच.एस.ब्रोथ भ्याक्सीन	भ्यागुते	सबै उमेर	५ मि.लि. छालामुनि	३ महिनापछि	वार्षिक	बर्षात शुरू हुनु भन्दा अघि
	एच.एस. आयल एड्जुभेन्ट	भ्यागुते	सबै उमेर	३ मि.लि. छालामुनि	६ महिनापछि	वार्षिक	
३	पोलिभ्यालेन्ट बि क्यु भ्याक्सीन	चरचरे	सबै उमेर	५ मि.लि. छालामुनि	६ महिनापछि	वार्षिक	बर्षात शुरू हुनु भन्दा अघि
४	एच.एस. र बि. क्यु भ्याक्सीन	भ्यागुते र चरचरे	सबै उमेर	१ मि.लि. छालामुनि	६ महिनापछि	वार्षिक	बर्षात शुरू हुनु भन्दा अघि
५	पि.पि.आर भ्याक्सीन	पि.पि.आर	तीन महिना माथिका	१ मि.लि. छालामुनि		प्रत्येक तीन वर्षमा	
६	स्वाइन फिभर भ्याक्सीन	स्वाइन फिभर	तीन महिना माथिका	१ मि.लि. छालामुनि	६ महिनापछि	वार्षिक	

१२.१३ खोप लगाएता पनि पशु पंक्षीमा रोग किन लाग्छ ?

खोप लगाएता पनि पशु पंक्षीमा रोग लाग्न सक्छ र त्यस्का कारणहरु निम्न हुन सक्छन् ।

१. खोपमा भएको जीवाणु वा विषाणुको प्रजाती (strain) र आफ्नो क्षेत्रमा भएको जीवाणु वा विषाणुको प्रजाती फरक भएमा ।

२. Cold Chain को व्यवस्था राम्रो नभएमा अर्थात खोप उत्पादक संस्थाले निर्दिष्ट गरेको तरिका अनुसार अर्थात चिसो अवस्थामा खोपको ओसार पसार तथा भण्डारण नभएमा ।

३. पशु पंक्षीको शरिरमा कुनै रोगको जीवाणु, वा विषणु प्रवेष गरिसकेको तर रोगको लक्षण देखा पर्ने शुरु नभएको अवस्थामा (Incubation Period) मा खोप दिएमा ।

४. पशु पंक्षीको शारिरिक अवस्था पूर्णरुपले ठिक नभएको अवस्था अथवा कुनै किसिमको Stress परेको अवस्था जस्तै कुनै रोग लागेर निको हुंदै गरेको, धेरै काम गरेर थाकेको, लामो हिंडाई तथा मोटरको यात्रावाट थाकेको, बाह्य तथा आन्तरिक परजीवीले ग्रसित भएको समयमा खोप दिएमा ।

५. खोप प्रयोग गर्दा खोप उत्पादक संस्थाले निर्दिष्ट गरेको प्रकृया अनुसार नभएमा अर्थात खोप घोल्दा आवश्यक भन्दा बढि Diluent प्रयोग भएमा तथा एक तरिका वाट दिनु पर्ने खोप अर्को तरिकावाट दिएमा तथा निर्दिष्ट गरेको भन्दा मात्रा कम भएमा ।

६. पशु पंक्षीले ल्कोरिन मिसाएको पानी तथा कुनै एन्टीवायोटिक खाईरहेको समयमा खोप दिएमा ।

१२.१४ खोप संचय तथा ढुवानी गर्दा विचार गर्नु पर्ने केही कुराहरु

(१) फ्रिज ड्राय गरी पारिएका भाईरल खोपहरु उत्पादन भैसकेपछि - २०° सेन्ट्रीग्रेड तापक्रम भएको डिप फ्रिजमा राख्ने गरिएमा यसमा उल्लेख गरिएको म्यादभन्दा लामो अवधिसम्म पनि राम्रो अवस्थामा राख्न सकिन्छ ।

(२) फ्रिज ड्राय गरिएको खोपलाई कहिले डिप फ्रिजमा राख्ने र कहिले +२° देखि +८° से. तापक्रम भएको रेफ्रिजेरेटरमा राख्ने गरिएमा खोपको प्रभावकारीतामा निकै कमी आउन सक्छ ।

(३) कुनै पनि खोपलाई सिधा घाममा पर्ने गरी ओसार पसार गर्नु हुँदैन । साथै भण्डारण गर्दा पनि अध्यारो र चिसो कोठामा राख्नु उपयुक्त हुन्छ ।

(४) भ्यागुते, चरचरे र पटके रोगको खोपहरुलाई रेफ्रिजेरेटरको +२° देखि +८° से. तापक्रममा राख्नु पर्छ । वरफ जमेको खण्डमा प्रयोग गर्नु हुँदैन । रेफ्रिजेरेटर नभए पनि चिसो कोठामा संचय गर्न सकिन्छ।

(५) खोप राख्ने गरिएको रेफ्रिजेरेटर चौबिसै घण्टा चालु अवस्थामा राख्नु पर्छ । एक दुई घण्टाको लोड सेडिङ्ग समय पर्न गएमा रेफ्रिजेरेटरको ढोका खोल्नु हुँदैन । यदि उपलब्ध हुन्छ भने जेनेरेटर चलाएर भए पनि बिजुलीको आपूर्ति गर्नु पर्छ ।

(६) खोप बिक्री वितरण गर्ने वितरकहरुसँग कोल्डचेनको राम्रो व्यवस्था गर्न दुई वटा फ्रिज र एक जेनेरेटर आफूसँग हुनु पर्छ । यदि आफूसँग नभएको खण्डमा खोप संचय गर्ने अन्य बैकल्पिक उपाय तयारी अवस्थामा राख्नु पर्छ ।

१२.१५ कुखुरामा खोप लगाउँदा विचार पुऱ्याउनु पर्ने कुराहरु

(१) खोप लगाउन लागिएको चल्ला तथा कुखुराहरु स्वस्थ हुनु पर्छ ।

(२) खोप तयार पार्दा चिसो पारिएको नर्मल सेलाईन (Chilled Normal Saline) वा खोपसँगै प्राप्त हुने Diluent मा घोल्नु पर्छ र यस्तो खोप वरफ वरिपरी राखेर चिसो हुने गरी राख्नु पर्छ । खोप सकेसम्म आधाघण्टा भित्रमा प्रयोग गरी सक्नु पर्छ ।

(३) खोप लगाउँदा सकेसम्म बिहानै गर्नु उपयुक्त हुन्छ । दिनमा वातावरणको तापक्रम धेरै हुने हुँदा दिनमा वातावरणको तापक्रम धेरै हुने हुंदा दिनमा खोप लगाउनु उपयुक्त हुदैन ।

(४) खोप तथा खोप विधि बारे पूर्ण जानकारीको लागि पशुचिकित्सक वा नजिकको जिल्ला पशु सेवा कार्यालय वा सम्बन्धित विशेषज्ञसंग सम्पर्क राख्नु होला ।

१२.१६ उत्पादित खोपहरुको नाम, खोप लगाइने पशु पंक्षी तथा उपलब्ध मात्रा

क.सं.	खोपको नाम	खोप लगाउने पशुपन्छीहरु	उपलब्ध मात्रा (डोज)
१	पि.पि.आर	भेडा, बाखा	५०१००,
२	स्वाइन फिभर	सुंगुर, बंगुर, बंदेल	२०
३	एच.एस. वि.क्यू.संयुक्त	गाई, भैसी, बाखा, बंगुर	५०
४	एच.एस	गाई, भैसी, बाखा, बंगुर	५०
५	एचएरोसोल .एस.	गाई, भैसी, बाखा, बंगुर	५०
६	एन्थ्राक्स स्पोर	सवै ठुला जनावर	५०
७	रानीखेत एफ वन	कुखुरा	२०० ,५००१०००
८	रानीखेत आर.टु.वि.	कुखुरा	५००
९	रानीखेत लासोटा	कुखुरा	२००५००,
१०	फावल पक्स	कुखुरा	२००
११	गम्बारो	कुखुरा	२००५०० ,
१२	रानीखेत आई.टु	कुखुरा	१००२०० ,

उपलब्ध हुने स्थानहरुः

सि.नं.	नाम	फोन नं.
१	सुनगाभा भेट डिष्ट्रिब्युटर, त्रिपुरेश्वर,	०१-४२६०८७७
२	मुनाल बायोभेट त्रिपुरेश्वर	०१-४२६१०७१
३	पशुपति भेट सप्लायर्स, पोखरा	०६१-५३०३४९
४	वीरगंज भेट फर्मा, वीरगंज	०५१-५२२५२२
५	पेट भेट सेन्टर, धनगढी -१, कैलाली	०९१-५२३७६
६	हिमालयन एग्रोभेट, नेपालगंज, बांक	०८१-५२२९७६
७	एग्रो भेटेरिनरी कन्सर्नविराटनगर ,	०२१-५२४६४८
८	बनेपा भेटेरिनरी डर्ग सप्लायर्सबनेपा ,	०११६६३४६८-
९	तुलसी भेट कन्सर्न, चितवन	०५६-५२२८०८
१०	नेपाल एग्रोभेट फर्मा८-बुटवल ,	०७१५४५५२१-

द्रष्टव्यः उत्पादित खोपहरुमध्ये हाललाई पिआर तथा एन्थ्राक्स स्पोर भ्याक्सीनको .पि. बिक्री वितरण स्टकिष्ट मार्फत गरिएको छैन ।

१३ माटो

१३.१ विभिन्न पि.एच.तथा विभिन्न बुनोट (Texture) भएको मोटोमा कृषि चूनको प्रयोग

माटोको पि.एच मान	कृषि चूनको सिफारिस मात्रा (के.जी.)					
	पहाड			तराई		
	बलौटे दोमट	दोमट	चिम्टाईलो दोमट	बलौटे दोमट	दोमट	चिम्टाईलो दोमट
६.४	१५	२०	२४	८	१४	२२
६.३	२९	४०	४८	१५	२४	४४
६.२	४३	६०	७२	२३	३४	६४
६.१	५८	७८	९८	३०	४४	८६
६.०	७१	९२	१२०	३८	५२	१०६
५.९	८५	११०	१४६	४५	६२	१२८
५.८	९७	१२८	१६६	५२	७२	१४६
५.७	१०८	१४२	१८८	५८	८२	१६६
५.६	११९	१५८	२०८	६४	९०	१८४
५.५	१३०	१७०	२३०	७०	१००	२००
५.४	१४०	१८८	२५२	७६	११०	२२०
५.३	१५०	२०४	२७२	८१	११८	२३८
५.२	१६०	२१८	२९४	८६	१२६	२५४
५.१	१६९	२२८	३१४	९१	१३६	२७०
५.०	१७६	२४०	३३४	९६	१४२	२८६
४.९	१८४	२५२	३५४	१०१	१५०	३०२
४.८	१९१	२६२	३७४	१०६	१५८	३१६
४.७	१९९	२७२	३९०	१११	१६६	३३०
४.६	२०५	२८०	४०६	११५	१७४	३४०
४.५	२१०	२९०	४२०	१२०	१८०	३५०

- कृषि चून बाली लगाउनु भन्दा दुई/तीन हप्ता पहिलेनै माटोमा मिलाउनु पर्दछ ।
- धेरै अम्लिय अथवा PH कम भएको माटोमा कृषि चूनके प्रयोग गर्दा सिफारिस मात्रालाई दुई पटक गरी प्रयोग गर्दा लाभदायक हुन्छ ।
- कृषि चून माटो परीक्षण गरी सकेपछि मात्र प्रयोग गर्नु पर्दछ ।

कृषि चून पाईने स्थान र सम्पर्क टेलिफोन

- कृषि चून उद्योग जलविरे चितवन, अमर अधिकारी फोन नं. ९८४५२४७६२८
- अन्नपूर्ण Quarry चूनखोला, धादिङ, भोजराज पोखरेल फोन नं. ९८४१७०९२३५
- दिग्विजय प्रोडक्स प्रा. ली. हेटौडा, फोन नं. ०५७-५२०६२१, ९८४५०६२६००
- लक्ष्मी लाईम हेटौडा फोन नं. ०५७-५२०३८७
- मदन लामा रोडा ढुंगा उद्योग, छत्रेदेउराली धादिङ, सुरेश ढुंगेल फोन नं. ९८५१०९५१९१
- गौतम खनिज उद्योग, मंगलपुर, चितवन, नारायण गौतम फोन नं. ९८५५०५८६५५

१३.२ माटो तथा रासायनिक मल विश्लेषण गर्दा प्रति नमुना लाग्ने शुल्क

माटोको नमुना बिश्लेषण:	रसायनिक मल बिश्लेषण:	प्राङ्गारिक मल बिश्लेषण:
माटोको पि.एच. रु १०।-	कूल नाईट्रोजन रु ३००।-	पि.एच. रु १२।-
नाईट्रोजन रु ८०।-	नाईट्रेट नाईट्रोजन रु३००।-	कूल नाईट्रोजन रु ४५०।-
फस्फोरस रु १००।-	एमोनिकल नाईट्रोजन रु १५०।-	कूल फस्फोरस रु ५००।-
पोटास रु ८०।-	कूल फस्फोरस रु ३००।-	पोटास रु ४००।-
प्रांगारिक पदार्थ रु १००।-	फ्रयाक्सनल फस्फोरस पानीमा घुलनशील रु १२००।-	चिस्यान रु २०।-
बोरन रु २५०।-	पोटास STTB रु २५२।-	प्रांगारिक कार्बन रु १२०।-
जिंक रु २५०।-	पोटास फ्लेम फोटोमिटर रु ४००।-	
आईरन रु २५०।-		
कपर रु २५०।-		
म्यागनीज रु २५०।-		
मोलिब्डेनम रु ४००।-		
माटोको टेक्सचर रु ३०।-		

सौजन्य: माटो व्यवस्थापन निर्देशनालय, हरिहरभवन ।

माटो व्यवस्थापन निर्देशनालयबाट अनुदान प्राप्त गरी प्राङ्गारिक मल उत्पादन गरेका मल कारखानाहरु

श्री जनकपुर फर्टिलाईजर उद्योग, झोराहाट, मोरङ्ग
श्री नेपाल ईन्टिग्रेटेड मोडेल एग्रो फार्म प्रा. ली. उग्रचण्डी
श्री कञ्चन प्राङ्गारिक मलखाद उद्योग, झलारी-४ कन्चनपुर
श्री नर्थ फिल्ड प्राङ्गारिक मल कारखाना, हंसपुर-४ गोरखा
श्री साना किसान कृषि सहकारी संस्था फुंलगाभा-४ धनुषा
श्री लुम्बिनी एग्रो प्रोडक्सन एण्ड रिसर्च सेन्टर, टिकुलीगढी-७ रुपन्देही
श्री त्रिवेणी बायोईनर्जी एण्ड डेभलप्मेन्ट सेन्टर, आदर्शनगर वीरगंज-१३
श्री बुद्ध प्राङ्गारिक मल उद्योग, महेन्द्रनगर-१ धनुषा
श्री युनिक बायोटेक अर्गानिक प्रा.ली. जगतपुर, चितवन
श्री किसान कृषि सहकारी संस्था बिष्णुपुर-७ सिराहा
श्री प्रारम्भ बायोटेक प्रा.ली. रामकोट-६ काठमाण्डौ
श्री सहयोगी बचत तथा COF सहकारी संस्था ली. बसन्तपट्टि, रौतहट
श्री प्राङ्गारिक कृषि उत्पादन केन्द्र फुलवारी-३ चितवन
श्री बन्सुन एग्रो अर्गानिक्स प्रा.ली. जुगेडी, चितवन
श्री प्राङ्गरिक शुक्ष्म जिवाणु मल उद्योग कोटिहवा, भैरहवा

१४. मत्स्यपालन

पोखरी, ताल, तलैया, घोल, केज तथा धानखेतमा केही व्यवस्थापन प्रविधिहरु अपनाइ माछा पालन गर्न सकिन्छ । यस सम्बन्धि आवश्यक प्राविधिक जानकारी जिल्ला कृषि विकास कार्यालयहरु, मत्स्य विकास केन्द्रहरु, राष्ट्रिय प्राकृतिक तथा कृत्रिम जलाय मत्स्य विकास कार्यक्रम, केन्द्रिय मत्स्य प्रायेगशाला र मत्स्य विकास निर्देशनालयबाट प्राप्त गर्न सकिन्छ । हालसम्मको अनुसन्धान तथा अध्ययन कार्यबाट नेपालमा १८५ जातका माछा पाईएको थाहा भएको छ । ता पनि हाल कृषक व्यवसायिहरुले माछा पालनमा प्रयोग गरिएका ७ जातका विकासे माछाहरु मध्ये ३ स्वदेशी तथा ४ विदेशी जातका माछाहरु निमनुसार छन् :

- ❖ स्वदेशी माछाहरु : रहु, नैनी, तथा भाकुर
- ❖ विदेशी कार्प जातका माछाहरु : सिल्भर कार्प, विगहेड कार्प, ग्रास कार्प तथा कमन कार्प
- ❖ अन्य विदेशी जातका माछाहरु : पुन्टियस, टिलापिया, पंगासीयस र रेन्बोट्राउट

विकासे जातका माछाका विशेषताहरु :

१. न्यानो हावापानीमा छोटो समयमा छिटो बढ्ने ।
२. रोगव्याधीकम लाग्ने तथा कम अक्सिजनमा पनि बाच्न सक्ने ।
३. पर्याप्त मात्रामा पोथी माछाबाट बच्चाबाट दिन सक्ने र चाँडै परिपक्व भई प्रजनन् कार्यमा प्रयोग हुन सक्ने ।
४. स्थानिय व्यवक्तिहरुले रुचाउने ।
५. पोखरीमा उत्पादन हुने प्राकृतिक तथा कृत्रिम आहारा खाएर बाच्न सक्ने ।

माछा मार्ने तरिकामा प्रतिबन्ध गरिएका बुँदाहरु :

क्र.सं.	प्रतिबन्धित क्रियाकलाप	दण्ड जरिवाना
१.	विष्फोटक पर्दाथ प्रयोग गरेमा	बिगो बमोजिमको क्षतिपूर्ति भराई रु.५,०००। सम्म जरिवाना हुने
२.	विद्युतिय प्रक्रियाबाट माछा मारेमा	
३.	बिषादी प्रयोग गरी माछा मारेमा	

पंगासीयस माछा पालन प्रविधि

पंगासीयस माछा (Pangasius hypophthalius) ताजा पानीमा हुर्कने, छिटो बढ्ने र बढी तोलको हुने भएकोले यो माछाको उत्पादन महत्वपूर्ण रहेको छ । अरु कार्प जातका माछालाई जस्तै पंगासीयस जातको माछालाई पनि पोखरीमा दाना, आहारा खुवाएर, पाल्न सकिन्छ । यो जातको माछा एक जातिय प्रविधिबाट Monoculture पालन गर्ने गरिएको छ । यो माछा भियतनाम र इन्डोनेसियाको बिचमा पर्ने मेकन नदीको (Mekong River) स्थानिय जाती हो । पंगासीयस माछाका अन्य प्रजातिहरु जस्तै : Sutchi, river catfish, Bccourts catfish पनि पाल्ने गरिएको छ ।

पंगासीयस माछा पालन गर्दा निम्न प्रविधिहरु अपनाएर गर्न सकिन्छ

१. पानीको भरपर्दो स्रोत
२. बाढी नआउने तथा चोरी नहुने ठाँउ
३. पोखरीको साईज : सामान्यतया ५-८ कट्ठा
४. पोखरी गहिराई : १.५ - २.० मिटर
५. पानी सुकाउने : माछा भुरा पोखरीमा छाड्नु अगाडी एक देखी तिन हप्ता सम्म पानी सुकाउने ।
६. चुनाको प्रयोग : ५०० देखी १००० के.जी./हेक्टर
७. भुरा छोड्ने दर : ५ गोटा प्रति वर्गमिटर
८. भुरा बाच्ने दर : ८५ प्रतिशत
९. पालन अवधि : ६ महिना
१०. माछा विक्रि साईज : १ के.जी.
११. FCR : १.५ - १.०

एक लिङ्गीय टिलापिया माछा पालन प्रविधि

टिलापिया माछाको उत्पती अफ्रिका र मध्यपूर्वमा भएको हो । टिलापिया माछका प्रजातिहरु करिब ७० वटा रहेका छन् । ती मध्ये नौ प्रजातिका टिलापिया माछाहरुलाई पालन गर्ने गरिएको छ । जसमध्ये नाईल टिलापिया, मोजाम्बिक टिलापिया र ब्लु टिलापिया मुख्य रुपमा पालन गरिन्छ । टिलापिया माछा पालन गर्दा निम्न प्रविधिहरु अपनाएर गर्न सकिन्छ ।

१. मल र साधारण प्रयोग विधि :

- भुरा : ५००० - २०००० गोटा/हेक्टर
- उत्पादन : २००० - ८०००० के.जी./हेक्टर

२. दाना, मल र आपतकालिन एरेटर प्रयोग विधि :

- भुरा : १०००० - ३००००० गोटा/हेक्टर
- उत्पादन : ५००० - १०००० के.जी./हेक्टर

३. पुर्ण सन्तुलित दाना र एरेटर प्रयोग विधि :

- भुरा : १०००० - ३०००० गोटा/हेक्टर
- उत्पादन : ८००० - १५००० के.जी./हेक्टर

४. लगातार एरेटर र आशिंक पानी फेर्ने प्रविधि :

- भुरा : ५०००० - १००००० गोटा/हेक्टर
- उत्पादन : २०००० - १००००० के.जी./हेक्टर

५. बगिरहेको पानीमा टिलापिया पालन प्रविधि :

- भुरा : ७०००० - २००००० गोटा/हेक्टर
- उत्पादन : ७००००० - २०००००० के.जी./हेक्टर

६. दाना खुवाएर पिँजडामा पालन प्रविधि :

- भुरा : ६०० गोटा/घनमिटर
- उत्पादन : ५० - ३०० के.जी./घनमिटर

नेपालमा रेन्बोट्राउट माछा (Oncorhynchus mykiss)

रेन्बोट्राउट चिसो र सफा पानीमा हुर्कने ज्यादै मीठो विदेशी माछा हो । यो माछा १-२१ डि.से. सम्मको तापक्रममा जिवित रहन्छ । तर वृद्धिको लागी भने १५-१८ डि.से. पानीको तापक्रम र ७ मि.ग्रा./लिटर भन्दा बढी अक्सिजन चाहिन्छ । पानीको तापक्रम सरदर १० डि.से. भन्दा चिसो हुने स्थानमा यो माछा ढिलो बढ्छ र त्यस्तो स्थानमा व्यवसायिक रुपमा पाल्न फाईदाजनक हुँदैन । मांसहारी भएतापनि यो माछालाई उच्च प्रोटिनयुक्त दाना खुवाएर पाल्न सकिन्छ । ट्राउट पालनको लागी पि.एच. ६.५ देखी ८.५

र अक्सिजन ८ मि.ग्रा. प्रति लिटर रहेको पानी उपयुक्त मानिन्छ । ट्राउट माछा २ किसिमले पालन गरिन्छ ।

क). आंशिक प्रणाली र ख). पूर्ण प्रणाली

पहिलो प्रणाली अन्तर्गत स-साना भुरालाई बजार विक्रि योग्य साइजसम्म हुर्काइन्छ भने दोस्रोमा प्रजनन देखि लिएर ठूलो माछा हुँदा सम्म हुर्काइन्छ ।

ट्राउट माछा पालनको लागी भुरा हुर्काउने ट्याङ्क, ठूलो माछा पोखरी, विक्रि योग्य माछा राख्ने पोखरी एवं दाना राख्ने भण्डार आदिको आवश्यकता पर्दछ । साधारणतया सानो भुरा हुर्काउने पोखरीको साईज १०-१५ वर्गमिटर र विक्रि योग्य माछा राख्ने पोखरीहरु २ किसिमबाट बनाउन सकिन्छ ।

क). रेखात्मक/लहरे ख). समानान्तर

भिरालो जग्गा र पानीको स्रोत कम भएको ठाँउमा लहरे किसिमका पोखरी बनाउन राम्रो हुन्छ । यस्तो किसिमका पोखरीमा माथिल्लो पोखरीहरुमा प्रयोग भईसकेको पानी पुनः तल्ला पोखरीहरुमा प्रयोग गर्न सकिन्छ । राम्रो पानीको स्रोत भएको ठाँउमा समानान्तर किसमको पोखरी बनाउन उपयुक्त हुन्छ । यस्तो पोखरीहरुमा एक पटक प्रयोग भईसकेको पानी लाई पुनः प्रयोग गरिदैंन । जलाशयमा माछाको घनत्व कति राख्ने भन्ने कुरा पानीको प्रवाह, आयतन र गुणमा निर्भर हुन्छ । पानीको प्रवाह धेरै छिटो भएमा माछाको बृद्धि राम्रो हुँदैन । अर्कोतिर पानीको प्रवाह कम भएमा पोखरीको पिंधमा फोहोर जम्न गई अक्सिजन न्यून हुंदै जान्छ । यसकारण पोखरीको पानी हरेक घण्टामा पूर्णतया फेर्नु आवश्यक पर्दछ ।

क्र. सं.	रोग तथा परजीवि	लक्षणहरु	औषधि उपचार
१.	इ.यू.एस. रोग	यो रोग नेपालमा विगत १९ वर्ष देखि समस्याको रुपमा देखिएको छ । शुरुमा शरीरमा सेतो थोप्ला देखिन्छ । सो ठाँउमा कत्ला झर्न गई खाल्डो भएको घाउ देखापर्दछ । ढाड र पुच्छरको नजिकको भागमा घाउहरु देखिन्छ । जाडोको समयमा स्थानिय जातका माछामा यो रोग बढी	• घर पोत्ने चुना १५ के.जी./कट्ठाको दरले हाल्ने, रोगको प्रकोप हेरी १ महिनाको अन्तरालमा बढीमा तिन पटक चुना प्रयोग गर्ने । • पानीको प्रवेशद्धारमा जाली राख्ने र जंगली माछा सकै हटाउने । • सामान्यतया कमन, सिल्भर, विगहेड र ग्रासकार्पमा यो रोगको प्रकोप नदेखिएकोले

		लाग्दछ । विकासे माछा मध्ये रहु, नैनी र भाकुरामा मात्र यो रोग लाग्दछ ।	पोखरीमा यी जातका माछाको संख्या बढी राख्ने । ● माछा मार्ने जाललाई प्रयोग गरिसकेपछि राम्ररी सुकाएर पुन: प्रयोग गर्ने ।
२.	ट्रिकोडिना	यो माछाको छाला, गिल र पखेटामा आक्रमण गर्ने एक कोषिय वाह्य परजीवि हो । यस्को संख्या धेरै भएमा माछाको भुरा मर्दछन् । माछा दुब्लो हुने, पानीमा विस्तारै तैरने र फाट्टफुट्ट रुपमा दैनिक माछा भुरा मर्दै जाने र परजीविको आक्रमणको प्रमुख लक्षण हो	● ०.२५ पि.पि.एम.का दरले ट्राईक्लोफेन डिप्टेरेक्स राख्ने । ● २५ पि.पि.एम. का दरले फर्मालिन पोखरीमा हाल्ने । ● २-३ प्रतिशत नुन पानीको झोलमा ५-१० मिनेट डुबाउने ● ०.२५ पि.पि.एम. मालाकाईटग्रीन प्रयोग गर्ने ।
३.	आरगुलस (माछाको जुम्रा)	शरीरको कुनै पनि भागमा लाग्न सक्दछ । यसले शरिरको रगत चुस्ने भएकोले जीउमा घाउ तथा घटिरा देखा पर्दछ ।	● २-३ प्रतिशत नुन पानीको झोलमा ५-१० मिनेट डुबाउने । ● ट्राईक्लोफेन डिप्टेरक्स ०.२५ पि.पि.एम. प्रयोग गर्ने ।
४.	माछाको फित्ते जुका (सिस्टोड)	पेट फुलेको हुन्छ । जीउ र ढाड सुकेको हुन्छ । ठाँउ ठाँउमा घाउहरु देखिन्छ ।	● डाइ-एन व्यटाइलटिन अक्साईड २५० मि.ग्रा. प्रति के.जी. दानामा मिसाएर तिन दिनसम्म खुवाउने ।
५.	सेतो थोप्ले रोग	शरिरमा बाहिरी भागमा सेतो थोप्ला देखा पर्दछन् । ढाड र जीउमा छाला पातलो भई घाउ देखिन्छ ।	● ३ प्रतिशत नुनपानीको झोलमा ३-४ मिनेट डुबाउने । ● माला काइटिन ०.१ पि.पि.एम. प्रयोग गर्ने ।
६.	गाईरोडक्टाईलस	यो माछाको छाला, गिल र पखेटामा लाग्ने बाह्य परजीवि हो । माछाको भुरा यसबाट बढी प्रभावित हुने गर्दछन् । माछा भुरा नबढ्ने, जीउ चिलाउने भएकोले किनारमा घस्रिईरहेको देखिने, पानी माथी उफ्रने र माछाको चालमा फरक आउने यसका लक्षणहरु हुन्	● ०.२५ पि.पि.एम.डिप्टेरेक्स प्रयोग गर्ने । ● २५ पि.पि.एम. फर्मालिन प्रयोग गर्ने ।

पोखरीमा मत्स्यपालन व्यवस्थापनमा ध्यान दिनुपर्ने केही थप महत्वपूर्ण पक्षहरु

क्र.स.	समस्याहरु	लक्षणहरु	समाधानका उपायहरु
१.	अक्सिजनको कमी	बिहान घाम उदाउनु अघि पोखरीका माछा पानीको सतहमा आई प्याक गरेको देखिन्छ । पोखरीमा बढी झारपात वा छवारी वा बदली भएको समयमा वा बढी मलखाद वा बढी संख्यामा माछा लगायत अन्य जलचर भएको अवस्थामा यस्तो लक्षण देखिन्छ । पानीमा घुलित अक्सिजनको मात्रा कम हुने समयमा पानीको सतहमा अनुपातिक हिसाबले अन्य स्थानमा भन्दा बढी अक्सिजन घुलित पानी उपलब्ध हुने भएकोले यस्तो समयमा माछाले सतहमा आई छिटो छिटो मुख बाउने (प्याक प्याक) गरेको लक्षण देखिन्छ ।	• पोखरीमा तत्काल बाहिरबाट पानी थपी दिने • पम्पिङ्ग सेट लगाएर पानी तानेर फोहोरा बनाई सोही पोखरीमा खसाल्ने • पानी नधमिलिने गरी पोखरीमा मानिस पसेर पानि चलाउने वा पोडी खेल्ने । • एरिएटर (पानी चलाउने मेशिन) को प्रयोग गर्ने । • अपरान्ह घाम लागी सकेपछि जाल हाली बढी माछा निकाल्ने । • केही समयको लागी पोखरीमा माछालाई दाना र मलखाद नदिने ।
२.	पोखरीमा पानी छिटो सुक्ने	साधारणतया बलौटे माटोमा पोखरी निर्माण गर्नु हुँदैन । पिँधमा बालुवाको मात्रामा बढी भएको पोखरी पानी छिटो सुक्दछ र बारम्बार पानी थप्नुपर्छ । यसरी थपिने पानी कम मलिलो हुने भएकोले पोखरीमा रहेका माछाको वृद्धिमा कमी आउँछ ।	• बाहिरबाट कम्तीमा १ फिट चिम्ट्याईलो माटो पिँधमा थप्ने । • प्रत्येक वर्ष बलौटे पोखरीमको पिँघमा प्रशस्त गोबरमल, झारपात, पराल, वा अन्य प्राङ्गारिक पदार्थ हाल्ने गर्नाले क्रमशः कम चुहिने हुन्छ । • पिँधमा प्लाष्टिक बिछ्याउने ।

जात अनुसार माछाका भुराहरु उपलब्ध हुने समय र स्रोतहरु

क्र.स.	माछाको किसिम	भुरा पाइने समय	सरकारी स्रोत केन्द्रहरु	निजी क्षेत्रका स्रोत केन्द्रहरु
१.	कमन कार्प	फाल्गुन-वैशाख	मत्स्य विकास केन्द्रहरु : लहान, फत्तेपुर,जनकपु, हेटौंडा, भण्डारा	एग्री ब्रिडर्स लि., टंकीसिनुवरी, मोरङ्ग, चौधरी मत्स्य ह्याचरी, फूलकाकट्टी-६, सिराहा, मुखिया, शान्ति,मिश्रा, काजल, गिरीजा मत्स्य ह्याचरी, जनकपुर ।
२.	ग्रास कार्प	चैत्र-जेष्ठ		
३.	सिल्भर कार्प	वैशाख-आषाढ		

४.	विगहेड कार्प	वैशाख-आषाढ	र कुलेखानी	
५.	रहु	आषाढ-भाद्र		ठाकुर मत्स्य ह्याचरी, जलेश्वर, पदम विश्वास मत्स्य ह्याचरी, मोतिसर-२, बारा, पटेल मत्स्य ह्याचरी, पाली, नवलपरासी, मण्डल मत्स्य ह्याचरी, भैरहवा र गणेश मत्स्य ह्याचरी, तोलिहवा ।
६.	नैनी	आषाढ-भाद्र		
७.	भाकुर	आषाढ-भाद्र		
८.	ट्राउट माछा भुरा	फाल्गुन-चैत्र	जनकपुर, भैरहवा र धनगढी	

माछा भुराको दररेट

फ्राई भुरा -२५ पैसा/गोटा
फिंगरलिङ - ७५ पैसा/गोटा
एडभान्स फिंगरलिङ - १.५ रुपैया /गोटा
सौन्दर्य माछा (रीन माछा) -२.५० रुपैया/गोटा

मत्स्यपालनको लागि पानीको उपयुक्त गुणस्तर

अक्सिजन - ५.० पी.पी. भन्दा बढी
एमोनिया - ०.२ पी.पी. भन्दा कम
पि.एच. -७-९ को बिचमा
तापक्रम - २६-३२ डि.से.

१५. बाली संरक्षण

१५.१ नेपालमा प्रतिवन्धित विषादीहरु

क्र.सं.	बिषादीको नाम	प्रतिवन्धित बर्ष
	क्लोरोडेन	सन् २००१
	डी.डी.टी.	सन् २००१
	डाइएल्ड्रिन	सन् २००१
	इन्ड्रिन	सन् २००१
	अल्ड्रिन	सन् २००१
	हेप्टाक्लोर	सन् २००१
	माईरेक्स	सन् २००१
	टोक्साफेन	सन् २००१
	वी.एच.सी	सन् २००१
	लिन्डेन	सन् २००१
	फस्फामिडन	सन् २००१
	अर्गानो मर्करी कम्पायन्ड	सन् २००१
	मिथाईल पाराथियन	सन् २००७
	म्नोक्रोटोफस	सन् २००७

विषादी आयातकर्ता बिक्रेता र बिषदी संश्लेषणकर्ताहरुमा बिशेष अनुरोध

"विषादी आयात, निर्यात, उत्पादन र बिक्री वितरण संलग्न हुनुहुने जो कोहीले पनि जिवनासक विषादी ऐन र नियमावली बमोजिम ईजाजत पत्र लिएर मात्र बिषादीको कारोबार गर्नुपर्नेछ सो विपरित गरेमा नियमानुसार कारवाही हुन्छ ।"

"जिवनासक विषादीको दुरुप्रयोग नगरौ, पंजिकरण नगरिएको र प्रतिवन्धित विषदीहरुको प्रयोग गरी मानिस, पशुपन्छी र अन्य लाभदायक जीवजन्तु स्वास्थ र पर्यावरणमा हुने नकारात्मक असर बाट जोगाऔं ।"

"कृषक दजुभाई तथा दिदिवहिनीहरुमा बिशेष अनुरोध "

- ❖ बिषादी विष हो, औषधी होईन भन्ने कुरा सदैव मनन् गर्नुहोस्
- ❖ अनावश्यक रुपमा विषादीको प्रयोग नगर्नुहोस्
- ❖ बिषादी खरिद गर्नुपूर्व प्रबिधिकको अनिवार्य सल्लाह लिनुहोस्

- ❖ तालिम प्राप्त र ईजाजत पत्र प्राप्त विषादी खुद्रा बिक्रेताहरुबाट मात्र बिषादी खरिद गर्नुहोस्
- ❖ बिषादी खरिद गर्दा पँजिकृत, सुरक्षित र प्रभावकारी बिषादी छान्नुहोस्
- ❖ पंजिकरण नभएका र प्रतिबन्धित बिषादी बारे जानकारी राख्नुहोस् र त्यस्ता बिषादी खरिद नगर्नुहोस्
- ❖ बिषादी सुरक्षित तरिकाले भण्डारण गर्नुहास् र बाल बच्चाहरुको पहुच देखि टाढा राख्नुहोस्
- ❖ सहि बिषादी, सहि मात्रामा र सहि तरिकाले प्रयोग गर्नुहास्
- ❖ बिषादी चलाउँदा सुरक्षात्मक पहिरनको अनिवार्य प्रयोग गर्नुहास्
- ❖ बिषादी प्रयोग गरिसकेपछि पर्खनुपर्ने समय व्यतित नभएसम्म बालि
- ❖ भण्डारणमा लाग्ने रोग कीरा नियन्त्रणका लागि सकभर स्थानिय प्रविधि अवलम्न गर्नुहोस् ।
- ❖ रासायनिक बिषादी प्रयोग गर्नुपरेमा सुरक्षित बिषादी सावधानीपूर्वक गर्नुहोस् र उपयोगपूर्व प्रतिरक्षा अविधको अनिवार्य ख्याल गर्नुहास्
- ❖ बिषादी खालि भाडाहरु -डिब्बा, प्याकेट) सुरक्षित तरिकाले नष्ट गर्नुहोस्, जथाभावी नफालौ
- ❖ बिषादी बिक्रेताले पंजिकरण नगरिएका बिषादी बिक्री नगर्नुहोस्

विस्तृत जानकारीको लागि नजिकको कृषि सेवा केन्द्र वा जिल्ला कृषि बिकास कार्यालय वा बिषादी पंजिकरण तथा व्यजस्थापन शाखा सम्पर्क राखौ ।

१५.२ पञ्जिकृत विषादीहरुको सामान्य नाम तथा विषादी बालीमा प्रयोग गरिसकेपछि बाली टिप्न वा कटानी गर्नका लागी पर्खनु पर्ने प्रतिक्षा अवधि

क्र.सं.	सामान्य नाम	पर्खनुपर्ने समय (दिन)
१.किटनासक		
१	एवोमेक्टिङ	१४
२	एसिफेट	१५
३	एसिटामिप्रिड	१५
४	अल्फसाइपरमेथ्रिन	१४
५	अल्फामेथ्रिन	७
६	एल्मुनियम फोस्फाईड (सञ्चित अनाजमा प्रयोग गरिने)	
७	बेटासाइफ्लुन	४

८	बुप्रोफेजिन	६
९	कार्बारिल (तरकारीको लागि)	५
१०	बुप्रोफिजिन	२२ देखि ४०
११	कार्बोफ्युरान	१४
१२	कार्बोसल्फान	३० देखि ६०
१३	काटीप हाडमोबोलाईड	२१
१४	क्लारफ्लुजरान	७
१५	क्लोरानट्राअलिपोर	७
१६	क्लोरपाइरिफोस	२८ देखि ३५
१७	साइफ्लुथ्रिन	७
१८	साइपरमेथ्रिन	७
१९	साइरोमेजिन	७
२०	डल्टामेथ्रिन	७
२१	डाइक्लोरभस	३ देखि ५
२२	डाईफ्लुबेन्जुरोन	७
२३	डाईमेथोएरट	१५
२४	डाइनोटफुरन	३८
२५	इमामेक्टिन बेन्जोएट	१०
२६	इथियन	१४
२७	फेनभेलारेट	७
२८	फेनपाइरोक्सिमेट	३ देखि ७
२९	फिप्रोनिल	३२
३०	फ्लुबेर्निडियामाइड	३०
३१	इमिडाक्लोरप्रिड	४०
३२	इन्डोअक्जाकार्व	१४
३३	इटेफेनप्रोक्स	१५
३४	ल्यान्डासाइहालोथ्रिन	१४
३५	लुफेनुरोन	१४
३६	मालाथियन	१४
३७	निटेनपाइराम	१६
३८	नोभालुरोन	५
३९	भेनथोयट	५
४०	प्रोफेनफोस	१४
४१	प्रोपोक्जर	३०
४२	क्वानालफस	४०
४३	स्पाइरोपेसिफेन	७
४४	टेमेफस	३०

४५	थयेमेथोक्साज	१४ देखि २१
४६	थयोडिकार्व	७
४७	ट्राइजोफस	१४
२.सूलसूलेनाशक		
१	डाइकोफल	६
२	फेनपाइरोक्जिमेट	२
३	हेक्जिथियाजोक्स	२०
४	प्रोपरजाइट	१४
३.ढुसीनासक		
१	बेनोमाईल	७ देखि २१
२	क्यापटान	३०
३	कार्बोन्डाजिम	१४
४	कार्बोक्सिन	२१
५	क्लोरोथालोनिल	१४
६	कपर हाइड्रोक्लोराइड	१४
७	कपर हाइड्रोक्साइड	१४
८	कपर अक्सिक्लोराइड	२१
९	साइमोक्सानिल	१४
१०	डाइफिनाकोजाजोल	३४
११	डाईमिथोमोर्फ	१४
१२	डिनोक्याप	२१
१३	फिनामिडन	९०
१४	फ्लुसल्फामिड	२८
१५	हेक्जाकोनाजोल	४०
१६	इप्रोभेलिकार्व	३० देखि ९०
१७	इप्रोवेनफस	१४
१८	कासुगामाईसिन	३०
१९	किराक्सिनम मिथाईल	१४
२०	मेन्कोजेब	१२ देखि ८४
२१	मेटालाक्सिल	४९
२२	मेटिराम	६
२३	पेन्सिक्रोन	
२४	प्राविकोनाजोल	७९
२५	प्रोपिनेव	१५ देखि ३०
२६	सल्फर	३०
२७	थाइफोनेट मिथाईल	१४
२८	थिराम	१४

२९	ट्राइसाइक्लाजोल	१४ देखि ३०
३०	भेलिडामाइसिल	३०
३१	जिनेव	२१
४ मुसानासक		
१	ब्रामाडिहाइड	
२	जिंक फोस्फाईड	
५ मोलुसिसाईड		
१	मेटलडिहाइड	
६ जौविक बिषादी		
१	एजाडिरेक्टिन	३
२	व्यूभेरिया बेसिआना	७
३	मेटाराइजम एनिसेपाली	३
४	स्यूडोमोनास फ्लुरेन्सेस	३
५	टाइकाडर्मा भिरिडि	७
६	भर्टिसिलियम लेकाली	७
७. व्याक्टेरियानासक		
१	स्ट्रपटोमाइसिन सल्फेट + टेट्रासाइक्लिन	२४ घण्टा
८. झारपातनासक		
१	२,४डि सोडियम साल्टा	७
२	२, ४ डि इथाइल इस्टर	२१
३	एमोनियम साल्ट अफ ग्लाईफोसेट	५६
४	एट्राजिन	६०
५	बिसर्बिक सोडियम	
६	व्यूटाक्लोर	९०
७	क्यालडिनाफोप प्रोपार्जिल	
८	ग्लाईफोसेट	९०
९	मेट्रिव्यूजिम	७
१०	मेटसल्फुरोन मिथाइल	१४
११	अक्सिडार्जिल	९७
१२	अक्सिफ्लोरफेन	१५
१३	पाराक्वाटा डाइक्लोराइड	९०
१४	पेन्डिमिथालिन	७५
१५	प्रेटिलाक्लोर	७५
१६	प्रोपाक्जिाफोप	२१
१७	पाइराजोसल्फुरान इथाइल	७
१८	सल्फोसल्फुरोन मिथइल	६०

नोट : विषादीको प्रतिक्षा अवधि लाई निम्न कुराहरुले असर गर्ने हुदाँ पर्खन पर्ने अवधिमा केहि फेरबदल हुन सक्दछ ।

१.बालीको प्रकार र यसको फिजियकालोजी
२.बाली लगाउने स्थानको फिजियो लोजी
३.विषादीको प्रयोग मात्रा
४.बिषादी प्रयोग गर्दाको मौसम तथा ऋतु आदि
५.विषादीलाई माटोमा प्रयोग गर्दा प्रतिक्षा अवधि केहि लामो हुने

श्रोतः विषादी पन्जिकरण तथा व्यवस्थापन शाखा, हरिहरभवन

१५.३ एकीकृत शत्रु जीव व्यवस्थापन कार्यक्रम (आइ.पि.एम) (Intrigated Pest Mannagement)

एकिकृत शत्रु जीव व्यवस्थापन वाली विरुवाका शत्रुहरु (रोग, किरा, झारपात, चरा, मुसा, आदि) लाई आर्थिक रुपले न्यायोचित, पर्यावरणीय दृष्टिकोणले दिगो तथा सामाजिक रुपमा स्वीकार्य बालि संरक्षण गर्ने एक बिधि हो । यसमा एक भन्दा बढि व्यबस्थापनका बिधिहरुको एकिकृत रुपमा प्रयोग गरिन्छ जसले गर्दा रासायनिक बिषादिहरुको प्रयोगमा कमी हुन आउँछ ।

एकिकृत व्यवस्थापनका मुख्य सिद्धान्तहरुः

१.स्वस्थ बालि उत्पादन
२.खेतबारीको नियमित अबलोकन
३.मित्र जीबहरुको अवलोकन
४.कृषकहरुलाई स्वयम दक्ष बनाऔं ।

एकिकृत वाली शत्रु व्यवस्थापनका बिधिहरु

१.रोग किरा अवरोधक जातको प्रयोग (Resistant Varieties) : रोग किराले नोक्सानी नहुने वा कम हुने जातको प्रयोग ।
२.कृषि कर्ममा आधारित तरिका (Cultural Method): बालीचक्र, बीउ छर्ने वा रोपाई गर्ने समयको हेरफेर, खेतको सरसफाई, उचित खनजोत, बाली कटानीपछि अवशेष नष्ट गर्ने ।
३. भौतिक तथा यान्त्रिक तरिका : हातले टिप्ने, अबरोध राख्ने, पासो थाप्ने, अनाज सुकाउने आदि ।
४.जैबिकत तरिका : परजिबि एवं शिकारी कीराका साथै बिभिन्न जीवाणु जस्तै : व्याक्टेरिया (बिटी), फंगस, भाइरस, (एन.पि.भि.) र निमाटोडको प्रयोग ।

५.आकर्षित रासायनिक पर्दाथको प्रयोग : बिभिन्न आकर्षक रासायनिक पर्दाथ जस्तै : मिथाईल यूजिनल, क्यूलियर र बिभिन्न फेरोमेन जस्तै : हेलीलुर स्पोरडोरलुर आदि प्रयोग ।

६. घरेलु व्यवस्थापनका बिधिहरु

७. हर्मोनको प्रयोग : बिभिन्न हर्मोन जस्तै आप्लोरको प्रयोग

बिषादिको प्रयोग : अन्य विधिहरुले नियन्त्रण नभएमा उपयुक्त विषादीको साबधानीपूर्वक प्रयोग गर्ने ।

नेपालमा कृषकहरुले अपनाईसकेका केहि आई.पि एम. प्रविधिहरु :

- निम, टिमुर, बोझो, तितेपाति, ज्वानु, तोरीको तेल प्रयोग गरी अन्न भण्डारणमा रोग कीरा नियन्त्रण ।
- काठको धूलो, गहुँत, साबुनपानी, सुर्तीको झोल प्रयोग गरी तरकारी बालीको किरा नियन्त्रण ।
- सुन्तला जात फलफूल र लहरे तरकारीको औंसा किरा नियन्त्रणको लागि फेरोमेन ट्र्याप, खेतवारीको सरसफाई ।
- स्थानिय वनस्पतिबाट तयार गरिने झोलमल, गाइको गहुँत, मोही आदि ।
- केहिमात्रामा विभिन्न पासोहरुको प्रयोग ।
- केहि मात्रामा ढुसीजन्य, व्याक्टेरीया भाइरस तथा निमाटोड जन्य जैबिक बिषादीको प्रयोग
- मित्र जिबहरुको संरक्षण ।

फलफूल तथा तरकारी बालीमा फेरमेन ट्र्यापको प्रयोग

क) लहरे तरकारी बाली (कुकुरबिट्स) जस्तै काँक्रो, घिरौला, लौका, आदि : कुकुरबिट्स समुदायका तरकारी बालीमा लाग्ने कीराहरु र तिनबाट हुने हानी नोक्सानी नियन्त्रणको लागि क्यूलियर नामक फेरोमेनको प्रयोग गरिन्छ । फेरोमेन ट्र्यापको बट्टा भित्र राखिएको कपासमा ५/५ले थोपा क्यूलियर र मालाथान ५० को झोल राखी जमिनबाट ५ फिट उचाईमा राख्नुहोस् । फेरोमेनको गन्धले भाले झिंगाहरु आकर्षित भई मालाथीनको प्रभावले मर्दछन् । पोथिले वतासे फुल पार्दछ । प्रतिरोपनी ५ वटा ट्र्याप राख्नुपर्दछ ।

ख) फलफुल बाली : फलफुलमा लाग्ने औसा कीरा नियन्त्रणको लागि मिथायल यूजिनल नामक फेरोमेनको प्रयोग गरिन्छ । ट्र्यापलाई बलियो हाँगामा झुण्ड्याउनु पर्दछ । फेरोमेनको गन्ध भाले भिंगा आकर्षित हुने र मर्ने गर्दछन् पोथि भिंगाले वतासे फुल पार्दछ । यसबाट कीराको संख्यामा कमी भई नियन्त्रण हुन्छ । प्रति ट्र्याप ५/५ थोपाका दरले मिथायल यूजिनल र मालाथयन झोल राख्नुपर्दछ ।

नोटः हरेक १/१ महिनामा मालाथीयन झोला ५ थोपा प्रति ट्र्याप थप्ने ।

किरा व्यवस्थापनको लागि हुन सक्ने केही पासोहरु

क्रं.सं.	पासोको नाम	प्रयोग हुने
१	लाईट ट्राप	रातिमा उड्ने किराहरु
२	एलो स्टीकी ट्राप	साना उड्ने कीराहरु जस्तै लाही, सेतो भिंगा लिफमाइनर
३	स्टेनर ट्राप	मिथाईल युजिनल, क्यूलियर फेरोमन
४	फनेल ट्राप	हेलि ल्यूर, स्पोडो ल्यूर, ल्यूसिनोडस ल्यूर, पोक्टिनो ल्यूर, सिप्रो ल्यूर
५	डेल्टा ट्राप	डि.वि.एम./प्रोटुला ल्यूर
६	ओटा टी ट्राप	डि.वि.एम./प्रोटुला ल्यूर, पि.टि.एम १,२ ल्यूर
७	म्याकफल ट्राप	विभिन्न ल्यूरको लागि
८	फिट फल ट्राप	माटोको सतहमा हिड्ने कीराहरु

बजारमा उपलब्ध हुन सक्ने केही फेरोमन/ल्यूर

क्र.सं.	पासोको नाम	कीरा	बाली
१	मिथाईल युजिनल	फल कुहाउने औंसा	सुन्तलाजात आँप फलफुल
२	क्यूलियर	फल कुहायने औंसा	काँक्रो फर्सी समुहका बाली
३	व्याक्टेसेरो कम्पोजिटिङ	फल कुहायने औंसा	माथिका दुबै बाली
४	हेली ल्यूर	गोलभेडाको फलको गवारो	गोलभेडा, चना, रहर
५	स्पोडो ल्यूर	सुर्तिको पालखाने लाभा	सुर्ति, कायली वर्ग, आलु, गोलभेडा
६	डि.वि.एम./प्रोटुला ल्यूर,	ईट बुट्टे पुतली	काउली वन्दा समुहका
७	ल्यूसिनोडस ल्यूर,	फल तथा डाठ लाग्ने गवारो	भाण्टा

८	पि.टि.एम १,२ ल्यूर	जोताहा पुतली	आलु
९	सिप्रो ल्यूर	पहेलो गवारो	धान
१०	पोक्टिनो ल्यूर,	दानामा लाग्ने गुलाबि गवारो	कपास
११	इरमिट र इरमिन ल्यूर	दानामा लाग्ने छिर्के गवारो	कपास

केहि प्रचलित जैंबिक तथा बानस्पतिक बिषादी

क्र.सं.	नाम	प्रयोग
१	एजाडीरेक्टीन (निममा आधारित)	बिभिन्न कीराहरुको लागि
२	व्युभेरिया देसियाना (ढुसीजन्य)	पुतलीको लार्भा, साना चुस्ने कीरा
३	मेटाराईजियम एनिसोप्लेई (ढुसीजन्य)	खपटे र पुतलीका लाभाहरु (माटोमा बस्ने जस्तै खुम्रे)
४	भर्टिसेलियम लेकाली (ढुसीजन्य)	सेतो भिंगा, लाही, लिफमाइनर
५	बेसिलस थुरनजेनेसिस कुस्टकी (याक्टेरियाजन्य)	बिभिन्न पुतली समुहका लार्भाहरु
६	न्यूक्लियर पोलिहेड्रोसिस भाइरस क) हेलो ख) स्पोडा	क)गोलभेडाको फल खाने गवारो (हेलीकोभर्पा आर्मीजेरा) ख)सूर्तिको पात खाने लार्भा
७	इन्टोमोप्याथोजनिक निमाटोड	माटोमा बस्ने बिभिन्न किराहरु जस्तै खुम्रे
८	ट्राइकोडर्मा भिरिडी र हर्जानियम	ढुसीजन्य रोग बिशेष गरी माटोमा रहने
९	स्युडोमोनास फ्लुरेसेन्स	केराको पनामा वील्ट, ड्याप्पीङ अफ, धानको सीथ ल्वाइट, उखुकाके रेड रट,चुना र गोलभेडाको ओइलाउने रोग

जीवनासक विषादी सुरक्षित प्रयोग तथा व्यवस्थापन

क) जीवनासक विषादीको विषालुपनाको तुलनात्मकल वर्गिकरण

(WHO,2009)

खतराको स्तर	एड.डी. ५० मुसामा (मिलिग्राम प्रति केजी शरीरको तौलमा)	
	मौखिक	छालाबाट
अत्यन्त खतरनाक	५ मिलि ग्राम भन्दा कम	५० मिलि ग्राम भन्दा कम
अति खतरनाक	५– ५० मिलि ग्राम	५०– २०० मिलि ग्राम
माध्यम रुपले खतरनाक	५१– २००० मिलि ग्राम	२००– २००० मिलि ग्राम
सामान्य रुपले खतरनाक	२००१– ५००० मिलि ग्राम	२०००– ५००० मि.ग्रा.
सुरक्षित	५००० मि. ग्रा. भन्दा माथि	५००० मि.ग्रा. भन्दा माथि

(एल.डि. ५० : विषादीको मात्रा जसले परीक्षण गरिएको जनावरको ५० प्रतिशत संख्यालाई मार्दछ)

ख) जीवनासक विषादीको सुरक्षित प्रयोग :

बिषादीको उचित रुपमा उपयोग नगरिएमा यसले उपयोगकर्ता, अरु मानिस, घरपालुवा पशुहरु, वन्यजन्तुहरु र लाभकारी कीराहरुलाई समेत हानी पुऱ्याउनुको साथै वातावरणलाई पनि नोक्सान गर्दछ ।

१) सामान्य सिद्धान्त :

क)अनावश्यक रुपमा विषादी प्रयोग नगर्नुहोस् ।
ख)सम्भावित खतराबाट सावधान हुनुहोस् ।
ग)बिषादीको लेबल र अन्य पर्चाहरु पढ्नुहोस् ।
घ)केटाकटीलाई बिषादीबाट टाढा राख्नुहास् ।

२.कीटनासक विषादी उपयोग गर्नु अगाडी :

क)बिषादी सुरक्षित ठाउँमा तालाबन्दि गरी राख्नुहोस् ।
ख)स्प्रेयर/डस्टर राम्रो अवस्थामा हुनुपर्छ ।
ग)उपकरणलाई काम गर्नु अघि र काम सकिएपछि जाँच गर्नुपर्छ ।
घ)कम घातक (प्रति किलोग्राम ५०१ मिलिग्रामभन्दा माथि एल.डी. ५० भएको) सुरक्षित बिषादी प्रयोग गर्नुपर्छ ।

३) मिश्रण बनाउदा र छर्दा :

क) सुरक्षात्मक पहिरन लगाउन पर्छ, जस्तैः पुरा बाहुलाको कमीज, लामो पतलङ्ग, जुत्ता वा बुट, चौडा किनारा भएको टोपी, हातमा रबरको पन्जा, मास्क, कृत्रिम श्वास उपकरण आदि ।

ख) चुरोट पिउन वा धुम्रपान गर्नु हुँदैन ।
ग) बिषादी अन्य ठाउँमा फैलिन नपाओस् भन्नका लागि बिषादीको प्याकेटलाई सावधानीपूर्वक खोल्नुपर्दछ ।
घ) हावाको वहाव कम भएको बेला छर्ने गर्नुपर्दछ ।
ङ) बन्द भएको नोजललाई मुखले हुँदैन ।

४) जिवनाशक बिषादी प्रयोग पश्चात

क) बिषादीको प्रयोग गरेका कागजी पदार्थलाई सुरक्षित स्थानमा जलाएर वा गाडेर नष्ट गर्नुपर्छ ।
ख) प्रयोग गरिएको भाडा कम्तिमा ४ पटक साबुन पानिले धुनुपर्दछ ।
ग) हात मुख राम्ररी साबुन पानिले धुनुपर्दछ ।
घ) उपकरण राम्ररी सफा गरेर राख्नु पर्दछ ।

५) बिष लागेका लक्षणहरु र प्राथमिक उपचार

ओर्गानोफस्फेट र कार्वमेट योगिकहरु जस्तै मेटासिड, मेटासिस्टक्स, नुभान आदिले कोलिनेष्टर रोक्दछ । जस्ले गर्दा स्नायू प्रणालिमा विकार उत्पन्न हुन जान्छ । टाउको दुख्ने रिगटा लाग्ने र वाकवाकी हुने र त्यस पश्चात जाडो भई पसिना आउने, झाडा लाग्ने वान्ता हुने लक्षणहरु देखा पर्दछन् । मासंपेशीहरु थर्कनु, भषिण कम्पन हुनु र अचेत हुने अवस्थाहरु समेत हुन सक्छ ।

प्राथमिक उपचार :

क)रोगिलाई आधा झुकेको रुपमा टाउको तल पर्ने गरी राख्नुपर्दछ ।
ख)बान्ता गराउने व्यवस्था गर्नुपर्दछ ।
ग)राम्ररी हावा आउने व्यवस्था मिलाउनुपर्दछ ।
घ) छिटो अस्पताल लैजाने व्यवस्था गनुपर्छ ।
ङ)एट्रोफिन सल्फेटको २ मिलिग्राम इन्ट्राभेनस सुई दिनुपर्छ ।

१६. व्यवसायिक किट

१६.१ मौरीपालन

मेहनती कृषकले कम लगानीमा राम्रो आय आर्जन गर्न सक्ने सरल मौरीपालन व्यवसाय हो । हाम्रा कृषकहरुले परापूर्वकाल देखि नै मौरीपालन गर्दै आएको भएता पनि अझैं मौरीपालनलाई व्यवसायिकरण गर्न उन्नत प्रबिधिको अबलम्बनका साथै आयमुलक व्यवसायको रुपमा बिकास गर्न नसकेको भए पनि क्रमशः परम्परागत मौरीपालन परिवर्तन भई व्यवसायिक रुपमा शुरुवात भएको छ । नेपालको तराई र भित्रि मधेस क्षेत्रमा एपिस मेलिफोरा र पहाडी भेगमा एपिस सेराना जातको मौरीपालन भैरहेको छ ।

मौरीपालन सम्बन्धि केहि जानकारी		
एरियाको छनौट	एपियरीमा मौरी गोलाको प्रबन्ध	अनुपयुक्त मौसममा व्यस्थापन कार्य
मौरी घार राख्ने क्षेत्रको वरिपरि सकेसम्म बर्षभरि नै चरन उपलब्ध भएको, १-१.५ कि.मि. वरिपरि मौरी चरन बाली, फैलिएको फूल फूल्ने पर्याप्त अवधि , पानिको श्रोत भएको तथा विषादी प्रयोग नहुने क्षेत्र हुनु पर्दछ ।	• परम्परागत मुढे घार वा खोपे घार सुधार्ने र चलायमान चौकोस राख्ने अथवा आधुनिक घारमा मौरीपालन गर्ने • एपियरिको सवै आधुनिक घार एकै साइजको राख्ने • घारलाई अगाडिपट्टि ढल्काएर २५-३० से.मि. उचाईको चारवटै खुट्टामा पानिले भरिएको कचौरा राखी • मौरीको प्रवेशद्धार अगाडि खुल्ला ठाँउ हुनुपर्दछ । • स्थानिय जातको मौरीको दुई घार बिच कम्तिमा १ मिटर दुरी राख्ने ।	**गर्मी याममा** चर्को घामबाट बचाउन छहारीको प्रबन्ध गर्ने, प्रबेशद्धार ठुलो पार्ने, भेन्टिलेसनको व्यवस्थ गर्ने, मौरीको लागि घार बाहिर भाँडोमा नुनिलो पानि (५-८ ग्राम १ लि पानिमा) राखि दिने **जाडो याममा** घारको वरिपरि प्वालहरु थुनी दिने, प्रबेशद्धार उत्तर दिशातिर राख्ने, वोरा वा गोरखापत्रले घार/छाउरा फ्रेमहरु माथि छोपि दिने, मौरीले नढाकेको फ्रेमहरु झिकि डमी वोर्ड, प्रयोग गरी ठाउँ सानो वनाई दिने, खानाको अभाव भएमा चिनी चास्नी दिने , कमजोर गोलाहरुलाई अपसमा संयोजन गरिदिने । **गृष्म र वर्षा याममा** यस मौसममा मौरीको रोग र शत्रु बढी देखा पर्ने हुदा कृत्रिम अहाराको व्यवस्था गर्नुपर्दछ । मौरी गृह त्याग गर्न सक्ने सम्भावना बढी भएकोले प्रबेशद्धारमा रानू ढोका प्रयोग गर्ने, वलियो गोलाबाट टालेको छाउराहरुको फ्रेम राख्ने, रोगी गोलालाई तुरुन्तै औषधी उपचार गर्ने *(उपयुक्त मौसममा निरिक्षण गर्दा घार धेरै बेर सम्म खुल्ला राख्ने हुदैंन)*

मौरी गोलमा रोग किराको व्यवस्थापन

रोगी गोलाको पहिचान	उपचार बिधि	रोकथाम गर्ने उपायहरु
• चाकामा छाउराहरु कम छरिएका हुन्छन् • छाउराको रंग धमिलो खरो देखिन्छ • रोगग्रस्त चकाबाट नराम्रो गन्ध आउँछ • टालेको छाउराको बिर्के केहि तल धसिएको र सानो प्वाल हुन्छ र आसानवोर्ड भित्र मरेको छाउराहरु प्रशस्त देखिन्छन् ।	• सम्बन्धित बिशेषज्ञको सल्लाह लिई उपचार गर्नु पर्छ । • इ.एफ.बि : एन्टिवायाटिक अक्सिट्ट्रासाइक्लीन वा टेरामाइटिन २५ मि.ग्रा/फ्रेमको दरले चिसो चिनी चास्नीमा औषधि मिसाई ३ दिनसम्म लगातार दिने वा १ ग्राम औषधी १ लिटर चिनी चास्नीमा मिलाई मौरी, छाउरा चाका आदिमा ५ दिनसम्म लगातार स्प्रे गर्ने । • टी.एस.वि.भी : भाइरसद्धारा लाग्ने भएकोले व्यवस्थापनमा सुधार गर्ने । • **सुलसुले** ८५ प्रतिशत फर्मिक एसिड एब्जर्बेन्ट कार्डबोर्डमा राखि सानो कपासको डल्लोमा भिजाई सानो बट्ट भित्र राख आसन बोर्ड राखी दिने (२ मि.लि./फ्रेम दरले)	• एपियरीमा बलियो गोला मात्र राख्ने कमलो गोलाहरु भए संयोजन गर्ने । • फोहर पोखरीको छेउछाउमा घार नराख्ने तर सकभर वगिरहेको पानिको श्रोत नजिक हुनुपर्दछ • घार निरिक्षण गर्दा बलियो र स्वस्थ गोला पहिले, कमजोर र रोगी गोला सबै भन्दा पछि निरिक्षण गर्ने • हरेक पल्ट एक घार पछि अर्को घार निरिक्षण गर्दा हात र प्रयोगमा आएका मौरी सामाग्रीहरु राम्रोसँग साबुन पानिमा पखालेर मात्र प्रयोग गर्ने । • धेरै नै रोगग्रस्त गोला भएमा एपियरीबाट टाढा राख्ने वा जलाउने ।

मौरी गोला व्यवस्थापन कार्य तालिका

समय	क्रियाकलापहरु
चैत्र/बैशाख	एपिएरिमा मौरी गोलाको प्रबन्ध • परम्परागत घार सुधार गर्ने वा आधुनिक घार सफा गरी मौरी राख्ने । • मौरीको गोलाको अगाडी खुल्ला ठाँउ हुने गरी दुई घार बिचको दुरी कम्तीमा १ मिटर राख्ने • हप्तैपिच्छे गोला निरिक्षण गरी हुल निर्यासबाट भाग्न सक्ने मौरीलाई छुट्याई गोला बृद्धि गर्ने ।

	• रानु पुरानो छ भने नयाँ रानु राख्ने ।, गोलामा मौरीको संख्या बढ्दै जाँदा खालि चौकोस थप्दै जाने । • मौरीको संख्या बढेपछि प्रवेशद्धार बढ्ने गरी लामो प्वाल तर्फ फर्काउने । • छाउरा कक्षा भरिएपछि महकक्ष राख्ने । • हावा खेल्ने गरी घारमा प्वालहरु मिलाउने ।, प्राकृतिक शत्रुहरुको नियन्त्रण गर्ने । • तापक्रम/आर्द्रता बढ्ने हुदा रोगको आक्रमण हुने भएकोले निरिक्षण गरी नियन्त्रण गर्ने । • महकक्ष भरेर ९० प्रतिशत जति कोष टाली सकेपछि मदानीको सहायताले मह काढ्ने । • मह काढ्दा मौसम हेरी मौरीका लागि पनि मह छोडेर काढ्ने ।
जेष्ठ/अषाढ	• नियमित रुपमा मौरी घार निरिक्षण गरी स्वस्थ राख्ने • चर्को गर्मी भएमा घार वरिपरि पानि छर्कने ।, घार वरिपरि नुन पानि (१ लि. पानिमा ८ ग्राम नुन) राखिदिने । • चरन केहि स्थानान्तरण गर्ने । • कमजोर गोलालाई बलियो गोलाबाट छउरा सहित चौकोस ल्याई मिलाउने । • घारको खुट्टामा कचौरा राखी पानी भर्ने र कमिलाबाट बचाउने । • अन्य प्रकितिक शत्रुहरुलाई नियन्त्रण गर्ने (अरिङ्गाल, बच्छयूँको गोला नष्ट गर्ने) या घार प्रवेशद्धार नजिक बसी चेप्टो लट्ठीले हानी मार्ने ।
साउन/भदौ	• बर्षाबाट घारलाई जोगाउने • मैनपुतलीको प्रकोप हुन सक्ने भएकोले नियन्त्रण गर्ने । • कृत्रिम आहार (चिनी चास्नी)को व्यवस्था गर्ने
असोज/कार्तिक	• मौरीहरु फेरी सत्रिय भएर आउँछन् त्यसैले उपयूक्त क्षेत्र छनौछ गरी स्थानान्तरण गर्ने • पुरानो रानु बुढी भएको भए नयाँ फेर्ने ।, हुल निर्यास व्यवस्थापन गर्ने । • वसन्त ऋतुमा जस्तै सुपरको व्यवस्था गर्ने, पाकेको मह काढ्ने

१७. खाद्य प्रविधि तथा गुण नियन्त्रण

STANDARD HEIGHT AND WEIGHT OF MEN AND WOMEN

Height Feet/Inches	Men kg	Women kg	Maximum weight one may reach
5'		51-54	Upto the age of 30 years 10% above standard between 30-35 years standard is optimum weight above 35 years should be 10% below standard
5'1"		52-55	
5'2"	56-60	53-57	
5'4"	59-64	56-60	
5'5"	61-62	58-61	
5'6"	69-65	61-65	
5'7"	64-69	62-67	
5'8"	66-71	64-69	
5'9"	68-73	66-70	
5'10"	69-74	67-71	
5'11"	71-76	69-74	
6'	73-79		
6'1"	75-81		
6'2"	78-84		
6'3"	80-86		

बिभिन्न पौष्टिक तत्वहरुको दैनिक आवश्यकता तालिका

समुह	शारीरिक तौल किलो ग्राम	क्यालोरी	प्रोटिन (ग्राम)	चिल्लो वस्तु ग्राम	क्यालसियम मिलिग्राम	फलाम मि.ग्रा.	भिटामिन ए	
							रेटिनोल माइक्रो ग्राम	केरोटिन माइक्रो ग्राम
स्वास्नी मानिस	५०						६००	२४००
सामान्य काम		१,८७६	५०	२०	४००	३०		२४००
मध्यम काम		२,२२५	५०		४००	३०		२४००
भारी काम		२,९२५	५०		४००	३०		२४००
गर्भवती	५४	३००	१५	३०	१०००	३८	६००	२४००
दुध खुवाउने		५५०	२५	४५	१०००	३०	९५०	२४००
काखे बच्चा ०-६ महिना	४.६	१०४ प्रति किलो तौल	२.०५ प्रति किलो		५००		३५०	१,२००
७-१२	७	९४ प्रति किलो तौल	१.६५ प्रति किलो		५००		३५०	१,२००

- खाद्य प्रविधि तथा गुण नियन्त्रक विभाग र अन्तर्गतका क्षेत्रीय खाद्य प्रविधि तथा गुण नियन्त्रण कार्यालयहरुबाट सर्वसाधारणले देहाय वमोजिमका सेवा पाउँछन् ।
- खाद्य उद्योग स्थापनाका लागि निशुल्क परामर्श सेवा ।
- खाद्य पोषण सम्बन्धि विभिन्न विषयमा निशुल्क परामर्श सेवा
- कृषिजन्य उत्पादन वा खाद्य पदार्थको प्रयोगशाला विश्लेषण सेवा, खाद्य गुण नियन्त्रण, एस पी एस, खाद्य पदार्थको राष्ट्रिय तथा अन्तराष्ट्रिय गुणस्तरबारे जानकारी

१८. SOME IMPORTANT FORMULAE

Live Weight Estimation :

- Cattle/Buffalo

  $$\text{Live Weight(lbs)} = \frac{(\text{girth inch})^2 * \text{body length(inch)}}{300}$$

  In kg(LW) =1.74*body length (cm)+1.05*girth(cm)-71.1

- Goat

  $$\text{LW(kg)} = \frac{(\text{girth cm})^2 * \text{body length (cm)}}{10{,}500}$$

- Sheep

  $$\text{LW(kg)} = \frac{(\text{girth cm})^2 * \text{body length (cm)}}{12{,}000}$$

Dry Matter (animal Nutrition)

$$\% \text{ DM} = \frac{\text{Dry weight}}{\text{Wet weight}} * 100$$

- % Moisture = $\frac{\text{Wet weight} - \text{Dry weight}}{\text{Wet weight}} * 100$

- Digestibility of nutrient = $\frac{\text{kg nutrient eaten} - \text{kg in faces}}{\text{Kg nutrient eaten}} * 100$

- Protein efficiency ratio (PER) = $\frac{\text{Weight gain(gm)}}{\text{Protein intake (gm)}}$

- Biological value (BV) = $\frac{\text{Tained Nitrogen}}{\text{Absorbed Nitrogen}} * 100$

- Net protein utilization (NPU) = $\frac{\text{tained nitrogen}}{\text{Intake N}} * 100$

Degradability of dietary protein = $1 - \frac{\text{Dietary protein entering duodenum}}{\text{Total dietary protein intake}}$

१९. पशुपन्छीजन्य उत्पादन को सरकारी मूल्य सूची

पशुपन्छी तथा पशुजन्य पदार्थको २०७३ आषाढ महिनाको बजार मूल्य विवरण

सि.नं.	विवरण	पशुजन्य पदार्थ							पशुपन्छीजन्य मासु									अण्डा प्रति एक		पशुपन्छी जिवीत तौलको आधारमा				कांचो छाला		बिशेष प्रयोजनको लागि			दाना वनाउने कच्चा पदार्थ					
		गाईको दुध	भैंसीको दुध	दहि	घिउ	पनिर	छुर्पि	आइसक्रिम	रंगो	खसि	बोका	भुगा	बंगुर	सुंगुर	ब्रोईलर	लेयर्स कुखुरा	स्थानीय कुखुरा	कुखुरा	हांस	खसि/बोका	बाछी/भेंडी	स्थानीय कुखुरा	ब्रोइलर	ठुलो पशु	सानो पशु	हलगोरु हरियाणा	हलगोरु स्थानिय	हलगोरु अन्यजातका	मकै	हुटो	भटमासपिना	तोरीपिना	माछाघुलो	कैफियत
	जिल्ला	रूपैयां प्रति लिटर			रूपैयां प्रति केजी				रूपैयां प्रति केजी									रूपैया प्रति गोटा		रूपैया प्रति केजी				रूपैया प्रति गोटा		रूपैया (१०००) प्रति जोडा			रूपैया प्रति केजी					
१	झापा	६०	६०	८०	६००				२४०	६००	६००		२४०		२५०	३३०	६००	९	१२	३२०	३५०	३५०	२००	६००	३५०		३२	१५	३०	९		४०		
२	मोरङ्ग	८०	८०	१२०	१५००	७००	७००	३००	३५०	७००	७००	६००	३२०	३१०	३२०	४५०	६५०	१५	२०	५००	४५०	५५०	२१०	२०००	१५००	७०	६०	५०	३५	३०	८०	४५	४००	
३	सुनसरी	५०	६०	१००	७५०	५२०			३५०	६५०	५२०	६२०	२५०	२३०	३००	३९०	४९०	१२	१५	५००	४२०	२४०	२००	१४००	९००	७०	४५	४१	३१	२५	७९	४१	५८	
४	सप्तरी	६०	८०	१००	८००				२००	६००	६००	४५०	२२०	२१०	१४०	२००	७००	१०	१५	५००	२२०	५००	१७०						२५	३५	७१			
५	सिरहा	५०	५०	८०	८००	३००			२७०	६५०	६५०		२२५	२२५	२७०	२००	४००	१५	२०	४५०	३५०	३५०	२२५	७००	४००	१००	६०		३०	२५	७०			
६	धनुषा	८०	९०	१२०	७५०	६००			३५०	७००			३५०		३२०		६५०	१४	२५	३५०			१५०			७०			२५	१०	३०	३०	४०	
७	महोत्तरी	४५	५०	८०	६००	५५०			२५०	६५०	६००		२५०	२००	३२०	२५०	३००	१०	१५	२५०	२००	३५०	१२०	१०००	७००	६०	४०	३०	२६	१५	४०	३०		
८	सर्लाही	६०	७०	७०	८००	६००			३००	६००	६००		३००	३००	३००	२५०	५००	१५	१२	६००	५००	५००	२५०	१२००	५००	८०	४०	५५	२०	१५		५०		
९	चितवन	६४	७०	८०	७५०	६००		५००	३००	६५०	६५०		३००		३००	३००	८००	१२	५०	४००	३५०	६००	२४५	५००	२००		३०		२२	२०	२०	३२	२५	
१०	पर्सा	७०	७०	१२०	८५०	४००		३००	२५०	७००	६५०		२२०	२२०	३२०	३५०	५००	१०	१५	६५०	६००	४००	२१०	१५०	१००	१२०	७०	४०	३०	२५	५०	५०	६००	
११	वारा	५०	५५	१००	८००	६००			३००	७००	६५०	२४०	२५०	३००	२४०	२५०	५००	१२	१५	४५०	२००	४५०		२००	१५०	९०	५०		२५	२४	६०	३०		
१२	रौटहट	४०	५०	८०	७००	४५०			२५५	६६०	५००		२८०	२५५	३२०	२००	६००	१२	१४	५००	३००	५००	२२०	४००	२५०	९५	६०		२२	७		२५	१६०	
१३	नवलपरासी	५५	६०	८०	७५०	६००			३२०	६५०	६५०		३००		२८०	२७०	७००	१५	२५	४००	३५०	५००	२२५				३०		२२	२०	२०	३२	२५	
१४	रूपन्देही	५०	६०	१३०	१२००	५००			३००	७००	७००		३००	३००	३२०	३२०	८००	१२	१०	४५०	२००	४५०	२००	५००	३५०	४०	२२		१७	१७	२०	१८०		
१५	कपिलवस्तु	५०	६०	१८०	१०००	५००			२००	५५०	५००		२५०		२५०			१२		३५०	२००	५००	१८०						३०	२५		४०	२५	

१६	दाङ्ग	४०	४५	८०	६७५	४००			३२०	६५०	५५०		३५०		३००		६००	१२	१५			५००											
१७	बांके	४५	६५						२२०	६००			२२०		२८०		५५०																	
१८	बर्दिया	४५	४५	७०	८००	५००		४५०	२२०	५००	५००	४५०	२२०		३५०	२५०	६००	९	१२	३००	२५०	४५०	२००	१५००	५००	४५	३०	१०	३०	२५	६२	३०	५२	
१९	कैलाली	३५	४२	८०	६७५	४००			३५०	६५०	५५०		३५०		३००	४००	६००	१२																
२०	कञ्चनपुर	५०	५५	८०	६६०	४६०	५००	३००	१६०	५५०	५५०		२२०	२२०	२६०	२६०	४५०	१०	१०	२७०	२००	३५०	२००			६०	४०	४०	२६	२२	२२			
२१	पांचथर	५०	५०	६०	५५०				३००	६००	६००	५००	३००	३००	३६०		५५०	१५	२०	३७०	३५०	४००	२८०	१५००	६००	४०	३८		३२	२५				
२२	इलाम	४५	४५	५५	५००	४५०	४५०	५५०	३५०	६००			३५०	३५०	४००		८००	१५	१५	४००		६००	२२०				४५	४०	३६	२५		४०		
२३	तेह्रथुम	५०	५०		८००				२००	५००	५००		२००		४००		६००	१५	२०	५००		४५०	२००											
२४	धनकुटा	५०	५५		६५०				२४०	६००	५५०		२४०		३४०		५५०	१०	१५	४००		३५०	२३०	९००	५००									
२५	भोजपुर	७०	७०	८०	८५०		६००		३००	५००	५००	५००	२००	२००	३८०	३००	५००	२०	२५	५००	५००	४००	३००	३५०				५५	३५	३०		३५		
२६	ओखलढुंगा	६०	८०	८०	७००				३५०	५००	५००	५००	२५०	२५०	३००	३००	७००	१५	२०	३५०	३००	६००	२००	५००	२००		६०	५०	३०	२०	३०	३०		
२७	खोटाङ्ग	६०	६०	७०	६००	४५०			३००	५००	५००	४००	२५०	२५०	४३०	४५०	७००	१७	२५	३५०	२५०	६००	३००	१५०	१००		४०	४०	३५	२०		३०		
२८	उदयपुर	६५	७०	८०	७००				३००	७००	५००		३००		३५०	२६०	५००	१६	२०	४००		४६०	१५०	४५०	२५०		४०		३०	१६				
२९	रामेछाप		६०	८०	६००	६५०			३००	६००	५००	३००	३००	२८०	३००	३५०	६००	१३	२५	३८०	३००	२५०	२००				४०	२०	२०	१७		१७		
३०	सिन्धुली	७०	७०	८०	८००	५००	५००	५००	३००	६००	६००		२५०	२५०	३००	३००	६००	१३	२५	४५०	२५०	४५०	२७०	५००	३००		३५		२६	२६		४०		
३१	नुवाकोट	७०	७५	८०	८००	५००			३५०	७५०	६५०	७००	२००	१५०	३००	३२०	८००	१५	२५	५००	४००	५००	२८०	२००	५०		३०		२८	३२	३०	३२		
३२	काभ्रे	८०	९०	९०	९५०	५५०		६००	२९०	८५०	७००		३००	२००	३१०	३००	७००	११	२५	२७५	२५०	६५०	२१०	१४००	७००		४०		१७	१५	३९	२७		
३३	काठमाण्डौ	८०	७५	१००	८५०	६५०	६५०	६००	४२५	८००	८५०	७८०	३५०	३५०	३१०	३५०	५५०	११	२५	४००	३५०	५००	१८०	४००	२००		१४	१४	७०	६०	७०	८०	२००	
३४	भक्तपुर	५०	६०	१००	१०००	५००			३००	७५०	७५०		३५०		२७०	२७०	४००	१०	५०	३४०														
३५	ललितपुर	७०	९०	१३०	९५०	४५०		४००	३४०	८००	७००	५००	३५०	३६०	३००	५००	६००	१२	३५	४५०	२८०	५००	२००	१५००	५००		४०	५०	३०	३०	७६	३५	६०	
३६	मकवानपुर	५६	७०	१००	७५०	५००		३००	३५०	६७५	६५०		२५०		३५०	३००	५५०	१०	२५	३६०	३००	४२५	२००	३८०	१७५	४०	३५	३०						
३७	धादिङ्ग	६०	७०	७०	७००	५००	४००		२५०	७५०	६५०	४००	२५०	२५०	३२०	२००	६२०	१२	२०	३५०	२००	७००	१८०	४५०	३००		१८		२५	२५	२५	२५	५०	
३८	गोरखा	७०	९०	९०	८००				३००	६५०	६५०	६५०	२५०	२५०	२८०		१०००	१५	२०	४००		६००					२०		५०	२८				
३९	तनहूं	६८	७०	१००	६५०	६००	५००	१५०	३५०	७००	७००	७००	३००			३५०	७५०	१२		४००	२५०	५००	२२०				२०		३६	२८		३२		
४०	लमजुङ्ग	५०	७०	१००	६००	६००	७००		२५०	७००	६५०	५००	३००	३५०	३२०	२००	७००	११		३५०	२००	७००	१८०				३५		३०	२५	७०			
४१	कास्की	९०	९०	११०	८००	६००	५५०	४५०	४००	८८०	८८०	८००	४००	४५०	४००	५००	८००	१४	२५	४२०	४००		२२०	१५००	४५०		३२		३७	३०	३७	३८		
४२	स्याङ्जा	८०	१००	१२०	८००				३४०	७५०	६००	३००	३००	३००	३८०	३६०	१०००	१३	२३	३६०	२७०	६००	१९०	१०००	६५०		३०	२०			४२	१६		
४३	पर्वत	६८	६८	११०	९००	६५०		५००	२४०	६५०	६५०	६५०	२५०	२५०	३२०	३२०	८००	१५	२०	४५०	२८०	८००	३००	५००	३५०		१८							
४४	म्याग्दी	६५	६५	७०	९००	८५०	४५०	८५	२८०	८००	८००	७००	३२०	३२०	३४०	३००	६५०	१०	१५	४००	३५०	१४००	२६०				३०		२५	२८	२२	३३	४०	
४५	बाग्लुङ्ग		७२	९६	११००	८००	६००	१५०	३२०	८००	७५०	६००	३४०	३५०	३६०	४००	४५०	१२	१५	२५०	१९०	३००	३००	३५०	२००		३०		२८	३१	४२	३६	४०	
४६	गुल्मी	६५०	७५०	१००	१०००	६००	५००	२५०	३००	६५०	६००	६००	३००	३००	३५०	३२०	७००	१५	२५	४५०	३५०	५००	२२०	१५००	८००		१५०		३०	३०	४०	३५		
४७	अर्घाखाची	४०	५०	७५	७००	३८०			२३०	४८०			२५०			३००	४५०	१२																
४८	पाल्पा	६०	६४	१००	९००	५००	७००		३००	६००	६००		३००	३००	३००	३००	७५०	११	१५	४००	३००	६००	१८०	१०००			२५		३०	२६	३५	२०	५०	

४९	रूकुम	५०	५०	५०	५००			४००	२५०	५००	५००	४५०	२५०	२५०	३५०	४००	५००	१५	२५	४००	२५०	४००	२५०	३००	२००		२५		३०	१०		६०		
५०	रोल्पा	५०	५५	८०	७००				२००	५००			२५०		३४०			१५		३५०		५५०	२५०				२०							
५१	सल्यान	६०	६०	७०	६००	५००	४००		२००	५००	५००	५००	२००	२००	३००	६५०		१५		२९०	२००	६५०	१९०				३०		२०	२०				
५२	प्यूठान	५०	४०	५०	७००	४५०			२८०	५००	५००	५८०	२८०	२६०	३००	५००	५००	१५	४०	३५०	२२०	४२५	२००		६००		२४		२५	१८		१८		
५३	दैलेख	५०	६०	६०	६००	५००			२००	५००	३००		२००	१५०	३५०	३००	५००	१५	२०		३३०	४००	३००				२०		१५	२५		४०		
५४	जाजरकोट	५०	५०	६०	५००				२००	५००		५००	२५०		४००		६००	१५																
५५	सुर्खेत	५०	५८	६०	६००	२५०	५००		२००	५००	४००		२००	२००	३५०	३००	५५०	१२	१५	३१५	२३०	४५०	२३०			३०	२५	३०	२५	२०	१८	२०		
५६	डोटी	६०	६५	९५	६००	५००			२५०	६००	६००		२५०		३८०	५००	७००	१५		३२०	२५०	५५०	२३०				५०							
५७	अछाम	६०	६०	८०	५००				३५०	६००	६००	६००	४००		३९०	६००	६००	२०		३००	२५०	४८०	२८०				३०	४०	२५	१८				
५८	डडेलधुरा	४०	४५						१३०	४७०			२५०		३६०			१५				५५०												
५९	बैतडी	५०	५०	८०	५५०	५००			२५०	५००	५००				४००	४००	६००	१५		३५०		६००					४०		३०	२५				
६०	मनाङ्ग	१५०			१०००				३५०	७००	७००	७००	२५०		४५०	५००	११००	२५		३५०	३५०	८५०	३५०				५०		७०					
६१	मुस्ताङ्ग	८०	१२५	१५०	११००	६००		४००	४२०	१०५०	१०५०	१०५०	३५०		४००	४००	११००	१५	३५					४००	२४०									
६२	डोल्पा	२००	२००	२००	८००		२५०		३५०	७००	७००	७००	६००		५००	७००	१२००	३०	४०	४५०	४००	१०००		१०००	५००		५०		८०					
६३	संखुवासभा	९०	९०	९०	९००		७५०		३५०	६५०	६५०		३००	३००	३८०			२५	३०	४००		१५००	३००	३००			६०		३५	६०				
६४	सोलुखुम्बु	९०	१००		१०००		८५०		३००	६००		५००			४००		८००	३५						३५०					५०			१५०		
६५	हुम्ला	१४०	१४०	१४०	१०००		६५०		४५०	७००	६००	७००	५००	४५०	४५०		२०००	३०	३५	५५०	५५०	१५००		३५००	१०००		५०	९०	७०		८०			
६६	जुम्ला	१२०	१२०	१२०	१०००				३००	६००	६००	६००	३००		३८०	३५०	९००	१०		५००	५००	८००	३५०		८००		३५		५०	१५	१५०	३०		
६७	कालीकोट	७०	७०	८०	८००	४००	३५०		२५०	५००			३००		३५०	३००	६५०	१५		४००		४००	२५०											
६८	रसुवा	७०	७०	७०	१०००	५००	७५०		३२०	८५०	७००	७००	२५०		३७०	३६०	१०००	१५		५५०	३००	७००	३००				३०		३०	२५	३०			
६९	बझाङ्ग	८०	८०		६००				३००	६००	६००	४५०	३००	३००	४००	४००	४५०	१५	१५	२७५	२७५	५००	२००				२५	५०	४०	३०				
७०	दार्चुला	६०	६५	७०	५५०	५००	१२००		३२०	५००	४००	४००	३५०	३५०	४००	५००		१५	१५	३५०	२५०	५००	२७०	५००	३००		२०	३५	२५			२०		
७१	मुगु	६०	६०	६०	५००				३३०	५५०	५५०	५५०	३५०				१७००	३०		३००	३००	१५००		५००	४००		२८		१००		१००			
७२	बाजुरा	६०	६०	८०	६००				२५०	५००	५००	५००	३००	३००	४००	४००	७००	२०	२०	३००	४००	५००				३५	२६		५०		१००			
७३	ताप्लेजुङ्ग	५०	५०	६०	५५०		७५०		३००	५००	५००	५००	२५०	२५०	३८०	४८०	६००	१५	२०	४५०	४५०	८००	२८०				४५		३०	२५		५०		
७४	सिन्धुपाल्चोक	५५	५५	५५	७००		४००		२८०	५३०	५३०	५३०	२५०	२५०	३८५	२८०	८२०	१२	२०	३७५	२३०	५७५	२४०				४४		३४	२५				
७५	दोलखा	६०	७०	११०	१०००	९००	८००		३५०	८००	७५०	७५०	३५०	४००	३७०	४००	१०००	१२	२०	४८०	४००	७५०	२८०	१०००	२५०	४०	५५	५५	४०	३०	८०	५०		

२०. मत्स्य विकास सेवा शुल्क

(मिति २०७१/११/१ बाट लागू हुने शुल्क

विवरण	दर (रु)
(क) मत्स्य	
(१) फ्राई	
क्मन कार्प/गोटा	०।२५
चाइनिज कार्प/गोटा	०।२५
मेजर कार्प/गोटा	०।२५
सौन्दर्य माछा/गोटा	२।५०
(ख) फिङ्गलिङ्ग (२-३ इन्च)	
कमन कार्प /गोटा	०।७५
चाइनिज कार्प/गोटा	०।७५
स्थानीय मेजर कार्प/गोटा	०।७५
(ग) फिङ्गलिङ्ग (३ इन्जभन्दा बढी)	
कमन कार्प /गोटा	१।५०
चाइनिज कार्प/गोटा	१।५०
स्थानीय मेजर कार्प/गोटा	१।५०
(घ)ह्याचलिङ्ग	
चाइनिज कार्प/लाख	२५००
भाकुर/लाख	२५००
रहु, नैनी/लाख	२०००
खाने माछा/के.जी. औषत मूल्य -कमन /ग्रास कार्प/भाकुर/सिल्भर/ बिगहेड/रहु/नैनी/टिलापिया)	न्यूनतम १५०

द्रष्टव्यः खाने माछाको मूल्य जात र स्थान अनुसार फरक पर्ने भएकाले प्रस्तावित न्यूनतम दरमा नघट्ने गरी स्थानीय जिल्ला दररेट समितिको निर्णय अनुसार कार्यान्यवन हुने ।

२१. पशुपन्छी विकास मन्त्रालय अन्तर्गतको आयोजना (हिमाली आयोजना)

पृष्ठभूमी

देशको कुल ग्राहस्थ उत्पादनमा एक तिहाई योगदान रहेको कृषि क्षेत्रले ग्रामिण क्षेत्रको रोजगारी तथा आम्दानी बढाउन महत्वपूर्ण भूमिका खेलेको छ । करिब ६७ प्रतिशत जनसंख्या अझैं पनि कृषिमा आश्रित छन् जसले नेपालको आर्थिक विकासमा महत्वपूर्ण भूमिका राख्दछ । स्थानीय बासिन्दाको आय स्तरमा वृद्धि गरी जीविकोपार्जनमा दीगो सुधार ल्याउने उद्देश्यले एशियाली विकास बैंकको अनुदान सहयोगमा उच्च पहाड कृषि व्यबसाय तथा जीविकोपार्जन सुधार (हिमाली) आयोजना उच्च पहाडी १० जिल्लाहरुमा (सोलुखुम्बु, संखुवासभा, रसुवा, दोलखा, मनाङ, मुस्ताङ, हुम्ला, जुम्ला, डोल्पा र मुगु) सन्चालन भैरहेको छ । कृषि, पशुपन्छी पालन तथा जडिबुटीजन्य व्यवसायहरुको मूल्यश्रृंखला (Value Chain) विकासद्वारा मूल्य अभिबृदीका क्रियाकलापहरु संचालन गरी सबै व्यवसायीहरुको आय आर्जनमा सहयोग पुऱ्याउने लक्ष आयोजनाले लिएको छ । हिमाली जिल्लाहरुमा कृषिजन्य व्यवसाय विकास गरी स्थानीय वासिन्दाको जीविकोपार्जनमा सुधार ल्याउन एशियाली विकास बैंकको २ करोड अमेरिकी डलर अनुदान सहयोगमा पशुपन्छी विकास मन्त्रालय, पशु सेवा विभागद्धारा हिमाली आयोजना सञ्चालन भई रहेको छ । हिमाली विशेष उत्पादनहरुको मुल्य श्रींखला विकास गर्न पूरक अनुदान उपलब्ध गराई कृषि क्षेत्रको व्यवसायीकरण गर्न २०११ मा शुरु गरिएको यो आयोजना २०१७ सम्म संचालनमा रहनेछ । यसरी एशियाली विकास बैंकको ६६ प्रतिशत, नेपाल सरकारको १५ प्रतिशत र आयोजनामा सहभागी व्यवसायीहरुको १९ प्रतिशत लगानी रहने अनुमान गरिएको छ । कृषिलाई जीविकोपार्जनमा मात्र सिमित नराखी,

व्यवसायीकरणमा जोड दिई, कृषि उत्पादनमा आत्मनिर्भर बनाउन तथा कुल ग्राहस्थ उत्पादनमा खासै योगदान दिन नसकेको कृषि उत्पादनको निर्यातलाई वृद्धि गर्ने नेपाल सरकारको नीति रहेको छ । उक्त नीतिलाई कार्यान्वयन गर्ने पशुपन्छी विकास मन्त्रालय, पशु सेवा बिभाग मार्फत उच्च पहाडी १० जिल्लाहरुमा हिमाली आयोजना संचालन भईरहेको छ । नेपाल उद्योग बाणिज्य महासंघ/कृषि उद्यम केन्द्र आयोजनाको कार्यान्वयन साझेदार संस्था हो भने Agrifood Consulting International (ACI) कार्यक्रम कार्यान्वयन परामर्शदाता रहेको छ ।

अपेक्षित उपलब्धी

आयोजनाको प्रभावकारी कार्यान्वयनवाट हिमाली भेगमा नाफा मूलक कृषिजन्य ब्यवसायहरुको विकास हुने र आयोजनाले पहिचान गरेका बाली, तथा वस्तुका उत्पादनहरुको मूल्य श्रृंखला विकास भई उत्पादनको मूल्य श्रृंखलामा आवद्ध सबै पात्रहरुमा लाभ पुग्ने अपेक्षा आयोजनाले राखेको छ । आयोजनाद्वारा स्थापित ब्यवसायहरुवाट

- आयोजना क्षेत्रमा वार्षिक २ करोड अमेरिकी डलर बराबर मूल्यका कृषिजन्य उत्पादन बृद्धि हुने ।
- ७५०० रोजगारी सृजना हुने ।
- आयोजनामा सहभागी व्यवसायीले लगानीमा वार्षिक न्यूनतम १५% लाभ पाउने ।
- जलवायु परिवर्तनका असरहरु न्यूनिकरण गर्न सहयोग पुग्ने ।

यस आयोजनाका अपेक्षित परिमाणात्मक उपलब्धीहरु हुन ।

कार्यान्वयन अवस्था

आयोजनामा प्राप्त २४४२ कृषि ब्यबसाय प्रस्ताबहरु मध्ये ११६४ वटा मुल्याङ्कन भई मिति २०७३ बैशाख १७ गते सम्ममा ५३३ वटा ब्यवसायीक योजनाहरु सम्झौता भई कार्यान्वयनमा रहेका छन् । जसमध्ये १३५ वटा कृषिमा, २९६ वटा पशुपालन तर्फ, ७३ वटा जडीबुटी तथा २९ वटा अन्य क्षेत्रसंग सम्बन्धित रहेका छन् । १४१ व्यवसायिक योजनाहरु संझौताको प्रकृयामा रहेकाछन् भने १२७८ व्यवसायिक योजना मूल्याङ्कनको अवस्थामा छन् ।

सम्झौता भई सकेका उप-आयोजनाहरुमा कुल लगानी रु. ९७ करोड ७२ लाख छ भने, हिमाली आयोजनाले उपलब्ध गराउने कुल अनुदान

रकम रु. ७१ करोड ६१ लाख हुन आउछ । साथै हाल सम्मको सम्झौता अनुसार रु. ३६ करोड १३ लाख अनुदान स्वरुप भुक्तानी गरिएको छ । हिमाली आयोजना संचालनमा रहेका १० हिमाली जिल्ला स्थित सरोकारवालाहरुको प्रत्यक्ष संलग्नतामा विभिन्न ४१ वटा मुल्य श्रृखलाहरु छनौट भई कार्यान्वयनमा रहेको छन् । उक्त मुल्य श्रृखलाहरुलाई बृहत्तर ३ सह-क्षेत्र (कृषि, पशुपालन, जडिबुटी आदी) मा वगिकरण गरि सम्बन्धित जिल्लाहरुमा संचालनमा रहेका छन् (तालिका- १) ।

तालिका १ :२०७३/०१/१७ सम्म सम्झौता भएको उप-आयोजनाहरुको संक्षिप्त विवरण

जिल्ला	उप-आयोजना संख्या					जम्मा लगानी रकम रु. (लाखमा)	हिमाली अनुदान रकम रु. (लाखमा)	व्यवसायी स्वमंको लगानी रकम रु. (लाखमा)	सोध भर्ना भुक्तानी भएको रकम रु. (लाखमा)	हालसम्म प्राप्त आम्दानी रकम रु. (लाखमा)
	जम्मा सम्झौता भएको	सहयोजहरु								
		कृषि	पशुपालन	जडिबुटी	अन्य					
संखुवासभा	४५	९	२१	१४	१	६३५.२९	४१३.५१	२२१.७८	१९९.२२	१२१
सोलुखुम्बु	४५	१७	१४	१३	१	५०२.०७	३८१.४८	१२०.५८	१५२.९३	१८
दोलखा	११०	३६	५९	१४	१	१९८०.६९	१४३५.७१	५४४.९८	६९३.६६	३३७
रसुवा	५०	१	३१	१२	६	७१७.४३	५५४.५५	१६२.८८	४२३.४९	९७
मनाङ	२६	६	१७	०	३	१०११.४८	६७९.३९	३३२.०८	५३३.४६	९१
मुस्ताङ	३६	७	२७	१	१	७६६.०१	५८६.९०	१७९.११	४२८.७६	३०२
डोल्पा	६६	१८	३९	४	५	११७४.०४	९३२.६०	२४१.४४	३०३.९५	५८
जुम्ला	४१	१५	१८	८	०	९५८.४४	७४२.१३	२१६.३१	३७७.१९	६६
मुगु	४५	११	२९	१	४	७३०.३९	५८४.३१	१४६.०७	२२८.५९	१३
हुम्ला	६८	१५	४१	५	७	८४०.६८	६७२.५४	१६८.१३	२५०.१७	२०
नेपालगञ्ज (हालैमात्र)	१	०	०	१	०	३५५.७६	१७७.८८	१७७.८८	२१.३८	०
जम्मा	५३३	१३५	२४६	७३	२९	९६७२.३७	७१६०.५९	२९११.२४	३६१२.८०	११२३

हालसम्मका उपलब्धीहरु

आयोजनाको अनुदान सहयोगमा संचालित ५३३ उप-आयोजनाहरु मध्ये धेरै जसो हालसम्म पनि स्थापनाकै चरणमा रहेका र गत वर्षको भूकम्पले धेरै उप-आयोजनाहरुमा क्षति पुगेकाले समेत अपेक्षित उपलब्धि प्राप्तिमा अवरोध पुगेकोछ । तर पनि उच्च पहाडी जिल्लाहरुमा अहिलेसम्म आयोजना र ब्यवसायीहरुको गरी लगभग १ अर्व रुपैया कृषि ब्यवसायमा लगानी हुनु, औसतमा प्रति ब्यवसाय ५.३ जनाले पूर्णकालीन रोजगारी पाउनु र ११ करोड ६२ लाख रुपैया बराबरको कृषि वस्तु उतपादन हुनु आयोजनाको उपलब्धिहरु मान्न सकिन्छ । उदाहरणको लागि मनाङ्ग जिल्लामा ७०० रोपनीमा स्याउको उच्च घनत्व खेती (High Density Plantation) सुरु भैसकेको छ । विरुवा रोपेको ५ महिनामा नै फल दिन सुरु भएको उक्त स्याउको बगैचाबाट पहिलो वर्षमा नै ३० मेट्रिक टन स्याउ उत्पादन भएको छ । आयोजनाको सहयोगले रसुवा र दोलखा जिल्लामा रेन्वो ट्राउट पालनमा सकारात्मक प्रगती भएको छ भने संखुवासभा

जिल्लाको चिराइतो खेतीमा उल्लेखनीय परिवर्तन भएको छ । त्यसैगरी सोलुखुम्बु, रसुवा र दोलखा जिल्लमा पनि चिराइतो ब्यबसायले व्यापकता पाएको छ । यस प्रकार निर्वाहमूखी परम्परागत कृषि पेशालाई व्यवसायिकरण गर्न हिमाली आयोजना सफल सावित भएको छ । पशुपालनको क्षेत्रमा आयोजनाको मुख्य लगानी बाख्रापालन (११६), भेडापालन (६०), चौरीपालन (४२), गाईपालन (२४), बंगुरपालन (१८) एवं च्याङ्गापालन (२१) र अन्य पशुपालन गरी कुल २९६ वटा रहेका छन् ।

अनुरोध

बाली, जडीबुटी तथा पशुजन्य मूल्य श्रृंखला विकासमा संखुवासभा, सोलुखुम्बु, दोलखा, रसुवा, मनाङ्ग, मुस्ताङ्ग, जुम्ला, डोल्पा, हुम्ला र मुगु गरी दश जिल्लामा हिमाली आयोजनाको सहयोग प्राप्त उप-आयोजनाहरु सञ्चालनमा छन् । उप-आयोजनाहरु प्रभावकारी रुपमा सञ्चालन गरौं । सञ्चालन गर्न सहयोग गरौं ।

२२. केहि महत्वपूर्ण जानकारीहरु

क. दिवसहरु :

१) विश्व भेटेरिनरी दिवस	-	अप्रिल अन्तिम शनिवार
२) विश्व दुध दिवस	-	जुन १
३) विश्व रेविज दिवस	-	सेप्टेम्बर २८
४) विश्व पशु दिवस	-	अक्टोवर ४
५) विश्व अण्डा दिवस	-	अक्टोवर १४
६) विश्व पोल्ट्री दिवस	-	मार्च १९
६) राष्ट्रिय पोल्ट्री दिवस	-	पौष १७
७) विश्व खाद्य दिवस	-	अक्टोवर १६

ख. श्रोत केन्द्रहरु

१. उन्नत गाई भैंसी श्रोत केन्द्र

पशुपालन व्यवसाय एउटा प्राविधिक विधा भएको हुनाले यसको सञ्चालन वैज्ञानिक हुनु पर्दछ । पशुपालनका मुख्य गरी नश्ल (Breed), पशु आहारा (Feed), पशु स्वास्थ्य (Health) र बजार (Market) गरी चार वटा आधारभूत पक्षहरु रहेका छन । यी मध्ये नश्ल महत्वपूर्ण पक्ष हो । गाई, भैंसी र बाखा पालन पेशा अंगाल्नेहरुको संख्या दिन प्रतिदिन बढ्दै गइरहेको छ । गाई, भैंसी तथा बाखाका नश्लका बारेमा जानकारीको लागि नेपालमा पाईने गाई, भैंसी तथा बाखाका जातहरुको श्रोत केन्द्रहरुको विवरण यस प्रकार छ ।

उन्नत गाई भैंसी श्रोत केन्द्रहरुको विवरण

जिल्ला	संचालकको नाम	सम्पर्क नं.	पशु संख्या	उत्पादन क्षमता (लि.)/वेत	कैफियत
मोरङ्ग	यादप प्र.ढकाल	९८४२०२६७५८	११७	२१००–३६००	जर्सि क्रस, होल्सटिन क्रस
सप्तरी	कृतिप्र.तिवारी	९८४२९२६१७५	८७०	४२००–६६००	,,
चितवन	भगिरथतिमिल्सीना	९८४५०५४६९७	११०	६६००–६९००	,,
नवलपरासी	गोपाल श्रेष्ठ	९८४५०५१६३५	१०२५	३६००–६६००	,,
रुपन्देही	शसि पौडेल	९८५७०२५९८८	४००	३९००–४२००	,,
दाङ्ग	मिनराजअधिकारी	९८५७८४०२७३	१४६	३९००–५१००	,,
कञ्चनपुर	रघुवर प्र. लेखक	९८४८८३६६९५	१४४	३०००–६०००	,,
धनुषा	श्याम कु.महतो	९८४४०४७२८७	१५५	१२००–१५००	मुर्रा क्रस
सर्लाही	सुरेश कार्की	९८५४०३५४१८	१५०	१५००	,,
कपिलवस्तु	राजु वेल्वासे	९८४९१३४२९०	२२०	१५००–१८००	,,

२. सरकारी सामुदायिक तथा निजी बाख्रा श्रोत केन्द्रहरु

सरकारी बाख्रा श्रोत केन्द्रहरु

क्र. स.	बाखा श्रोत केन्द्रको नाम र ठेगाना	सम्पर्क व्यक्तिको नाम	सम्पर्क नं.	बाखाको जात
१	बाखा विकास फार्म चितलाङ्ग, मकवानपुर		०५७६२०४५६	सानन्
२	बाखा विकास फार्म बुढितोला कैलाली		०९१ ६२१३४२	खरी
३	बाखा अनुसन्धान केन्द्र, बन्दिपुर तनहु		०६५ ६२०१६२	बोयर,खरी वारवेरी

सामुदायिक बाख्रा श्रोतकेन्द्रहरु

क्र. स.	बाखा श्रोत केन्द्रको नाम र ठेगाना	सम्पर्क व्यक्ति	सम्पर्क नं.	बाखाको जात
१	पंचमुखी बाखा श्रोतकेन्द्र, नामटार, मकवानपुर	ज्ञान वहादु पाखीन	९८४५४५७४८५	खरी र जमुनापारी कस
२	बाखाश्रोतकेन्द्र, बुढीतोला, कैलाली			खरी र जमुनापारी कस
३	कुम्भीकोट पशुपालन समिति, कुनाथरी ३,सुर्खेत	मोहन गिरी		खरी
४	घाँघरठाकुर बाखापालन समिति, डाँडीगुराँसे, सिंधुली	मान वहादुर गोले	९७४४००४१०८	तराइ, जमुनापारी कस
५	सामुदायिक बाखाश्रोत केन्द्र, महुली, सप्तरी	दिपेन्द्र आचार्य	९८०३३५०८७३	जमुनापारी
६	पंचकुले बाखाश्रोत केन्द्र, पंचकुले, दाङ	कुल बहादुर घर्ति		जमुनापारी, वारवारी कस, अजमेरी कस
७	बाखाश्रोतकेन्द्र,भजुवाजार, रामेछाप			खरी
८	सामुदायिक बाखाश्रोत केन्द्र, नयावेलहानी नवलपरासी			खरी र जमुनापारी कस
९	सामुदायिक बाखाश्रोत केन्द्र, झिरुवास पाल्पा	खुम वहादुर थापा		खरी

निजी बाख्रा श्रोत केन्द्रहरु

क्र. स.	बाख्रा श्रोत केन्द्रको नाम र ठेगाना	सम्पर्क व्यक्ति	सम्पर्क नं.	बाख्राको जात
१	जगतपुर एग्रो प्रा.लि. जगतपुर चितवन	योगेन्द्र खड्का	९८४९५११६६३	बोयर
२	बागमति गोट सिड प्रा.लि. केवलपुर धादि	नवराज आचार्य	९८५१०६०२०६	बोयर
३	सिमलथली उन्नत बाख्रा उत्पादन केन्द्र, वसामाडी मकवानपुर	गेविन्द प्रसाद सुवेदी	९८५५०७१२५०	बोयर, तराई
४	प्रकाश एग्रिकल्चर प्रा.लि. बरभन्ज्याङ्ग ६ तनहु	प्रकाश मल्ल टाईसन	९८५६०६०९०९	बोयर, खरी
५	एकिकृत पशु विकास फार्म, कोल्हवी ४ वारा	शंकर प्रसाद मैनाली	९८५५०४५०६०	जमुनापारी, तराई
६	श्रीस बाख्रापालन तथा वहुध्येश्यिय फार्म, म्याग्दी	धन बहादुर श्रीस	९८०१०७२२२७	बोयर, खरी
७	मर्स्याङ्गदी बाख्रापालन फार्म, चरौदी धादिङ्ग	सहदेव धिताल	९८५१०३२२०४	खरी, जमुनापारी क्रस

ग. Average life span of different animals

जनावर	वर्ष (औसत)
गाई	२०-२५
बाख्रा	८-१०
भेडा	१०-१५
बंगुर	१५-१६
घोडा	२०-३०
खरायो	५-६
कुखुरा	४
कुकुर	१३-१७

साभार: भेटेरिनरी प्रतियोगिता दिग्दर्शन

हिमाली आयोजनाको सहयोगमा सञ्चालित केहि उप-आयोजनाहरूको झलक

प्रकाशक:

नेपाल सरकार
पशुपन्छी विकास मन्त्रालय
पशु सेवा विभाग
उच्च पहाड कृषि व्यवसाय तथा जीविकोपार्जन सुधार
(हिमाली) आयोजना

हरिहरभवन, ललितपुर
फोन नं.: ०१५५२५८३१, फ्याक्स: ०१५५२८६७०
टोल फ्री नं. १६६०-०१-१५५००
ईमेल: info@himali.gov.np
वेवसाईट: www.himali.gov.np